

709
5-50

రత్నావళీచరిత్రము.

“చాతుర్విధ్య మనుష్య పజ్జజభువా దేవేభ్య ఉత్థాపితం,
క్షర్తుం భూత భవిష్యతో రల మిదం ప్రత్యక్షతా మర్థయోః,
అంగత్వా ప్రతిసాగ్య చా స్య సకలాః కామం స్వవంతే కలాః,
సామ్రాజ్యస్యసలం న కస్య హృదయోల్లాసాయ నాట్యామృతమ్”

శ్రీహర్షుః, తద్గ్రంథము.

సంస్కృతమున రత్నావళీనాటికను రచించినవాడు శ్రీహర్షుడు. ఆయన ప్రియదర్శిక, నాగానందము అను మణిరెండు దృశ్య కావ్యముల గూడ సులలింపించువాడు. ఈ మూలసూక్తిము లందును “ఇంద్రోత్సవము” (నాగా) “వసంతోత్సవము” (రత్నా) “సిద్ధరాజచరితము” (నాగా) “వత్సరాజచరితము” (ప్రియ. రత్నా)- అను నలఱి మాన్యులు-ప్రకృతోపయోగమునకై చేయబడినవి - ఒకటి రెండు దక్క, ప్రరోచనయు, ప్రస్తావనయు ఒకటిగ నేయున్నవి. అత్యుగాక “వృక్షీర్వృంజనథాతునా”, “అంతఃపురాణం విహితవ్యవవస్స” అను రెండు స్లోకములు నాగానంద ప్రియదర్శికలలో సమానములు. మణియు ప్రియదర్శికా రత్నావళీలలో భరతవాక్యశ్లోక మొకటి. ఇత్యాది కారణములచే నీరూపకత్రయము నేకకవి కృతమని చెప్పవచ్చును.

శ్రీహర్షుని కాలము.

శ్రీహర్షులు పెక్కునున్నట్లు చరిత్రచే చెటవడుచున్నది. అందు ఈరూపకత్రయ ప్రణేతను నిర్ణయించుట నందు మతభేదములు కలవు. నైషధమును దౌషధముగా రచించిన శ్రీహర్షుడొకడు కలడు. ఆయనరత్నావళ్యాదులకవికాడు. ఈ మామల్ల దేవీహీరపండితపుత్రుడగు నైషధశ్రీహర్షుడు తనవారణాశివకొన్న గ్రంథములలో రూపకములులేవు. రత్నావళ్యాదులులేవేలేవు గ్రంథశైలియందును భేదము మిక్కుటముగ కలదు. కన్యాకుబ్జకుడగు జయంతచంద్రనిరూపానమున నితడు ఆసన తాంబూలవ్యయ మర్యాదల బొందుచుండినట్లు నైషధమున జెప్పి కొనియున్నాడు. దానశాసనములచే ఈజయంతచంద్రని కాలము క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్దమని చరిత్రకార నిర్ణయము. రత్నావళ్యాదికృత

ఇతనికన్న మిక్కిలి ప్రాచీనుడని ప్రమాణాంతరములచే నిర్ణీతము. మఱియు నితడు రాజాకాడు. రత్నావళి శ్రీహర్షుడన్ననో, తద్రూపక ప్రస్తావనలంబట్టి రాజనియు, “నానాపద్ధేశాగతరాజులనేకులు తత్పాద పద్ధోపశీవులనియు” లేటపడుచున్నది. అందుచే వీరిగురు భిన్నులని తేలినది.

మఱి ప్రకృతహర్షుడు రాజతరంగిణియందు కాశ్మీరదేశాధీశుడుగ నభివర్ణితుడని విల్వనుపండితుని యాశయము అందితడు కవియని కలదుగాని ప్రియదర్శికానాటకములు తద్రచితములని లేదు అనియు గాక అతడును క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్దమువాడని చరిత్రకారులు తేల్చి యుండ, రత్నావళ్యాదుల ప్రణేత ఇతనును బూర్వుడని ప్రమాణములు కానవచ్చుచున్నవి. క్రీ. శ. 1042 కాలపువాడు భోజుడు తన సరస్వతీకింతాభరణమునందును, తత్పితృవృక్షుడగు ముంజభూపాలుని యాస్థాని నలంకరించిన యాలంకారికసోదరులు ధనికధనంజయులు దశరూపక తదనలోకములయందును రత్నావళ్యాదిరూపకములనుండి శ్లోకముల నుదాహరించియున్నారు అందుచే నీ శ్రీహర్షుడు కాశ్మీరదేశాధీశుని కన్న వేఱనియు, దత్పుర్వుడనియు దెల్లముకదా.

దామోదరగుప్తుడు క్రీ. శ. 8-వ శతాబ్దమున కాశ్మీరమునేలిన జయాపీడునిమంత్రి-స్వవిరచిత కుట్టినీమతములో “ఉదయగిరితటాంతరిత మియం” అను రత్నావళి ప్రథమాంకస్థశ్లోకము నుద్ధరించుటగాక, రత్నావళికథ చెప్పి—

“అగ్నిష్టసంధిబంధం రత్నావళీరత్నమ్” అని కొనియాడి యున్నాడు అందుచే రత్నావళికవి రివ శతాబ్దికిని బూర్వుడు కావలెను.

ఇక, స్థానేశ్వర కన్యాకుబ్జేశ్వరుడును, ఆర్యావర్తము నేలిన వాడు నగు శ్రీహర్షవర్ధను డొకడు కలడు ఆయన యశోవతీ ప్రభాకరవర్ధనుల పుత్రుడు ప్రకృతవృత్తకావ్యరచయిత అతడేయగునని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము. ఈ శ్రీహర్షవర్ధనుడు క్రీ. శ. 7వ శతాబ్దపు బ్రథమార్థమువాడు. తదాస్థానకవిగానుండిన భట్ట బాబుడు ఈతనిచరిత్రమునే “హర్షచరిత్ర” మను నాఖ్యాయుగా రచించెను అందు భట్టబాబుడు శ్రీహర్షవర్ధనుని మహావిద్వాంసునిగా నభి

వర్ణించినను రత్నావళ్యాది రూపకకర్తనుగాఁ జెప్పలేదు. హర్షచరిత్ర హర్షవర్ధనుని పూర్వచరిత్రముతోనే సమాప్తమౌటచేతను, ఆ పూర్వ భాగము యుద్ధమయ మగుటచేతను, హర్షచరిత్ర రచనా కాలమున కతఁడు రూపకముల వ్రాయమియు, తర్వాత వ్రాగుటయు, అందు చేతనే బాణుడు హర్షచరిత్రమునఁ జెప్పమియు సుసంభవములే ఇదిగాక, బాణభట్టుని శ్వశురుఁడగు మయూరఁని రచించిన సూర్యశతః మునకు మధుసూదనుఁడు, శ్రీ శ 16వ ప్రాంతమువాఁడు భావబోధిని యనువ్యాఖ్యవ్రాసి, అందు బాణభివర్ణితుఁడగు శ్రీహర్షుడే రత్నావళీ నాటకఁ ఁనియని వక్కాణించియున్నాఁడు శ్రీహర్షుని మరణానంతరము భారతదేశమునకు వచ్చిన చైనాదేశశూన్యత్రికుఁడు ఇత్సింగు స్వయాత్మ దంతమునందు “శీలపితృమహారాజు (ఇది హర్షవర్ధనునికి నామాంతరము) బోధిసత్వ జీమూతవాహనునికథను రచియించి, నేర్పరులైన వటులచేత దానినాడించి “హుజీన మొసర్చును” అని వ్రాసెను. ఈవాక్యములు నాగ నందిమును గూర్చినవని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము.

ఈ మూఁడునాటకముల నాంధీశ్లోకములు శ్రీహర్షవర్ధనుని మతాశయముల పరిణతిని జాటుచున్నవి. ఎట్లన శ్రీహర్షుడు మొదట శైవ మతావలంబిగానుండెను. ఇందులకు బాణుని హర్షచరిత్రప్రమాణము. మఱియు,

“పరమసాగతః సుగతః పరహితైకతః పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజ శ్రీరాజ్యవర్ధః తస్యానుజస్తాపదానుభ్యతః పరమ హేశ్వరో మహేశ్వరశ్చ సర్వసత్వానుకంఠో పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజశ్రీహర్షః...ప్రహస్తోమమ మహారాజాధిరాజ శ్రీహర్షస్య” అని హర్షశకము 22 లో, అనఁగా శ్రీ శ 628-629 లో, తాను రాజ్యాధికారము దాల్చిన యిరువదిరెండేళ్లకుపిమ్మట, వ్రాగుఁబడిన శ్రీహర్షవర్ధనుని యీ (జన్మేరా) శాసనవాక్యములును ప్రమాణములు. ఇందుకు అనుగుణములై ప్రియసృష్టకారత్నావళుల నాంధీశ్లోకములు ఆయన శైవమతాభిమానమునకు నిరర్థకములుగానున్నవి. అనంతరము హయ్యనుత్సాగు ప్రోత్సాహమున శ్రీహర్షుడు బౌద్ధమత మవలంబించెనని చరిత్ర నుడుపుచున్నది. నాగానంద నాది జనస్తోత్ర పరమగుటయు,

నాటకము పౌధమత ప్రధాన సిద్ధాంతసాధనమునకై నాగులయానంద మునకై శరీరమును సమర్పించినదేమూతబోధిసత్వునికథ యగుటయు, శ్రీహర్షుని నవీనమతావలంబనమునకు సరిగ నున్నది. ఈకాగణము చేతను ఈనాటకముల మూఁటిని రచించినవాడు శ్రీహర్షవర్ధనుడేయని సిద్ధాంతిత మగుచున్నది.

రత్నావళ్య హుంకరింపఁబడి విశ్రాంతిఁబడి కాడఁగియు భాసుఁడను వేరిటి ధావకుఁడు (=చాకలి) ఘటఁగ్నఁ కావ్యరచయిత, రత్నావళ్యోదినాటకముల రచించి ధనాశచేతన కాశ్రయఁడైన శ్రీహర్షుని పేరు పెట్టినట్లు రాజశేఖరుఁడు (క్రీ. శ 10 శ) చాఱినాఁడు. పెద్దఁటుఁడును కావ్యప్రకాశిలో కావ్యప్రయోజనములను “కావ్యం యశసేఽర్థకృతే” అని చెప్పుచు, “అర్థకృతే” అనుదానికి “శ్రీహర్షాదే ధావకాదీనాం ధనమ్” అని ఉదాహరణము చెప్పెను వ్యాఖ్యాతలు,—

“శ్రీహర్షోరాజా, ధావకో రత్నావళీకారః, తేనరాజరామ్నా రత్నావళీ కావ్యంకృత్వా ధనంలభత్” అని మహేశ్వరసంహితఁను.

శ్రీహర్షస్య రాజ్ఞానామ్నా రత్నావళీనాటకంకృత్వా ధావకాఖ్యకవి ర్భవనుధనం లేభే ఇతి ప్రసిద్ధమ్” అని ప్రభాకరుఁడు వివరించిరి. అచుపపత్తులు పెక్కులుండుటచే ఈమతము సరికాదు. ఈధావకుఁడు భాసుఁడేమగుచో, భాసుడు కాళిదాసునిచే (మాళవికలో) “ప్రథితయశసాం భాససౌమిల్లక కవి పుత్రాదీనాం” అని కీర్తింపఁబడిన వాడు కావున కాళిదాసునికంటె పూర్వుఁడు కావలయును. అందుచే శ్రీహర్షుఁడును కాళిదాసునికిఁ బూర్వుడగును. దానికిఁజాలిన ప్రమాణము లేనియు నుపలబ్ధములు కాకపోవుటేకాక, రత్నావళ్యధరులకు కాళిదాసుని గ్రంథానుకరణములు పెక్కులు గానవచ్చుచుండుటచేతను అది సరికాదు. మఱి ఈష్టము తప్పించుకొనుటకై మఱియొకభాసుని కల్పించి, ఆభాసుని నిలుఁచెట్టుటకై కొందఱు పెక్కు ప్రయోసముల పాలైనారు ఇందులకై శారందారంజనరేగారి పాటలు తద్రత్నావళీ వీతికలోఁ గనవచ్చును. ఇట్టి కల్పనమునకు మఱేయూఘారమును లేదు కావున వ్యర్థము మఱి కావ్యప్రకాశికా వాక్యమునకు “భాణాదీనాం ధనమ్” అనియు భాణాతరము కలదు నగునని హేలుచుండినాఁడు.

రత్నావళిని బాణవిషమును చేసినాడు బాణుడు శ్రీహర్షునినుండి
యపారధనముఁ గైకొనుట కనేక ప్రమాణములు కలవు —

“హేమ్నాంభారశతానివా, మదమచాం బృందాని వా దంతినాం,
శ్రీహర్షణ సమర్పితానికవయే బాణాయ కుత్రాద్యతే,
• బాణేన తు తస్యసూక్తినికరై రట్టాకీతాః కీర్త
రసమచ్ఛయము.

శ్రీహర్షో వితతాగ గృహకవయే బాణాయ వాణీఫలమ్,
సద్యస్సత్రికాయ నూ సనందమపిద శ్రీహర్షవర్షోగ్రహీత్.

రావచరితమహాకావ్యము.

స్వయముగ బాణుడే హర్షచరితమున,—

“స్వలైరేవచాహ్లాభిః కరమప్రీతేన ప్రసాదజన్యనో మానస్య
ప్రేక్ష్యో విప్రసంభస్య త్రనిణస్య సర్వణ. ప్రభావస్య పరాంకోటి
మానీయత రాజేంద్రేణ” అని.

కాని వీనిలో సీధనము రత్నావళ్యాదినాటకములకై శ్రీహర్షుఁ
డిచ్చెననుటకు ప్రమాణము లేదు. తనచరిత్రవ్రాసి తన్ను నిర్ణీతయ
శోవిరాజితునిగ నొసర్చిన బాణునికి శ్రీహర్షుడు అందులకే ఇక వేయి
మడుంగులు ధనమిచ్చినను యుక్తమేయగును. రాజగ్రంథము వ్రాసెనన
గానే దాని నెవనికో పంఃతునికి అంటగట్టుట కలదు ఈయాలంకారి
కులమాటలు సట్టివే కానోపును. అందుచే ప్రియదర్శికారత్నావళీ నాగా
నందములుఆరూపకములం దున్నట్లే శ్రీహర్షనర్ధనకృతము లని సిద్ధాంత
ముచేయుటయే సముచితము.

రచనాక్రమము.

ప్రియదర్శికా రత్నావళీ నాగానందములు ఆవరుసనే రచియింపఁ
బడినవి. నాగానందము కడపటిదని ఇదివఱకే నిరూపించితిమి కడమ
రెండునాటికలలో ప్రియదర్శిక మొత్తముమీఁద ‘శృంగారరసఘటిక’
యనందగి ‘సూక్ష్మములోనే మోక్షమన్నట్లు చిలుతుకతనముతోనే రస
వత్తరంబుగా వెలయుచున్నను, సన్నివేశ సౌభాగ్యమున రత్నావళికన్న
తక్కువదే యనుట నిస్సంశయము. మఱియు ఆ యక్కచెల్లెడ్రలో
చెల్లెలు రత్నావళియే ఆలంకారికుల మనసును సొచ్చుగ హరించి
నది అందుచే వారు అడుగడుగునకును రత్నావళిని స్మరించియున్నారు.

అందుచే రత్నావళి శ్రీహర్షుని నాటకకళాపరిపాకమున మధ్యమార్గమున నెసలాచున్నది.

నాటికలు:—మాళివికా ప్రయదర్శికా రత్నావళిలు.

శ్రీహర్షుని మూడు రూపకములలో రెండునాటికలు, ప్రియ దర్శికారత్నావళిలు. నాటిక ఒక రూపక విశేషము. భరతముని రూపకములు పరియని సింధించి వానిలక్షణము ప్రపంచించెను ఆయన శుద్ధరూపకములు. నాటిక యాచారానికైనది. దానిని భరతముని యుద్దేశించినను లక్షించినాడు పిమ్మట భరతముని ననుసరించిన ధనంజయుడు దశరూపకమునందు నాటికను సుకీర్ణరూపకమని పేర్కొనెను దీనిని సింగభూపాలుడు విపులీకరించెను. నాటకమునుండి “ప్రఖ్యాత నృపనేతృత్వమును” ప్రకరణమునుండి “బుద్ధికల్పితవస్తుత్వమును” వైకౌని నాటికను కల్పించి నట్లు తస్యతము. సుకీర్ణములలోను నాటిక ఒక్కటిమాత్రమే ప్రయోగార్హమని దశరూపకము. సాహిత్యదర్పణ కారుడు పదునెనిమిది యుపరూపకములంజేర్చి అందు నాటికను ఒక దానినిగా పరిగణించెను. ఆతఁడుచెప్పిన నాటికాలక్షణము,—

“నాటిక యందువృత్తము కవి కల్పితము. స్త్రీలభాషాశ్యము, అంకములునాలుగు ప్రఖ్యాతుఁడుధరలలితుఁడునగు నృపుడు నాయకుఁడు. రాణికేజెరిసినదిగాని, సుగీతవ్యాపారిమున నున్నదిగాని, నృపకులముది నవాసురాగ కన్య నాయిక.

“నాయకుఁడు దేవివలని వెఱపుచేత ఆకులుండగుచు ఆనాయికయందు వర్తిల్లును. దేవి నాయికకన్న వయోధికురాలు. నృపవంశసంభూత ప్రగల్భ. మాటిమాటికి మానముంబూనునది. నాయికానాయకుల సంగమము ఆమెనశముననుండును. ఇందునృత్తికైశికి. విమర్శసంధియుండదు.”

వే. వేంకటరాయకాస్త్రిలవారి యాధునాహిత్యదర్పణము.

ఈలక్షణమున “విమర్శసంధియుండదు” అనుభాగమునకు విరుద్ధముగా దశరూపకకారుఁడును రసార్థవసుభాకరకారుఁడును రత్నావళి నుండియే విమర్శసంధి లక్ష్యము చూపియున్నారు. ఇందు “నాలుగంకములు” అనుభాగముచే గాకున్నగడమలక్షణమునకు కాలిదాసుని మాళవికాగ్నిమిత్రమును సరిపోవుచున్నది చతురంకికాత్వమునుభేదకముగాఁ జెప్పుటకేవలము జఘన్యముగా నున్నది. “చతురంకాదిభేదకం చే

న్నతత్వము" అని రసార్థవసుధాకరకారుడు దానిని ఖండించెను. మఱి ఉపపత్తులబాహుళ్యముచే మాళవిక నాటికయేయని చెప్పబడియున్నది. ఇందులకై కొన్ని కారణములను ఇట చూపుదుము,—

(1) ప్ర. మాళవిక నాటకమని యందేకలదు. మఱినాటికయను లెట్లుపొసఁగును? ఉ. నాటకమనుశబ్దము సర్వరూపకపర్యాయము. ఇట్లు భరతనాట్య శాస్త్రవ్యాఖ్యాత అభినవగుప్తాచార్యపాదుల యనుశాసము కలదు "కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్", "నాటకాంతం హి సాహిత్యమ్" ఇత్యాది వ్యవహారముల నుచు ప్రకరణముకానిది నాటికకానిది అని నాటకశబ్దార్థము కాదు -- చి రూపకమాత్రవాచకము "నాటకశాల" లో కడమరూపకము లాడరా? ఇదిగాక "నాటికా" నామము ఆకాలమునకు ప్రసిద్ధముకావీ కాదు. సులభ మాళవికకు నాటకమను పేరిడియుండును. విక్రమోర్వశీయ త్రోటకమునకును మాలతిమాధవీయ ప్రకరణమునకును నాటకవ్యవహారము బహుళముగఁ గలదు. కావున ఇది బాధకము కాజాలదు.

(2) ప్ర. నాటికలలోనెల్ల నాటకములుండఁగా మాళవికలో నైదంకములు గలవే ఇదియెట్లు? ఉ. "చతురంశికాత్వము భేదకముగాఁ జెప్పట పొసఁగదను రసార్థవసుధాకరవాక్యములు ముందే చెప్పబడినవి. ఇది వర్ణనమాత్రము. చశరూపకాదులయందు రూపకములకు ఐదస్పర భేదకములుగా చెప్పబడిన లక్షణములలో నిది లేదు. ఆభేదకములు మూడు (1) వస్తువు (2) నాయకుడు (3) రసము ("వస్తు నేతా రసస్తేషాం భేదకాః" దశ) ఈమూటినిబట్టి పరిశీలించినచో మాళవికనాటికయేయని యేర్పడును. ఎట్లన (1) రసము శృంగారమే ఇందు విప్రతిపత్తిలేదు. (2) నాటకనాయకుడు ధీరోదాత్తుఁడు కదా కావలెను. మఱి నాటికలందుబలె మాళవికయందు నాయకుడు ధీరలితుఁడు. అతనికి ధీర లలితలక్షణమే సరిపోవును. రత్నావళీ ప్రియదర్శికలలోని వత్సరాజునకు అగ్నిమిత్రుఁడు. మాళవికనాయకుఁడు, సర్వవిధముల సజాతీయుఁడు. శ్రీరామాదులకు కాదు. అగ్నిమిత్రునకు ధీరోదాత్తలక్షణము సరిపోవదు. (3) వస్తువు నాటకములందు ప్రసిద్ధముగ నుండవలెను కదా మాళవికాగ్నిమిత్రకథాలేఖమైనను పూర్వగ్రంథములందు లేదు. విష్ణు పురాణాదులందు అగ్నిమిత్రుని పేరుమాత్రమే కలదు దానిచే నాయ

కుని ప్రఖ్యాతత్వము మాత్రము ఏర్పడును. మాళవిక పేరుగాని ఆమెను అగ్నిమిత్రుడు వలచి పెండ్లాడెనని కథాబీజమేని ఎదును లేదు అందుచే మాళవికకథ ప్రఖ్యాతము కానేరదు. అట్లు కాకున్న మాళవిక నాటకము కాజాదుకదా కాళిదాసుని కాలమునకు ఈకథ ప్రసిద్ధముగ నుండి యుండుననుటకును ప్రమాణము వలయునుగదా అది యెందును కాన్పించదు. బుద్ధికిల్పితవస్తువుయిను ప్రఖ్యాతస్థుల నేతృత్వమును మాళవికనాటికయే యను సిద్ధా తమువైపునకే మిల్లుసూపుచున్నవి.

ఇట్లు నాటకశిరోమాణిక్యమగు శాకుంతలమునను, శ్రోటకతల్లజ మగు విక్రమోర్వశీ యమునను, నాటికాప్రథమమగు మాళవికాగ్ని మిత్రమునను, కాళిదాసుని ప్రతిభగగఁఁఁబోలె మువ్వగను ప్రవహించి సర్వసారస్వతలోకపవిత్రకరణత్వమునైన దను సిద్ధాంతము కరముశ్రేయముకదా. ఇట్లు మాళవిక నాటికలకెల్ల కన్నతల్లియని మామతము.

నాటిక ప్రకరణాదులంత పెద్దదికాదు. ("నాటికాస్వేపనస్తుస్యాత్"). దశరూపకములలో నిది నాటక ప్రకరణముల సారభూతము సూక్ష్మములో మోక్షముగనుండు చిన్న శృంగారమయరూపకవిశేషమును కల్పించు కవిసంకల్పమే ఈనాటికకు జన్మకారణముకానోపును. నాటిక నాటకమంత భావోద్వేగకారియును (Serious) గాదు "గ్రీకుల" "Neo comedy" కిది నాటికకును సన్నిహితసంబంధ మున్నదని పోల్చి చూచిన తేటపడును. ఆంగ్లమున దీనిని "Court Comedy" అనఁబోలునని కొందఱి యాశ యము. షేక్స్పియరుమహాకవికృతములగు "Romantic Comedies" తో నీనాటికలు కొంతమట్టుకు సరిపోలును. పదునెనిమిది యుపరూపకములలో నాటికయే అగ్రస్థానమున వలయును. వీలన అదొక్కటే ప్రయోగార్హము. అది శృంగార రస గుళిక. కడమ రసముల నేదియు నందు ప్రధానముకానేరదు. నాయినానాయకులు నృపకులసంభూతులు. అందుచేతనే ఒకతీవియు నుదాత్తతయు-సాధారణ జన నేతృత్వముచే గలుగనివి - నాటకమునకుఁ గల్గునని మతొక సంరక్షమున ప్రేక్షి చెప్పివవాక్యము ఇట లెస్సగా సరిపడును

నాటికలలో విదూషకునిప్రాధాన్యము హెచ్చు నాటకములలో హాళి భూతమైన శాకుంతలమున విదూషకుఁడు "మృత్పిండబుద్ధి".

అతిశాకుంతలమైన యుత్తరరామచరితములో విదూషకుడే లేడు ముద్రారాక్షసమునను లేడు నాటికములు భావోత్కటములు ("Serious") అగుట సందు నాటికలో బలె విదూషకునకు అకుంతి సాధాన్యము లేదు నాటికలయందన్ననో విదూషకుడు నాయకునకు "కార్యంతర సచివుడు" (మాళవిక) నాయకుడు ధీరలలితుడు కావున. రాజకార్యములను మంత్రి యధీనమున "కామవ్యవహారములలో" వ్యాపుతుఁడు కాఁగా, విదూషకుడు అందు మంత్రియై ఈ సుధివిగ్రహచింతలో అమాత్యయోగంధరాయణుని మించినవాడు' (రత్నా పుట. 30) అను. నాయకున కతఁడు 'విగ్రహస్థానము' (రత్నా 4. అం) అగుచులేక నాటికయే లేదు. అతనికార్యకౌశలము అద్భుతము.

ఈ నాటికలలో కథాసార మొక్కటియే నాటికాభివ్యక్తి వల్ల ప్రముఖతగ్గిలు కథలో చాలఁ జోలును. నాయిక యొక్క బలతనే నాయకునకు పత్నిగా సూక్ష్మతయగును. ముగ్ధము నొసేవేటఁబూర్వమే నాయిక నీరో యొక యావోః యిక్కట్టుపాస్తే ప్వజఁగుచు బాసే పట్టో నాయకుని యంతపురము చేరిన ఆయ రాణి వాసిగానుండ నాయికను నాయకుఁడు మొదట (మాళవికారత్నాః ఖలయాదూబజోలే) చిత్తఃకవు లోగో, కాదా (ప్రియఃకృతిలోచుంబలౌ) ప్రత్యక్షమగునో చూచి అభుగ్గొనును. విదూషకుని కామతంత్రకౌశలమున న సహగమము సంఘటిల్లి అంతలో దేవేరి హటంకముల బెజిసిపోవును దేవి నాయికను చేతయందుంచును చేతి తప్పించుట కిద్దరతోపాయకీర్షనము కడ పట నాయికను తనీ కులు, రాజాస్థానికి కార్యంతరమున వచ్చినవారు, గుఱుతింతురు ఆమె రాణికి బంధుగురాలగును రాణి నాయిక నాదరించి, తన పూర్వకాశిన్యమునకు ఆనునయమొంది తనచేతితోనే యామెను నాయకున కిచ్చించును. ఇందు రాణిగారిదే ప్రాభవము. మాళవికలో దేవేరియే రాజును "అర్యపుత్రుఁడా, నీకు ఇంకను ఏమిప్రియముచేయుదును" అని యడుగుటయు, రాజు "ఇంకనుం ద్రియముండునా! అయిన నిట్లగుఁగాక.—"నీవు ప్రసన్నచక్రవయి నిత్యము నన్దనుచుండు చండీరో" అని ప్రార్థించుటయు రాణిగారిప్రాభవమునకుఁ దలపాలము. ప్రియదర్శికయందును అట్లే.

కొన్ని నాటికలలో నొక బౌద్ధ పరివ్రాజిక నాయికకు లోలోహం నాహాయ్యము చేయుచుండును. ఉదా— మాళవికలో చండితకౌళికి,

ప్రియదర్శికలో సాంకృత్యానుచి, మృగాంకలేఖలో సిద్ధయోగిని
కొన్నిట భృంగములో వానరములో కథసంపకమునకుఁ దోడ్పడు
చుండును ఉదా — మాళవికలో పింగళవానరము, రత్నావళిలో
సాహింజయగిరి, ప్రియదర్శికలో తేటితుటుము.

అన్ని నాటికలలో నించుకయుద్ధప్రస్తావము కలదు. ఇంకను చిల్లర
సాదృశ్యము లనేకములు.

ఈనాటికలకవులకు మేలుబుది కాళిదాసుఁడు. నాటికారచనమున
'నిపుణు కవి' శ్రీహర్షుఁడు. ఈయన మూఁడురూఁకములలోను రెండు
నాటికలే

రత్నావళి నాటిక.

“ఆశ్లేష్టసంధిబంధం, సత్పాత్ర సువిర్ణయోజితం సుతరామ్,
నిపుణ పరిక్షక నిష్టృ, రాజతి రత్నావళీ రత్నమ్.”

అని దామోదర విశ్వనాథ కుట్టిసీమతమున రత్నావళిని ప్రశం
సించియున్నాడు ఇందు (1) నాటికనిర్మాణ వైపున (2) పాత్రపాషణ
కౌశలము (3) కవిత్వాపి ప్రి (4) సహృదయ పరితోషతమత్వమును రత్నా
వళియొక్క యుత్కృష్టతా హేతువులుగా నుక్తములు (1) నాటిక
నిర్మాణకళలో రత్నావళి పరమోచ్ఛ్రితిని గాంచినదనవచ్చును. ఇందు
ఆలంకారికు లనుశాసించు సంఘము, సభ్యంగములు ను చక్కగా నతుకఁబడి
నవి. దశరూపక-రసాన్వయ-సంభాషణ-సాహిత్యదర్పణములలో వీనికి రత్నా
వళి లెప్పుగ నుదాహరింపఁబడియున్నది. ఇవి శాస్త్రమునకై పట్టుబట్టి
తెచ్చినిల్పినట్లుండవు. నేర్పరియైన నగలపనివాఁడు కెంపులను కుండనము
లో నతుకలు తెలయనట్లు నిపుణముగా, చక్కగా, నందముగా టగించి
రచించిన యుత్తమాలంకారమువలె రత్నావళి శోభించును. కథపాఠకి
కథ సర్వంగముందరముగ సాగుచు ముద్దులొల్కుచుండును.

“సంధి సంధ్యంగ ఘటనా గసాభివ్యక్త్యపేక్షయా,

న తు కేవలయా శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛయా.”

అను నాలంకారికసూక్తికి రత్నావళి ఉత్పాదకముగ నున్నది.
(సంఘము సమన్వయము చూ “రత్నావళీకథానిర్మాణము” కళాగోషన
ముచే కళచు విలసిల్లఁజేసిన ‘నిపుణుఁడు’ శ్రీహర్షుఁడు.

(2) ఇక పాత్రలవిషయము. రత్నావళియందలి పాత్రలు చాల
మట్టుకు బృహత్కథామూలకములే యాగంధరాయణుఁడు, రుమణ్ణం

నా పాప, వసంతకుమారి, వాసవదత్త వత్సరాజులు ను బృహత్పథలోని వారై. బృహత్పథలో వాసవదత్తాపారణమయమున. తనస్వామిని గుట్టుగా విడిచి యీమె మదికెక్కినది 'కంచనమాల'. మఱి శ్రీహర్ష ప్రతిభగ్న. బుట్టిన సాగరిక (ఆరణ్యకైదోడు) రసజ్ఞతేజగులమనసును, వత్సరాజు చిత్తము నుజోలె కొల్లగొను సుధుగవచ్చు. సాటిలేని విభవముచే వెలుగొందు సీతతోడను, శకుంతలతోడను, ఆమె సరిపోకపోయినా, ప్రాంతం కాని.

శనికనుల గిన నెవ్వరినా చెడక పోయెను.

శ్రీహర్షుని ప్రాచీన మూడురూపములలో గొప్ప వత్సరాజు నాయకుడు రెండవ వాడని తన ప్రాభవము కలిగి కథలులేవా? నాయకులులేరా? లేనయే శ్రీహర్షుని సూత్రము. ఏలన శ్రీరామణుడే నాయకుడు, వత్సరాజు నాయకుడు సుస్మృతనాటక వాద్యములందు వీరిరువురికీ వలె కవిజన మనోమోహకములు మఱి కన్నులేవు. అనేకమహాపుల భావులు శ్రీరామచంద్రుని తెల్లకొత్తగుణ వశీకృతములై వసించినవి అట్టి యవతాపుల చిత్రాపుష్పము కరమార్థసాధనరుచియు కవులు తలంచిన మఱి వత్సరాజుకవయమున నట్టి పారమార్థిక పారమార్థికబుద్ధులు లేవు కాని, అర్థపు, చార్మిమెను, హరూక ఆలోచన, మున్నగువారలకథలు ఆనాడేతీయుల కెట్లు వినోహరములో, వత్సరాజుకథలు నల్ల స్రావీభారతదేశవాసుల మనసును హరించినవని, తన్నాయకముగ రచించబడిన బహుకావ్యములే నాస్తి మిచ్చుచున్నవి కథల సాంస్కృతియున మకుటాయమానము బృహత్పథ అది వత్సరాజు, వాసవదత్త, తత్పత్నీయ నరవాహనదత్తుడు, వీలకథయే. భాసమహాకవి ప్రతిజ్ఞాయాగంధరాయణ స్వప్న వాసవదత్త నాటకముల ఈవస్తువుచేతనే రసజ్ఞులను సేవించెను. కాళిదాసుడు మేఘ సందేశములో వత్సరాజుకథను లౌకిక తనివిసనలేదు. (ఉదయనకథా కోవిద గ్రామవృద్ధా). అనంగవాన్తుడు కరుణరసస్థావిగా కావ్యవత్సరాజునాటకమును వ్రాసెను. అజ్ఞాతకవి యొకడు వీణావాసవదత్తమును వ్రాసెను శూద్రుడు 'వత్సరాజుచరిత' నాటకమును రచించెను. (సుబంధుని వాసవదత్తకథ ఈ ఉదయన ప్రియవాసవదత్తకథయేయని వ్రాసిన నాగొనాల్గు పండితునివాక్యము అవిచారితరమణీయము ; అందుచే వాసవదత్తవత్సరాజుసారస్వతమున సుబంధుని వాసవదత్తను జేర్చుకొనుట ప్రామాణికము) మఱి యెన్నియున్నవో వత్సరాజుకావ్యములు !

అందుచే శ్రీహర్షుడు “లోకేహరిచ వత్సరాజచరితమ్” అని ¹ నాకథను గ్రహించుటకు హేతువులు చెప్పెను. మహాకవులు తమ ప్రతిభాధనమును లోక ప్రసిద్ధిధానియగు మేలిసంచిలోఁ గట్టుటాచారము.

ఇట్లు వైకృన్నపాత్రములచే, సమచితములును, అదిర్గములును, మనోహరములును, అగు సాభాషణములమూలమున తత్త్వచిత్రభావములను చక్కగా శ్రీనివాస ప్రకటించజేసినాడు.

కొంచునాటకములలో పాత్రములు ప్రకటించితముగఁగాక, తార్కికులవలెనో, భాషాపండితులవలెనో భాషించుట కలదు. ఇందులకు గొన్నియెడల పేసేవాఁడగుచుండును, పక్కవోటుల ప్రసన్నరాఘవము నందును, ఉదాహరణములుగలవు. భాస, మఱి, కాళిదాస, భవభూతి, హుత్తక శ్రీహర్షులు సహజరమణీయభావతములను వెలయించుటలో మిన్నలు. అందుచే నీపాత్రలు అచ్చునఁబడిన ప్రతిబింబములుగాక విశిష్ట లక్షణములచే విశిష్టము, జీవ ముట్టపడుచు, పరితలఁ దన్నుచుండును.

పాత్ర ప్రవేశములచే చేయు పూర్వనిర్దేశములును శాస్త్రమునకే చేయునట్టివిగాఁ గన్పట్టక, సహజముగ ఘటిల్లినట్లు సరిహద్దు మండును. ఈవిషయమున రత్నావళి అవ్వతీయముగ విలసిల్లుచున్నది.

(3) ఇక రత్నావళినాటికలో గణనమునుగూర్చి. శ్రీహర్షుని మూఁడుచాటకములలోను రత్నావళిలో నుత్తమకవనము తక్కువగా నున్నది. వేనలిస్త్రస్తమై I అం ౧౬: నను గృహజూడుమా II అం ౪౬. నయితుముఖంబు III అం ౫౬; నయనానందకరుండు III అం ౬౦. శత్రుదివ్యములలో భావము మనోహరముగ నున్నను, శాకుంతలాత్మ రామచరిత్రల కవనమహిమ యిందు కానరాదు. ప్రథమాంకములోని వసంతోత్సవ వర్ణనాశ్లోకములు రంగమున రాణింపనే రాణింపవు అందు కొన్ని రసవత్త్వమునను మందములు. రాజుపద్యములు చాలవఱకు కాముకుల మామూలు “ప్రాతఃకర్మ” మాటలుగా నున్నవి. కొన్నిమాత్రము రత్నములనఁ జెల్లియున్నవి. రత్నావళిలో కవన మేదియనఁగా, దాని మధ్యతాత్పర్యతో సత్యమునే మొదట మగనుడనుకొని సాగరిక వత్సరాజుపై పూలుజల్లుట - పిమ్మట శాలికాపుత్రాంశము- సాగరిక వాసవదత్తవేషమున నభిసరించునని ఎఱిగి, వాసవదత్తయే రాజును జేరుట. తత్పరిణామాదృశము- పంధ్రజాలకాగ్ని-ఇవల, కడుంగడు సరిసములు. పంధ్రజాలకాగ్ని చే నిర్భవాణమున కద్యతము నేర్పుతో నెల

కొల్పబడినది. నాటకము చదివినను, ఆటలోజూచినను, స్టోకముల కవన మహిమచే నటుండ, సన్నివేశసాభాగ్యమహిమచే నెంతయు రసోత్తరముగా నుండును.

(1) కొన్ని సంస్కృతనాటకములు అనర్థ రాఘవ ముద్రారాక్షసాదులు కడమరీతుల నెంత ప్రసిద్ధములైనను ప్రయోగమున రక్షిగట్టవు. కాళిదాస శ్రీహర్ష హర్షకకృతులును, ఉత్తరరామచరిత్రమును తెప్పక “చాతుర్వక్రతులలే”. ప్రాచీనకాలమునందు రత్నావళి నాడిరి. “దామోదరమిత్రుడు తనతండ్రి వసుతోత్సవములో ముంచినాటక మాడింపుమని యడుగగా ఈరత్నావళినాటకము నాడించెను. ప్రయోగమందు మహామంత్రి నాటికార్థమై తమపావులే ఆగ్రంథములో వర్ణింపబడినట్లు స్త్రీతోగూడ సర్వాభరణ భూషితులై విభవోత్తరముగా శ్రోమలతో నెఱ్ఱినీ రొండురులపైని వేశ్యలపైనిం జల్లుచు, ఎఱ్ఱబుక్కాపొడుముచే సంధ్యారాగముం గావించుచు, బోగముమేళిములతోగూడ నృత్యగీతవాద్యములతో తేనిమ్రాల నాటికాప్రయోగములో నతని మేడపెంబడి నేగునట్లు గావించెను. ఈవృత్తాంతమును, నటసంఘమునకు రాజిచ్చిన బహుమతులవివరమును, ఈనాటకకథను ఆ మహామంత్రియే ఆర్యావృత్తములలో (కుటిరీమతములో) రచించినాడు. ఇందు వలన నీనాటకముపై మనపూర్వలకు ఎంతగుఱియుండెనో ఎఱుకవడను.”

(మే. పే. కామ్రులవారి భారతాభారతరూపకమంబుల ౧౦ వ శీర్షిక.)

ఇట్లే, రత్నావళినాటికి కావ్యరత్న నిపుణపరీక్షకులైన యాలంకారికసార్వభౌములచే - భోజ ముమ్మట విశ్వనాథాదుల కడుబహుకృతమైనది. శ్రేయముగను దృశ్యముగను రసజ్ఞులమదికెక్కినది. నాటికలలో మిన్నయని వన్నె గాంచినది

శ్రీహర్ష ప్రతిభాదికము.

సంస్కృతనాటకకర్తలలో శ్రీహర్షుడు ప్రసిద్ధుడు. దశరూపకము, సకన్తతీకంతాభరణము, సాహిత్యదర్పణము, రసార్ణవముధాకరము, మున్నగు సాహిత్యకాస్త్రగ్రంథములందు అతని గ్రంథములనుండి మొందుగ నుదాహరణములు గప్పట్టుచున్నవని పూర్వోక్తము. దీనిచే నాలంకారికులకు అతనిపై నెంతగౌరవము కలదో ప్రకటమగు చున్నది. ఊహితవాహుని యుత్తమనాయకతను వీరరసనిరూపణ సందర్భమున దశరూపక కారుడు మిక్కిలి కీర్తించినాడు. జయదేవుడు,—

“యస్యో శ్చోర శ్చికుచనికరః, కర్ణపూరో మయూరో,
భాసో హాసః, కవికులగురుః కాళిదాసో విలాసః,
హర్షో హర్షో, హృదయవసతిః పంచభాణస్తు బాణః,
కేహం నైహ కథయ కవితా కామినీ కాతుకాయ?”

అని కవిశా కామినికి శ్రీహర్షుని హర్షముగా నభివర్ణించెను. శ్రీహర్షుడే తన్నుంకూర్చి “నిపుణః కవిః” అని చెప్పుకొనియున్నాడు. ఇతని నాటకములు భాసకృతములకు కొంచెమువాదము యథార్థము కాదుకాని అతని శ్రీహర్ష రూపకములకు ప్రశంస చెప్పువదిగ నున్నది. దామోదరమిత్రుని రత్నావళీప్రశంస పూర్వోక్తము.

కాని, హర్షుని ప్రతిభ భాస కాళిదాస భవభూత్యాదుల ప్రతిభ ముందర నెచ్చుగాఁ బ్రకాశింపవనుట సత్యమే ఆమహనీయులకు వారె కదా దీటు. అందుకు కాళిదాసుచినాటకములను శ్రీహర్షుడు మిక్కిలి యనుకరించెను కొన్ని సంభాషణములు విక్రమోర్వశీయరత్నావళి లలో సంపదించుచున్నవి ఉదా,—

(1) “ధాతదుకూలయుగ్మమును దాటించి మంగళమాత్రభూషణైః పూతమ్ములైన లేగణికమోసులఁ జూర్జక బాళిఁజెన్నియుఁ
చేతములోనిగర్వ మపచిత్వపదేశమునఁ దృణి చియ్యఁ
గాతరనేత్ర నాపయినిగన్న ప్రసాదముఁ దెల్పుమేననే.”

ఈ విక్రమోర్వశీయపద్యము రత్నావళిలోని “నూతనవజ్రన ప్రభవ” (అం 1) పద్యమునకును, ప్రియవర్ణికలోని “సోలుచుఁజీగయై” అనుపద్యమునకును, మేలుబాతీ గానున్నది.

(2) “ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం వినడంచేత నాప్రియ వయస్కుడికి ఎంత హృదయసందముకలుగుతుందో అంత ఆనందము కాశాంబీరాజ్యం రావడంచేతగూడ కలుగలేదు.” (రత్నా వుట 31) ఇదేయర్థము విక్రమోర్వశిలో —

“నా కేకాతపవారణాబిడ దటుల్ నానావసీరాజ చూ

డాకలోన్జిల్ల రత్నభాసి పదవీతాస్తాధిరాజ్యంబు తాక

ఈ కంఠేక్షణపాదపీఠమున నే నేకాంతనేవాక్పరి

శ్రీకీకాత్రమనౌట యెట్లను పూర్తింజెందు ధన్యత్వము.”

(3) వాస — “ఆయనకు కనపడకుండా వెనుకవైపువెళ్లి కంఠము కాగిలించుకొని ప్రసాదించ జేస్తాను.” (రత్నా.)

“వెనుక కల్లన వచ్చి నానీక్షణముల

ముగ్ధకరపంకజములతో మూయునొక్కొక్క...” (శ్రీకృష్ణార్చన.)
వాసవదత్తకు అట్టిసంవిధానము కలుగలేదుగాని ఉద్వేగికి గలిగినది.

ఇత్యాద్యనుకరణములు మేలకువలె పరికించి పెట్టుకొనిపట్ట వచ్చును భావములలోనేగాక కథావస్తువునందును అనుకరణములు కలవు మాళవికికు ప్రతిబింబములు ప్రియదర్శికారత్నావళులు ఆకారణమునుబట్టి శ్రీహర్షుని ప్రతిభ సతకరించరాదు. ఏలన కాళిదాసాదుల నెల్లరు ననుకరించిన వారే.

ఎరవుసొమ్ముల నొకపుగ నుకయోగించుకొనుటలో శ్రీహర్షుడు సిద్ధహస్తుఁడనై, శాకుంతలములోని కాళిదాసుని డొక భృంగమును పెట్టెగా శ్రీహర్షు డొక తేటితలుమున ప్రియదర్శికలో నిబంధించినాడు. ప్రియదర్శికలో ఆసంవిధానము అత్యంతము మనోహరము; శాకుంతలమునందున కన్న రమణీయతరము. కాళిదాసుని మాళవికిలోని పింగళవానరవృత్తాంతమునకన్న రత్నావళులోని సాహిత్యపురగపితృత్వాంతము ప్రయోజనమున మఱింత సొంపుగనున్నది. మాళవికిలోని విషప్రయోగమునకన్న తనసుశృతియగు ప్రియదర్శికలోని విషవృత్తాంతమే రమణీయతరము.

శ్రీహర్షుడు అద్భుతసంవిధానములను కల్పించుటలో చిరుఁజుడు. రత్నావళులో సాగరికవాసవదత్తవేషమున నభివరించునని యెఱిగి వాసవదత్త తానె రాజును చేరిన సంవిధానము ఎంతయు నందమైనది. ఈ మాటువేషచులన ప్రియదర్శికలోను కవి పెట్టినాడు. ప్రియదర్శికలో నంతర్నాటకమున, వత్సరాజే మనోరమకు, నాయక వేషధారిణి, బదులు వాసవదత్తయెదుటనే, తనప్రియను ఆరణ్యకను, వాసవదత్తావేషధారిణిని, కామించునట్లును-పెట్టుకొనెట్లున వాసవదత్తా ప్రణయకథయు, ఆరణ్యకా ప్రణయకథయు సొంపుగ నొకటిగజతపడునట్లు కలయనల్లి శ్రీహర్షుడు సహృదయవనితోషముం గూర్చినాడు. ఇట్టిరచనలు నాటకప్రపంచములో చాలలేవు

మఱి, నాగానంగమున చతుర్థంశమాంకములు తుద్రహృదయములనేని యుదాత్తములఁ జేయఁజూలుభంగిని రసోత్తంగముగా రచించఁబడినవి. జీమూతవాహనుని యస్వార్థబుద్ధిగాంచి యొకడు ద్రునాగుఁడు,-

“అహిభరణకీర్తి యొకపూట యైనలేదు,

శ్లోఘముగ తేనియానతి సలుపనైతి,

నేల నా బ్రదు కొలుడు నాకిచ్చెఁబ్రాణ,
మయ్యయో! చీ! చెలి! నే నయ్యో! చెలి!

కనుక నేనిట్టి బ్రదుకు ఊమైనను బ్రదికి పరిహాసాస్పదము కాను. ఇతని తోకూడ పోవుటకు యత్నించెను. "అని యుదాత్తతే గాంచెను. గరు డుడు తాఁ బోడిచిపొడిచి తిరుకొలది ఆనందమగ్నుడగు నగపడు మహాసత్త్వని జీమూతవాహనునిజూచి ఇతడు నాగుడు కాడని భక్షణ ముడుగఁగా, జీమూతవాహనుడు —

“నాడులందునింక నల్లలొల్కెడుఁజూడు,
మేననింక నెఱచి మెసఁగెదడు,
కానరావు తృప్తియైనయట్లు మహాత్మ
బోనమేల గరుడి, మానితయ్య!”

అనిస్థాండింపజొచ్చెను. ఇట్టియరుడైన యుదాత్తసంవిధానములు పెట్టఁడయ్యెననికదా మేల్పియరును బాల్స్తాయి దూరెను. ఇట్లు ఉత్తమ రసవత్తరసన్ని వేశసౌభాగ్యమును కల్పించుటలో శ్రీహర్షుడు ఆసక్తుఁడు.

రత్నావళీనాటికాపాత్రలనుగూర్చి చెప్పినవాక్యములు శ్రీహర్షుని రూపకములందలి పాత్రములకన్నిటికిని చెల్లును. నాటికలలో బహువిధ పాత్రసృష్టికి చోటుచాలదు కాని యున్న పాత్రలు జీవల్లోక స్త్రీపురుష స్త్రాయములు. నాగానందమున కొంతవఱకు పాత్రవైవిధ్యమునుంగలదు.

శ్రీహర్షుని దృశ్య కావ్యరచన ప్రతిభ యకలంకము నాగానందము పూర్వార్థముతో నుత్తరార్థము చోక్కగ నతుకుటలేదు ఇదియొక్కలోపము. ఇట్టివి తన్నాటికలలోలేవు అవి సర్వాంగసుందరములు. సంభాషణములు సహజమనోజ్ఞములు. భాషయు సంవిధానసముచితమును పాత్రోచితమును. వృత్తములు నాటికలలో చాలమట్టుకు పెద్ద పెద్దవి. శార్దూలముల హడావిడి సొచ్చు. కవనమహిమచే కాలిదాసభవభూతులను శ్రీహర్షుడు సరిపోలకున్నను సన్ని వేశ సౌభాగ్యకల్పనముచేతను, పాత్రపోషకౌశలముచేతను వారికి దీనిపోషడు అందుచే “శ్రీహర్షో నిపుణఃకవిః” అను టెంతయు సరిపడియున్నది.

శ్రీ రత్నావళీనాటిక

నాంది

మ. చరణాగ్రస్థిత యై, స్థవోచ్చితికి శశ్వన్నప్రయై, దృక్ప్రయై
హరుఁ డాసాసలఁ గాంచ, హైమవతి లజ్జాస్వీతయై, పూజలో
గరుపాటున్ నునుజెమ్మటల్ వణఁకునుంగా, మాన్వై చిమ్మనం
తరమం దాకుల మాసుమాంజలి యనంతశ్రీలు మీ కిచ్చుతే. ౧

మఱియు,

మ త్వరగొల్పున్ మరులెంతయున్, సహజ యీడ్వన్ లజ్జ వేవెన్క రున్,
సరసోక్తంబుల వెండి బంధులలనల్ సాముఖ్యముం గూర్వగా,
వరు మ్రోలం గని త్రాస మంది గగురున్ బ్రాపించి తొల్కూటమిన్
సరసా జేరఁగ శూలి నవ్వి మెయిఁ గొన్నరావాడి మి మ్మేలుతే. ౨

మఱియు,

తే. త్రచ్చితిని గావె యామకరధ్వజ మును
నాకొటకె నీవు, గావున నీకుఁ దగుర
మత్సమక్షమె ధర బహుమార్గ మోవ ;
దానినే భావకుటిలను దన్నుకోర,

తే. కృష్ణకంధరాగ్రహ ముజ్జగింపు, నాన
గండ. — యనుఁ గిన్న నెవని నగప్రభవయు
నభిభవయు నాదేవుఁ డనల్పకరుణ
సర్వసౌభాగ్యములు మీ కొసంగుఁ గాత.

మఱియు,

తే కనుక జ్వలియించువృక్షయైఁ గనినయంత
మూఁడువహ్నులును ముచ్చముడిఁగి సమసె ?
చికురతరగణములు తలచీర లొడియ

5 దద్దిరిలి ఋత్విజులు భీతి ధరణిఁ బడిగి ;
దతుడు నుతించు, నేడ్పుఁ దత్పత్తి జాలి,
మందలుగ వేల్పులును మటుమా ను మైరి —
అని హసించుచు దేవికి యజ్ఞ నిహతిః
జెప్పెను శివుండు మిగ్నూ రక్షించుఁ గాత

10 [ఇదియుగాఁక,

తే జ యము రిక్కఁదొరకు, నఁజలి సురలకు,
వ్విజవృషుల్ నిరుపద్రవస్థితిఁ బడయుత,
పుడమి సస్యసమృద్ధత బోదలుఁగాత,
విభుఁడు చంద్రసపుండు ప్రతాపించుఁ గాత.]

— —

15

ప్రస్తావన

నాంద్యంతమున,

సూత్ర ధారుడు:—అరిదిక్షర మేల ? నేఁడు విక్రమసింహపురీ శ్రీరంగ

నాయకస్వామి వసంతోత్సవములలో మిళితులైన రసికవతంసులు సభ తీరి నన్ను నబహు
మానముగా నిలవంబించి యిట్లానలిచ్చివారు.— “మామిస్రులు వేదము వేంకటరాయ

20 కాస్త్రీగారు శ్రీహర్ష ప్రణీత గత్వావళీనాటికకు ఆంధ్రంబున రచించిన యనువాదమును
పఠించితిమేగాని అట నొక జాడమైతిమి. కానిని నీవు మామ్రొలనాడించి మా
కానందంబు గావించవలయును.” అని, [పరిక్రమించి చూచి] కావున నిచ్చడు శేషధ్య
రచనం గావించి వారి యభిలషితమును నెఱవేర్చెదఁ: [పరిషత్తువంకఁ జూచి]
అహో! నకలసామాజికులయు మనస్సులు పశీకృతము లయ్యె నని నా నిశ్చయము.

25 నిల యన—

కా. శ్రీహర్షుండు కృతిప్రణేత, సదసుక్ జేరె స్థుణ్ణగ్రాహి, యెం

తే హృద్య బగు వర్ణరాజాకథయుక్, నేర్పొప్పు నూ కాటలో;

ప్రస్తావన

ఈహాస్యనానన్య సిం దొకఁడొకండే; యేమి భాగ్యంతా నే !
డాహా! సర్వగుణంబులుం గలిగె నా కానందరాజ్యంబుగా ! ౫

శా. వేంకటరాయశాస్త్రి కవి, వీనులవిందులు వత్సరాట్కథల్,
కొంకము మేము నాట్యమునఁ గోవిదస త్తము లీసభాసదుల్ ;
ఇంకను నేమి గావలయు, నిం దొకఁ డొక్కఁడె కార్యస్థి కా 5
లంకి, యి వన్నియుం గలయు నివి దైవ మొసంగె నేటికి ౬

కావున నింటికరిగి యిల్లా నందిలిచి పంగీ-క హరంభించెదను. [పరిక్రమించి నేప
థ్యాభిముఖము గాంచి] ఇది ముఖ్యము. అనికొ బోయెద. [చొచ్చి] ఆర్యా! ఇటురమ్మ.

నటి [ప్రవేశించి] — ఆర్యపుత్రా, ఇదుగో వచ్చినాను. విపశువు చేయ
మంటావో అజ్ఞాపించు. 10

నూత్ర.—ఆర్యా, ఈసభనారు రత్నావళి దర్శనోత్సుకులై యున్నాడు. కావున
నేపథ్యముం దాల్చుము.

నటి.—[నిశ్చయించి నసిర్వేదము] ఆర్యపుత్రా, నీకు చింత లేదు మఱి నీవు అడ
కేమి ? నే నంతేనో అదృష్టహీనురానిని. నాకు ఒక్కలే కూసును. దాన్ని నీవు
వీలగా దేశాంతరంబు ఇచ్చినావు. మఱి దూరదేశంబు వున్న పరుగిలో దానికి పెండ్లి 15
వీల గవుతుందా అనేచింత చేక నాకు విమీ లోచడం లేదు. ఇటువంటి యీశ్వరీలొ
నేను అడడం యేమిటి?

నూత్ర — ఆర్యా, పరుఁడు దూరస్థితుఁ డని విగుఁడపడకు ఇదె మాను.

తే కడలినదుమనుండి, కడల కావలనుండి,

యొండు దీవిగడ్డనుండి, కెచ్చి, 20

నిమిషమాత్రలోన సమకూర్పుఁ బో విధి

యభిముఖుండ యేని యభిమతమును. ౭

[నేపథ్యమున]

బరీ ! భరకపుత్రుడా, బరీ! అది యట్లే. సంజేహము లేదు. “కడలి నడుమ”
ఇత్యాది. 25

నూత్ర — [విని, నేపథ్యాభిముఖముం గాంచి] ఆర్యా, ఇంకను తామరించెద
నేమి? వీడుగో నాకమ్మఁడు యోగంధరాయణ నేపమును దాన్ని వచ్చిగానాడెను.
రా మఱి. మనమును అనంతరకణియము లయిన యితర నేపముల భరించి సిద్ధపడుదము.

[అని వెళ్ళు]మింతురు.

ప్రస్తావన నమోత్తము.

విష్కంభకము.

[అంతట, హృష్టుడగు యాగంధరాయణుడు ప్రవేశించును]

యాగంధరాయణుడు. — ఇదియట్లే. సంజేహములేదు ["కడలినడుమ"]

ఇత్యాది మరలం బరించి] కాదేని, సిద్ధుని యాజేశమును శ్వేతసింహి నేను సింహశ్వేతరుని
 5 ప్రార్థించిన యాతని కూతలకు సముద్రములో ఓడ పగిలి మునిగినట్టిది ఒకపలకం బడసి
 లేచుటయు, కొకాంబివాడు వణిజుడు సింహశ్వేతముండి వచ్చుచు ఆయవభ్రలో నున్న
 యాదాలను కాచుటయు, అతడు రత్నమాలాచిహ్నుడు చేత ఆమెను అనవాలపట్టి
 యిటకుఁ బెచ్చుటయు, ఇది యెట్లు ఘటిల్లును? [హర్షముతో] ఎల్లవిధములను నాయెరి
 కకు అభ్యుదయములు పినఁగూడుచున్నవి. [అలాచించి] నేను ఈమెను సగౌరవముగా
 10 దేవచేతం బెట్టుటయు యుక్తమే. వింటిని గదా ఇచ్చటికిఁచుకొని బాధ్యవ్యుడు సింహ
 శ్వేతరమంత్రి యగుననుభూతితోఁ గూడి ఎట్లో సహద్రమునుండి గట్టెక్కినవాడై,
 కోనలుని సమయింపబోయియున్న రుమణ్డవంతునితోఁ గలసినాఁడని. ఈ విధముగా
 ప్రభుప్రయోజనము సిద్ధప్రాయమై యైనను నాకు ధృతిం గూర్చు కన్నది! కష్టము గదా
 భృత్యభావము.

15 తే. ఒడయనికి మేలు హుర్పునీయుద్యమమున

నిట్లు దైవంబు చేయూత యిచ్చి యుండ,

నగును నిచ్చలు సిద్ధి : యట్టినఁ బరికి

జుగుచునే యుందు స్వచ్ఛందచారి నగుట

౮

[నేపథ్యమునం గలకలము]

20 [విని] అహో ! మృదుమధుర మృదంగవాదనానుగతం బయిన సంగీతముతోడి

పారులచర్చరీధ్వని మ్రాల నుద్దమించుచు విలలన విం దొనర్చుచున్నది! ఇందువలన నే
 నూహించెద - మదనమహోత్సవముచే పెంపొందుచున్న యీ పౌరజనప్రమోదముం
 గాంచువాడై ప్రభువు ప్రాసాదమునకు తరలినాఁడని. [హర్షము చూచి] అహో !
 అబ్బడే ప్రభువు ప్రాసాదము నెక్కినాఁడే ! ఇది యీకడను.

25 తే. ప్రియవరుతుండు, విశ్రాంతవిగ్రహుండు,

జనమనోనిలయుండు, రతిరంగతుండు;

స్వమహమును జూచుతివుట సాక్షాత్కరించు

ప్రసవధనుఁ డన నదే వత్సరాజు వచ్చు.

౯

కావున నేను మావావేలికిం బని కార్యశేష మరనెద. [అని నిష్క్రమించును]

ప్రథమాంకము

[అంతట ఆసనస్థుడు ధృతనసంతోషునవేషుడు రాజు ప్రవేశించును,
విదూషకుడును]

రాజు.—[హర్షముతోఁ గాంచి] సఖుఁడా, వసంతకా !

5

విదూషకుడు.—అనతియ్య వయస్సు.

రాజు.—

మ. సమయం జేసితి వైరులక, వసుమతిక సన్మంత్రికై నుంచితిక,
శమితోపద్రవతక జరుల్ వినుతరక్షాప్రాప్తి రక్తల్ సుఖల్,
సమయం బామని, యీ, వసంతి భవయుక; సంకేతమాత్రక ధృతిక 10
సుమబాణుండు భజించుఁగాతఁ దన దంచు : న్నాదె యీవండు గౌ.

విదూ.—[హర్షముతో] వయస్సుడా, నీవు చెప్పినది సరే. దీన్ని గురించి నీ
వీలా గనావు గదా, అయినా నే ననుకొంటాను, ఈ మహామహోత్సవం నీదీ గాదు
కామదేవుడిదిగాదు. బాధనపటువ నైన నావొక్కనిదే అని. [చూచి] ఈపాట కేమి
గాని, చూడవయ్యా చూడు, సారాయి తాగి కైపెక్కిన యీ కామినులు స్వయంగా 15
పైకొని చిమ్మనగోవుల నెత్తి గరిపెట్టి చల్లిన వసంతముతో పౌరజనులు ఉల్లాసం మీటి
అడుతూవున్న యీ నృత్యముచేతను ఎక్కడ చూచినా ఇచ్చకు మెప్పుగా పామ్మగా
వాయిస్తూవున్న మద్దెళల స్వనితోటి చర్మరీకబ్బాలచేతనున్న రాజమార్గపు మొగా
లొలు మొగుతూవుండగా బుక్కాచల్లకాలచేత దట్టమయిన దశదిక్కుల మొగాలతో
ఈమదనమహోత్సవం ఎంత శోభిస్తూవుందో చూడు.

20

రాజు.—[హర్షముతోఁ గలయం గని] ఆహా ! పౌరుల ప్ర మోదము పరమో
ద్భుతిం బొందియున్నది !

తే తాంకుమక్షోదగౌర బుక్కాప్రవృత్తి

సకలదిశలకు నిడఁ దొలుసంజరిని,

శిరములను వంప వంజులకేఘంబులు,

25

మేనులను ముంప నగలకడానిదాలు,

తనదువేసమున ధనేశుధనగృహంబు
జప్తుకొనె నాఁగ నొప్పుకొఱాంబి యిపుడు
బంగరుమొలాము గొనిరి సర్వజనులనఁగఁ
బసిమి యొక్కడె వన్నెఁగా బరిభవితై.

౧౧

5

మఱియు,

శా పౌల్ ముంగిటఁ గ్రోవుల గురిసి గాల్వలహిమాంబుల్, ధృతుల్
మూంబో, నటియించు, ప్రొక్కుటలయేపుల్ సేయించుకంబున
నారీకుండలిచెక్కుచెంద్ర మురల్, నానాపదన్యాస మై,
యారాక ట్టఖిలంబు చెంగిరమె యై యేపారె నొక్కు మృడి.

10

విదూ.—[చూచి] ప్రియవయస్యుడా, బలేకాణి లయినసరసులు నూటి దప్పక
గ్రోవులతో చిమ్మిన వసంతాలపోట్టి సీక్కారం చేస్తూ ఈదోగాల యెమ్మెకలైలు
వీలాగు విలసిస్తున్నారో చూడు.

రాజు.—[చూచి] వయస్యుడా, సరిగా కనిపట్టితివి. వీలన,

ఉ. మావక రాలుబుక్కబలుమబ్బులు చేసెడిచిమ్మచీటిక

15

గాఁగ నా వొకింత మణికాంచనభూషణగల్గి పాలిచేక,
పూనికఁ గ్రోవుల స్థలాలపాలిక నెత్తుభుజాగలోక మా
ధ్యానము మీఱి వన్ను బలిధామమును స్మరియించు జేసెడిక.

విదూ.—[చూచి] ఓవయస్యుడా, ఇదుగో మదనిక మత్తుకు తగినట్లు వసంతాభి
నయం చేస్తూ చూశలకతో కూడా యిక్కడికే వస్తువున్నది. చూడు ప్రియవయస్యా.

20

[అంతట మదలీలను నటించుచు ద్విపదేఖాడముం బాచుచు

ఇరువురు చేతికలు ప్రవేశింతురు]

గేయము

నల్కడ తెమ్మెర వచ్చెనే! వలరాజు నానతిఁ దెచ్చెనే!
ఎననాగ లను గంట గించెనే! ఎలమాపులను నని కించెనే!

25

పొగడతావుల వెద సల్లెనే, మగువల మగులపై నల్లెనే,
తొగకంటి యీలుపు త్రుంచెనే, చిగురుజోడి డులగుండె నించెనే.

క. మునుమును మధుమాసం బిట

జమఁ యెదల మెత్తఁబలుచుఁ, జయ్యన నంతే

అను పొటఁ జొరఁగఁ, గాముడు

మునుగొని కాడంగ నేయఁ బువ్వుబాణముల్.

౧౫

రాజు.—[చూచి] అహ ! ఈచేదెల యాటకమి పాడిమిటి వనోహరముగా నున్నది. అట్లేగదా ;

ఉ. వేసలి స్రస్థమై చెగరి యొక్క నెల్లినయెత్తుపోడిమిన్,

మానఁ పాది మంటి యినుపట్టుగఁ గ్రందిలుచున్న వందియల్,

పూనుచుఁ గంప మిట్ట టయి మోదుచునున్నది హార మక్కువన్,

కొను కుచాద్రినమ్రము త్రైగంబడ మత్త నటించుపీడ నాన్. ౧౬ 10

విదూ.—[నవ్వుచు] వయస్యుడా, నేనుకూడా కానెగట్టిన యీచేదెల మధ్య అడుతూ పాడుతూ రవంతసేపు హోళిపండుగని గౌరవించినస్తాను.

రాజు.—[చిఱునగవుతో] వయస్యా, అట్లే చేయుము.

విదూ.—నీయాళ్ల [అని లేచి చేతికల నడుమ న్నించుచు] ఓ మదనికా, ఓ మాకలలికా. ఈచర్చరిని నాకున్న నేర్పండి. 15

మదనిక. —[నవ్వి] చెడిబలిసనాడా, ఇది చర్చరి గాదోయి.

విదూ.—మఱి యి దేమిటి ?

మద —చెడిబలిసనాడా, ద్విపదీఖండమోయి యిది.

విదూ.—[హర్షముతో] ఈఖండంతో మోదకాలుచేస్తారా లద్దువులుచేస్తారా?

మద —చెడిబలిసనాడా, కాదుకాదు, పాడేదోయి యిది. 20

విదూ.—[అచ్చగువుతో] పాడేదా యిది ! [విహదముతో] పాడేనే గాని తినేది కాంటే నా కెందుకు ఇది; స్త్రీయవయస్యుడికాడికే వెల్తాను.

[అని పో నుండించి ఓసరిలి మార్చుండును అయిదు వురుకు లాగుమరు. విదూపతుఁడును లాగును.

ఇరుగురున —[అకనిచేతులు పట్టుకొని] ఉండు. చెడిబలిసనాడా తప్పించు 25 కొనివెల్తావా? ఎక్కడికి వెల్తావు ; [అని బహువిధముల తాదనము నేయుదురు.

విదూ.—[నేతులు లాగి కొని కలయితుడై రాజును దఱిసి] వయస్కుడ నైరించిరిని,

రాజు.—వయస్య, క్రీడనముం గావించితివా?

విదూ.—క్రీడనం గాదు, పలాయనం గావించాను.

5 చూకలతిక.—ఒసే మదనికా, కనము చాలా పెను అడినాము. రామరి. విలినవారికి జేవిగారిసంజేతాన్ని నివేదించాము.

మద.—చూకలతికా, చక్కగా జ్ఞాపకం చేసుకొన్నావు, అలాగే చేలాము.

ఇరువురును—[పరిక్రమించి, కని] బయం జయం విలినవారికి. జేవరా, జేవి గారు అజ్ఞాపిస్తున్నారు - [అని సగమ మాటలలో లజ్జను నటించుచు] కాదు కాదు, విజ్ఞాపిస్తున్నారు.

రాజు.—[హర్షముతో నవ్వి ఆదగమతో] మదనికా, అజ్ఞాపించుచున్న దనుటను రమణీయము, మఱి మదనోత్సరము. అది మఱియు రమణీయము. కావున చెప్పము జేవియే మాజ్ఞాపించుచున్నదో.

విదూ.—ఒసే దాసిసూతురా, ఏ మాజ్ఞాపిస్తున్నారే జేవిగారు?

15 చేటికలు.—జేవిగారు ఈలాగు విన్నపిస్తున్నారు, ఏమనంటే.—నే నిదుగో వెల్లి మకరందోదానము. ఎఱ్ఱయిగోకముకింద ప్రతిష్ఠచేసిన జేవుణ్ణి పూనిల్లణ్ణి పూజ చేస్తాను. అశ్వపుస్త్రుడు అక్కడికి విజయం చేయవలెను.—అని.

రాజు.—వయస్కుడా, ఏ మందును? ఉత్సవముమీద ఉత్సవము వచ్చినా!

20 విదూ.—మఱి లే, అక్కడికి వెళ్దాం ఎందుకంటే అక్కడికి వెళ్తే బావన కుఱ్ఱవాడికి నాకు స్వప్తివాచనం ఏమయినా దొరుకునుండి.

రాజు.—మదనికా, పోయి జేవికి నివేదింపుము, ఇదే నేను మకరందోదానమునకు వచ్చితి నని.

చేటికలు.—విలినవారియాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమింతురు.

రాజు.—వయస్కుడా, రా దిగుదము.

25 [అని యిరువురును ప్రాసాదావరోహణము నటించుదురు.

రాజు.—వయస్కుడా, మకరందోదానమునకు దారి చూపుము.

విదూ.—ప్రభూ, ఇటు రమ్మ

[అని పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[ఎదురం గాంచి] ఓయి ఇదే అమకరందోదానము. రా మఱి ప్రవేశించాము.

[అని ప్రవేశింతురు.

విదూ.—[అశ్చర్యముతో] మహారాజా, చూడుచూడు, ఈమకరందోద్యానము, ఓల్లతెమ్మెరలచేత ఊగులాడుతూవున్న ననిచిన యెలమాని పూగుత్తుల పుష్పాదీ మొత్తాలతో మేలిట్టు కట్టినదై కైవేగ్గిన లేనెలిందుల యుంకారగానాలతో కోయిలల చేత రియ్యలల్కులు నీవ చెవులపండువుగా పలికించుచు నీరాకాశం మహాదరము చూపుతూ వున్నది. మఱి ప్రవేశించు.

5

రాజా.—[కలయం గని] ఆహా ! మకరందోద్యానము ఎంత రమణీయముగా నున్నది! నిలన నిచ్చుట,—

ఉ. మోసుల వైద్రమంబులను మొట్టెడు శేఠచివుల్ల నెట్లనై,
గాసటబీసటే యభులక్రందుకలార్భటిఁ గేలిఁ బల్కుచున్,
త్రోసిది తెమ్మెరగ గొములుతోడుతఁ దూలంగఁ దాముఁ దూలుచున్, 10
భాసీలుఁ గైపు గాంచె మధుభక్తము లాట ననన్ మహిజముల్.

మఱియు,

తే పొగడ గురినెను మూలానఁ బూలవానఁ
గల్లుగండాషముల వెలిఁ గ్రక్కె ననంగ ;
వెనుకఁ జిక్కినసంపెంగ ననిచె మద్య
తామ్రతరుణీముఖేందు సంధానగరిమ ;
ఆలకించి యశోకపాదాహతులను
గుబ్బెతలయందియలరాద, లుబ్బు మీఱి,
లేటితుటుములు యుంకారదీర్ఘగీతి
ననుకరణ మొనరించెది ననఁ జెలంగు.

1

20

విదూ.—[విని] వయస్యా, ఇది తుమ్మెదలు అండెలకబ్బాన్ని అనుకరించడం కాదోయి, ఇది దేవిపరిజనయొక్క అండెల కబ్బమే.

రాజా.—అవునోయి, పరిగా కనిపట్టితిని వయస్యా.

[అంతట పకాంచనమాల వానపదత్తయు పూజోపకరణములు చేతఁగొని సాగరికయు విభవంబుగ పరివారంబును ప్రవేశించురు.]

25

వానపదత్త.—ఒసే కాంచనమాలా, నాకు మకరందోద్యానానికి దారి చూపు
కాంచనమాల.—భట్టిని, ఇటు ఇటు

వాన.—[పరిక్రమించి] ఓసీ కాంచనమాలా, నేను మదనపూజ చేసి కింద చేయ నున్నానో ఆ రక్తాశోకము ఇంకా ఎంతదూరమే!

కాంచ.—భట్టిని, ఇదుగో దగ్గరనే ఉన్నది, చూడు భట్టిని. భట్టిని పెంచుకొన్న ఆ బండగురుగింజ ఇదే దట్టంగా పొడమిన పువ్వులతో వెలుగొందుతూవున్నది. దీనికవల 5 ఆకాలంలా పువ్వులు పూచేలాగ చేయడానికోసం వివిధవారు ప్రతిదినము శ్రమపడుతూ వున్న ఆనవమాలిక. దీని కవతల దేవిపూజకు తావయిన ఆ యెల్ల ఆశోకము, అదుగో కనబడుతూ వుంది.

వాన.—అయితే రా, అక్కడికే త్వరగా వెళ్దాము.

కాంచ.—రా భట్టిని, రా.

[అందఱు పరిక్రమింతురు.]

10 వాన.—ఇదే పూజాస్థానము ఆ రక్తాశోకము. రా మణి, నాకు పూజోపకరణ ములను తే.

సాగరిక.—[నమిపించి] భట్టిని, ఇదుగో నమస్తూ సద్దముగా వుంది.

వాన.—[చూచి, అత్యంతము] అయ్యో, పరిజనులు ఎంతపారబాటు చేసిరి? ఎవనికంటి కగపడకుండా దాస్తూ వున్నానో ఆతని కంటియెడటనే పడచున్నది. కానీ, 15 ఈలాగు చెప్తారు గాక. [ప్రకాశము] దిసే సాగరికా, ఏమీ నీవు పరిజను లందఱూ మదనమహాత్మ్యవంలా మైమురిచివుండగా గౌరవంకను విడిచి యిక్కడికి వచ్చినావు? గానికాడికే తక్షణం వెళ్లు. ఈపూజాద్రవ్యాన్ని కాంచనమాలచేతికి అప్పగించు.

సాగ.—భట్టినియాజ్ఞ. [అట్లే చేసి కొలదియడుగులు నడచి అత్యంతము] కారికనేమో నేను పదిలంగా నునంగకచేసే అప్పగించితిని. ఇక్కడ దీన్ని చూడడానికి 20 నాకు ఆక గలదు. ఏమంటే, దేవుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి మానాయనగారి అంతఃపురంలో ఏలాగు పూజచేస్తారో ఇక్కడకూడా అలాగే చేస్తారా, కాక మఱొకలాగు చేస్తారా, చూతామని. అందుకోసము నేను ఎవరికీ కనపడకుండా వుండి చూస్తాను [పరిక్రమించి చూచి] కనక ఇక్కడ పూజాసమయం వచ్చేలోపల నేనున్న భగవంతుణ్ణి పూజించ దానికి పువ్వులు కొస్తాను. [అని పువ్వులు కొయుటను ఆభీషయించును.

25 వాన.— కాంచనమాలా, ఆశోకమూలమున, భగవంతుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి ప్రతిష్ఠించు.

కాంచ.—భట్టిని యాజ్ఞ.

[అని యెల్లు చేయును.

విదూ.—[పరిక్రమించి చూచి] వయస్యా, అందెలరవలి నిలిచినది, కనక దేవి ఆశోకమూలానికి వచ్చిందని నేను తలుస్తాను.

రాజు.—చక్కగా డిహించితివి. ఇదిగో దేవి, చూడు. ఈపుణ్యశీల,—
లే. కుసుమకుసుమారమూర్తి యీబిసరుహాక్షి

వ్రతముచే గౌను సూక్ష్మతరంబు గాంగఁ
దనదుచున్నది మకరకేతనుడు పజ్జ
సునిచికోన్నధనుర్యప్తియో యనంగ.

౨౧

కావున రమ్మ సమీపితము. [సమీపించి] ప్రియా వాసదత్తా—
వాస —[చూచి] ఓహో! ఆర్యపుత్రుడే! జయము జయము ఆర్యపుత్రుడికి. నువ్వో
రాజు ఈచోటిని ఆసనగ్రహంచేత ఆలంకరించుచుగాక ఇరుగో ఆసనము ఆర్యపుత్రుడు
ఇక్కడ కూర్చుండవలెను. [రాజు నాట్యముచే కూర్చుండును.

కాంచ.—దేవీ, శోభించుచున్న యీ యశోకవృక్షముకాడికి వెళ్లి నీచేతితోనే 10
పువ్వులు కుంకుమ చందనము వస్త్రాలు అర్పించి భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించు.

వాస —నాకు పూజోపకరణాలను అంది.

[కాంచనమాల అంగీకృతు, వాసనపదత్త పూజించును.

రాజు.—ప్రియా, వాసనపదత్తా,

ఉ. నూతనమజ్జనప్రభవమాత్మవినిక్తశిష్టశోభతే 15
ఖ్యాతకుసుంభరాగరుచిరాతిపరిస్ఫురదంశుకాంతతే
ఆతతమోదముం గొలిపె దబ్బదళాయతనేత్రరో, మనో
జాతుని నోముచుక మృదులశైశవవిద్రుమశాఖకైవడిన్.

౨౦

మఱియు,

క. దయితరో, మదనుని నోమెడు 20
కయితో నీవంటినంత గంగేళి నవో
దయమృదుతరాపరకిసా
లయ మన నానేత్రయుగళి లాలన గొల్పున్.

౨౧

ఇదియునుం గాక,

క. బాలరో, యనంగుఁ డిప్పుడు 25
చాలఁ దనయనంగతను నిజముగా దూటున్ ;
ఏలనఁ దాను భవత్కర
హేలా స్ఫురోత్పవంబు నెనయనికతనన్.

౨౩

కాంచ.—భట్టిసి, భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించివారు. మఱి ప్రభువు గారికి తగిన పూజాసత్కారం కానీ.

వాన.—నాకు పువ్వులును మైపూతనున్న అందీ.

కాంచ.—భట్టిసి, ఇదుగో నమస్తము సిద్ధము.

5

[వానవదత్త నాట్యము చే రాజాను పూజించును]

సాగరిక.—[పూవులు తెచ్చుకొని] కట్టా కట్టా ! పూవులు కోసుకొనే తమిళా మరది చాలా ఆలసి ప్తిరి. అందుచేత ఇదిగో ఈ వాడికిచ్చెట్టుచాటున కనుదకుండా దాని చూస్తాను. [చూచి] ఏమి! ప్రత్యక్షుడే ఆపూర్వము కనుమాయుధుడు! మానాయన గారి అంతఃపురంలో చిత్తరువున ఈతని అర్పిస్తాడు. ఇక్కడ ప్రత్యక్షుణ్ణి చేసి అర్పిస్తా
10 పున్నాడు. కనక నేనున్న ఇక్కడినుంచే ఈపువ్వులతోటి భగవంతుణ్ణి కనుమాయు ధుణ్ణి పూజిస్తాను. [అని కనుమాయులను చిమ్మును] భగవంతుడా కనుమాయుధుడా, నీకు నమస్కారము. నాకు శుభదర్శనదేవు అగుదువుగాక. చూడదగిన దానిని చూస్తిరి. నాకు ఆమోఘదర్శనదేవు కమ్మ. మఱి నన్ను ఎవరున్నా చూడకముందే వెడలి పోతాను.
[అని కొలదియిరుదుగులు నడచుచు

15

కాంచ.—ఆర్యా, వసంతకుడా, రా, మఱి సీవు స్వస్తివాచనం గ్రహించు.

[విదూ.—నమింపించును.

వాన.—[విలేపనకునుమదానపూర్వకముగా] ఆర్యా, ఇదిగో స్వస్తివాచనం పుచ్చుకో.
[అని అర్పించును.

విదూ.—[హర్షముతో గ్రహించి] నీకు మేలవుగాక.

20

[నేపథ్యమున వైతాళికుడు పరించును.]

చ. చరమగిరిక సమస్తమిది జాటిచి హేళి నభోంత మంటగా,
నరపతు లెల్లరుం గలసినారు భవత్యభ సుజప్రాద్ధురక
హరువుగ నిప్పు డో యుదయనా, కనువిందుల సారస్వతభా
హరముల నీదుపాదముల నబ్జునిపాదములట్లు గోల్వెగార్క. ౨౪

25

సాగ —[విని హర్షముతో రాజాను చూచి నన్నపాముగా] ఏమి ! ఈయన నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆ ఉదయనమహారాజా! [నిట్టూర్పునిగిడించి] కనక పిరుల కొలువుచేత నొగిలిన దైనప్పటికీ ఈతనిదర్శనంచేత నాకరీరము నాకు ఖరమక మైనది.

రాజు.—ఏమి ! ఉత్సవముచేత వ్యగ్రునిత్తుడనై సంధ్యానిక్రమమును నయి తము పరికింప నైతిని! దేవీ, కనుము.

క. ఉదయగిరితటాంఠరితుని

నదె సూచించెడిని బ్రాచి యామినినాథున్

వదనపరిపాండిమముచే

5

హృదయస్థితుఁడైనదయితుఁ బ్రియయును బోలెన్.

౨౪

దేవీ, మఱి లేకము, లోగిటికే పోవుదము.

[అందఱును లేచి పరిక్రమింతురు.]

సాగ.—ఏమి ! దేవీ తరలిందే ! కానీ. త్వరగా వెళ్తాను. [రాజును అనతో చూచి నిట్టూర్చి] ఏమి నామందభాగ్యత ! ఈయనను చాలాసేపు చూడడాని కైనా 10 నోచనైతిని. [అని నిష్క్రమించును.]

రాజు.—[పరిక్రమించుచు]

శా. దేవీ, నీముఖకాంతిచే నమృతరుక్తజస్త్రిరస్కారిచే

వేవే నాన వహించి యబ్జము లివే విచ్చాయతం బొందెడిన్ ;

నీవిన్నాణపుటూడిగంపుగణికిల్ నిస్తుద్రతం బాడఁగాఁ

15

బూవుంగ్రోవుల లజ్జ డాఁగెడి నివే పుష్పంధయవ్రాతమ ల్.

౨౬

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.]

మదనమహోత్సవ మను ప్రథమాంకము

న మా ప్రము

[అంత కారికాపంజరమును చేతఁగొని సునంగత ప్రవేశించును.]

సునంగత.—అయ్యో, మరి యిగోరువంకను నాచేత బెట్టి ఎక్కడికి వెళ్లితం దును నాప్రియనఖ సాగరిక ? [మఱియొకవంక చూచి] ఇదిగో నిపుణిక, ఇక్కడికి వస్తూవుంది. దీన్ని అడిగి చూస్తాను.

[అంకట నిపుణిక ప్రవేశించును.]

నిపుణిక.— తెలుసుకొన్నానుగదా వీరినవారి వృత్తాంతాన్ని. మఱివెల్లి భట్టిని విన్నపిస్తాను. [అని పరిక్రమించును.

సునం—ఒసే నిపుణికా, ఎక్కడికే ఆశ్చర్యంచేత మైమరిచినదాని లాగ నీవు ఇక్కడనే ఉన్న నన్ను లక్ష్యంచేయక దాటిపోతూవున్నావు?

నిపు—ఏమి ! నునంగతా ! ఒసే నునంగతా, నీవు పరిగానే కనుక్కొన్నావు. నాయాశ్చర్యానికి కారణ మున్నది. ఏమంటే ? నేడు దొరవారు శ్రీపర్యతానుంచి వచ్చిన శ్రీనిందదాసుడనే పేరుగల ధార్మికుడివల్ల ఆకాశమునా వుప్పించి లాగు చేసే దోహదాన్ని నేర్చుకొని తాను పెంచుకొన్న నవచూలికనిగానిచేత పూలమొద్రమతో 10 శోభించేలాగ చేస్తారట. అక్కడికి ఈవృత్తాంతాన్ని కనుక్కొమ్మని దేవి భంపగా వెల్లి వస్తూవున్నాను. నీ వెక్కడికి వెళ్తున్నావు?

సునం.—నాప్రియసఖిని సాగరికని వెదకదానికి.

నిపు.—ఒసే, రంగులపెట్టె, చిత్రరూపక, తూలిక, వీటిని చేతబెట్టుకొని సాగరిక అరటిపెట్టె యింటిలోనలికి వస్తూవుండగా నేను చూచినాను. అక్కడికి వెళ్లేవ 15 చెరి. నేనున్ను దేవికాడికి వెళ్తాను. [అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశము సమాప్తము.

ద్వితీయాంకము

[అంకట సాగరిక చిత్రఫలకవర్తికలం గొని మదనావధాన నటించుచు ప్రవేశించును.]

సాగ.—హృదయమా, దయదాల్చు దయదాల్చు. ఎందుకు నీకు ఆయాసంకప్పు 20 వేరే ఫలం లేని యీ దుర్లభజనప్రార్థనాపాతము, ఇది గాక, ఎకట్టి చూచిన మాత్రాన నీకు ఇటువంటి సంతాపం పెరుగుతూవుండో [ఆశ్చర్యముతో] షట్టి అకణ్డే చూడ గోరుతూ వున్నావు ఈసీమూడత్వానికి నీ మందును ! కృతఘ్నమా ! ఓహృదయమా, పుట్టినప్పటినుంచి కూడా పెరిగిన యానన్ను వదలి జ్ఞానమాత్రదర్శనపరిచితుడైన ఆజనుని తగులుకొని పోతూ లజ్జపడవు ! అయినా నిన్ను అనలే ! నీయం దేమి కప్పు ? 25 ఆ మేనులేనివాడినారసాలధాకకు ఆగలేక నీవు ఈలాగు చేయబూనినావు. కానీ. ఆ యనంగుణ్డే నిందిస్తాను. [కన్నీళ్లతో కేలుమోడ్చి మోకారింది] భగవంతుడా, మను మాయుధుడా, నకలనురాసురులను జయించిన వాడవు నీవు స్త్రీజనాన్ని కొట్టుతూ

అజ్ఞానదశమి ! [అలాచించి] నిశ్చయంగా మందభాగ్యురాలి! నాను ఈదుర్నిమిత్తంచేత
 2 అవశ్యం మంజుము మూడినది. [చిత్తరుచలకను చూచి] మఱి యిక నెవ్వరూ రాక
 ముందే చిత్తఫలకాన ఈయభిమతజనుజ్ఞివ్రాసి చూచి, నాయుపైన్ని నెఱవేర్చుకొంటాను.
 [సావధానముగా విశ్వాగ్రచిత్తయై నాట్యమున చిత్తరుచలకం గొని నిట్టూర్చి]
 నాకొనచేయి అభిభయంచేత అమిశంగా వణుకుతూ వున్నప్పటికీ అకజ్ఞి చూడడానికీ 5
 ఈ సాయం లేనందున వ్రాసిచూస్తాను [అని వ్రాయుటను నడించును.

[అంతట నునంగత ప్రవేశించును]

నునం.—ఇదిగదా ఆమెరటియిల్లు. ఇందులో ప్రవేశిస్తాను. [ప్రవేశించి చూచి
 అశ్చర్యముతో] ఇదే. నాప్రియసఖ సాగరిక, ఏమి ! ఇది యేమో బలమైన అనురాగం
 హృదయాన్ని లాగుతూవున్నలాగు విమోచాస్త్రా నన్ను చూడకున్నది. కానీ, దీక్షకంటి 10
 యెడట బడకుండా ఇదేమిటో కనిపెడతాను. [స్వచ్ఛందముగా అమెవెనుక నిలిచి
 కాంచి సంతోషముతో] ఏమి! ప్రభువును వ్రాసింది ! బో ప్రియసఖ బో ! కాశేమి !
 కమలాకరాన గాక రాజహంసి మరియొక్కడ ప్రియపడుతుంది !

సాగ!—[బాష్పములతో] ఇకజ్ఞి వ్రాసిలిని, కాని ఎడతెరసిలేకుండా రాలు
 తూవున్న బాష్పాల చేత నాదృష్టి చూడలేకున్నది [మొగ మెరి అశ్రువులను తొలించు 15
 కొనుచు నునంగతను చూచి ఉత్తరీయముతో చిత్తరుచలకను కప్పుచు చిఱునవ్వు
 వచ్చి] ఓహో ప్రియసఖ నునంగత ! [అని లేచి చేపట్టి] సఖ, నునంగతా, ఇక్కడ
 కూర్చో.

నునం.—[కూర్చుండి, బలాత్కారమున ఫలకముం గొని చూచి] సఖ, ఎవరిని
 నీ విక్కడ వ్రాసినావు ? 20

సాగ.—[లజ్జతో] ఈజయగురున్న మదనోత్సవంబో కానుదేవుణ్ణి వ్రాసినాను.

నునం —[చిఱునవ్వుతో] ఎంతటిజాణవే ! మఱి యీచిత్తరువు కూన్యంగా
 కనబడుతున్నది. కనక నేనున్న ఇందులో ఆయనవరసను రఠీదేవిని వ్రాస్తాను.

[వర్తికం గొని నాట్యమున రఠీమిషచేతను సాగరికను వ్రాయును.

సాగ.—[చూచి కోపముతో] సఖ, నీవు నన్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు ? 25

నునం.—[నవ్వి] ఎందుకే కారణం లేకనే కోపిస్తావు ? నీవు ఎటువంటి కాను
 దేవుణ్ణి వ్రాసివావో నేనున్న అటువంటి రఠీనే వ్రాసినాను. మఱి వేఱువిధంగా
 భావించడం చూను. ఈదాళరిక మొందుకే ! వృత్తాంత మంతా చెప్పు.

సాగ.—[లజ్జతో నవ్వుతము] ప్రియసఖ నాచుట్టు కనిపట్టినది. [ప్రకాశము].
ప్రియసఖ! నాకు లజ్జ బలియముగానున్నది. అందుకోసము, నఖ, ఈవృత్తాంతము ఇక
దుల తెప్పరికిగని. తెలియకుండా వుండేలాగు చేయవే.

సునం.—నఖ, లజ్జపడకు. ఇటువంటికావ్యారత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద
5 అవశ్యంగా వలపు కలుగకుంది. అయినప్పటికీ ఇకదుల తెప్పరికి ఈవృత్తాంతము తెలి
యకుండేలాగ చేస్తాను అయినా ఈకారిక మేధానివి ఈగుట్టు బైటబెట్టికా పెట్టును.
ఒకవేళ ఇది మనయాచాపాన్ని యభాక్షరంగా గ్రహించి యెవరి యెదలు నైనా పరి
కినా పలుకును.

సాగ.—[ఉద్వేగముతో] నఖ, నన్ను సంతాపము మరియొక్కవగా రాధిస్తు
10 న్నది. [అని మదనబాధను వదిలిచును.

సునం.—[సాగరికయెడల హస్తముంచి] నఖ, ఊహిడిల్లు ఊహిడిల్లు. ఇదుగో
నేను పెద్ది ఈదిగుడుబావిలోనుంచి తామరాకులు తామరచూర్లు ఊడంలా తెస్తాను.

[నిష్క్రమించి మరల ప్రవేశించి నాట్యమున తామరాకులతో సెజ్జ చేసి
హండ్లతో వలయములు చేసి మిగిలిన యాకులను సాగరిక యెడలై కప్పను.

15 సాగ.—నఖ, తీసివేయి యీతామరాకులను తూటికడియాలనున్న. ఇ వెల!
వృథాగా వీల నన్ను అయానపెట్టుకోవడము? చెప్తాను విను.
(గేయము).

అందరానిపండు గోరితికా ; సఖ,

డెంగమందు నాన నన్ను డిండజేయునే ; సఖ,

20 పరవశాత్మక జేసె చైవము ; సఖ,

కరుణ లేనివలపు నన్ను గళము పట్టెనే ; సఖ,

ఓక్కటే శరణము నా కింక, సఖ,

తక్కి యుసురు సీవిరాళి. దాటెదను బలే సఖ,

సునం.—[నవ్వుతము] ప్రియసఖ, సాగరికా, ఊహిడిల్లు ఊహిడిల్లు.
25 [నేపథ్యమున కోలాహలము]

ఉ. దారితళిష్టఁ గంతగ నధఃస్థిత నీడుచుఁ బైడిశృంఖలా
ద్వారములుండు దూఁటుచు నుదారరణితృదకింజీక మై
భీసుల భీతిగొల్పు చనువిద్రవదాకులితాశ్వసాల మై
చేరెను పాహిణంపుఁ గపి ఖచ్చెర దాటుల రాజవేశ్యముగ.

మఱియు,

చ. పడయమి లెక్క పూనుషతః బాటిరి మండులు నానగండలై,
ముడిగిరి వామనుల్ భయము ముండుగఁ గంచుకించుకంబులో,
కడలఁ గిరాతకు ల్నిలిచి కాంచిరి సార్థకనామభావమున్,
నడిచిరి క్రుంగి కుబ్జులు కనంబడ నోడుచు మెల్ల మెల్లఁగాన్. ౨౯ ర

సుసం.—[విని మోలం గాంచి సంభ్రమంబున లేచి సాగరికచేయి పట్టుకొని]
నఖ, లేవే లేవే, ఇడుగో చెడుకోలి ఇక్కడికే వస్తావున్నది.

సాగ.—అయితే ఇప్పుడు ఏమి చేతాము ?

సుసం.—రా, ఈచీకటిచెట్ల చీకటిలోఁబొచ్చి దీన్ని కప్పించుకొందాము.

[పరిక్రమించి యిరువురు భయముతో చూచుచు ఏకాంకమున నిలుతురు. 10

సాగ.—సుసంగతా, ఏమే చిత్రరచలక వదలి వచ్చితివి ? ఒకవేళ ఎవరైనా
దాన్ని చూచేరు.

సుసం.—ఓసీ వ్యర్థంగా వుండు. ఇప్పుడుగూడా చిత్రరచలకతో పని యేమే ?
ఈపెరుగుకూటియానపాతు చెడుకోలి ఈపంజరాన్ని తెరిచి దాటిపోయింది. మఱి
మేధావిని ఎక్కడికైనా పోతుంది. అందుకోసం త్వరగా కూడావెళ్లి దాన్ని పట్టు 15
కొందాము రా. మనమాటల అక్షరాలు గ్రహించి ఎవరిదగ్గరైనా వెళ్లబెడుతుండి.

సాగ.—నఖ, అలాగే చేతాం.

[అని పరిక్రమింతురు.

[నేపథ్యమున]

బలే బలే ! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం !

సాగ.—[చూచి] సుసంగతా, మళ్లీ ఆచెడుకోలే వస్తావున్నట్టుంది. 20

సుసం.—[చూచి నవ్వి] ఓసీ సిరిసీ, భయపడకు, ఇతడు వీలివవారి పార్వ్య
వర్తి వనంతకయ్య.

[అంతట వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

వసం.—బలేబలే ! ఆశ్చర్యమాశ్చర్యం! బలిరా! శ్రీఖండవానుడా ధార్మికవా,
బలి ! 25

సాగ —[అక్కఱతో చూచి] నఖ సుసంగతా, ఇక్కణ్ణి చూడవలసినదే నుమా.

సుసం.—నఖ, ఇక్కణ్ణి చూస్తే ఏమి ఫలం! ఆకారిక దూరం వెళ్లింది. రా వెంట
డింతాము. [అని నిష్క్రమింతురు.

వసం—బలిరా ! శ్రీఖండదాసుడా బలి!—నీ ఆడోహదాన్ని ఉపయోగించిన మాత్రాన నవహారిక ఈలాటి దైవది దట్టంగా మొలిచిన భూవుమొత్తాలతో వెలుగుతూవున్న గొప్పలచేత దేవి పెంచుకొన్న మాధవిని చూచి నవ్వుతూ వున్నట్లు కనబడుతున్నది.—కనక వెల్లి ప్రియవయస్కుడికి నివేదిస్తాను. [పరిక్రమించి చూచి] ఓ ఇదుగో ప్రియవయస్కుడు; ఆడోహదము మీది నవ్వుకంచేత నవమాలికని భూదినదాన్ని బరోహాన్నే ప్రత్యక్షంగా చూస్తూ వున్నట్లు సంతోషంచేత కండ్లు వికాసం పొందగా ఇక్కడికే వస్తువున్నాడు. ఇతనిదగ్గికి వెళ్తాను. [అని రాజుకడకుం బోవును.

[అంతట యథానిర్దిష్టుడు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు—[హర్షముతో]

10 తే. పాండువును సోత్కలిక దీని బ్రాహ్మజ్యంభ .

నవిరళశ్శ్వసనోగ్దమాయాసితాత్మః

గంతుయుత లాఽతిసక్తి బోలె గనుచు లతను

బొసరిచెడఁ దేవిముఖమునఁ గిచుకకెంపు.

30

విదూ.—[కలాలన నమిపించి] జయం జయం ప్రియవయస్కుడికి. వయస్కుడా,
15 బలిబలి నీకు మేలు కలుగుతున్నది. విలాగంటే —

[“ఆడోహ దాన్ని” ఇత్యాది మరల పఠించును.

రాజు.న—వయస్కుడా, సందేహమేమి? మణిమంత్రిపథుల ప్రభావము డోహించ నలవిగానిది గదా. చూడు—

మ. కలనక శ్రీపతికంఠ కౌస్తుభమణి గన్నంతనే శాత్రువుల

20 తలగం బాటరె ? పన్నగంబులు ధర్క దాఁగోవె మంత్రాహారి ?

తొలి రామానుజనీరవానరభటాదు ల్మేఘనాదాహతుల

బలుదివ్యోషధిగంధ మాని మరల బ్రాహ్మపరే దీనము ? 30

మఱి దారిచూపు, దానిని చూచి శత్రుసాఫల్యము ననుభవించెదము.

విదూ.—[ఆటోపముతో] రా నీవు రా.

25 రాజు — ముందు పొమ్ము.

[ఇరువురు గర్వముతో పరిక్రమింతురు.

విదూ. —[విని భయపడి వెనుకకు మరలి తేనిచేయి పట్టుకొని సంభ్రమహలో]
వయస్కుడా రా పాటిపోదాం.

రాజా. — ఎందుకోసము ?

విదూ. — ఈ పొగడచెట్టులో ఏదో భూత మున్నది.

రాజా. — నీ మూర్ఖుడా, భయపడక నడుపుము; ఇట్టివానికి ఇక్కడ ప్రభావం
మెక్కడిది ?

విదూ. — స్వప్నాత్మరంగా పలకుతున్నది. నామాట నమ్మకం గాకపోలే ముందు
నడిచి నీవే స్వయంగా విను.

రాజా. — [అట్లు చేసి విని]

లే. విస్ఫుటంబుగ వర్షముల్ వినగ నగుట,

10

స్త్రీస్వభావోచితంబుగాఁ దియ్య నగుట,

నల్పతను వొటచే ననిహ్రోది యగుట,

బలుకునది శారక యటంచుఁ దలఁతు నేను.

3-2

[వైచి చూచి నవ్వి] ఏమీ ! శారకసుమా.

విదూ. — [వైచి చూచి] ఏమీ ! నిజంగా శారకే.

15

రాజా. — [నవ్వి] అవునోయి.

విదూ. — ఓయి వయస్కుడా, నీవు బలే పిరికివాడవే, శారకని భూతమన్నావు ?

రాజా. — నీ మూర్ఖుడా, నీ చేసినదానిని నామీద పెట్టెదవు !

విదూ. — ఓయి అటైలే నన్ను నివారించకు. [రోషముతో చేతికెత్తి నెత్తి]
అన్నా ! దాసికూతురా. నిజంగా నేను భయపడతా నని నీవు అనుకొన్నావా ? 20
అటైలే ఈ ముందు. నేను కొండెగాళ్ళ హృదయంలాగ కుటిలమైన యీ చేతికెత్తితో
వండిన వెలగపండులాగ ఈ పొగడచెట్టునుంచి నన్ను నేలకి పడేలాగ కొడతా.

[అని కొట్ట నుంకించును.

రాజా. — [నివారించుచు] మూర్ఖుడా, ఇది జేనినో రమణీయమైనదానిని పలుకు
చున్నది. దీని నేల బెడరేగొట్టెదవు ? విందుము గాక. [ఇరువురును విందురు. 25]

విదూ. — [విని] ఇది పలకుతూ వుంది, ఈ బ్రహ్మాడికి అన్నం పెట్టా అని.

రాజా. — కుక్షింభరికి నర్వము భోజనవిషయముగానే వర్ణవసించును. సరిగా
చెప్ప, శారక ఏమి పలుకుచున్నదో.

విదూ.—[విసి] వయస్యడా, ఇది అన్నమాట నీవు విన్నావా? ఇది అంటున్నది—‘నఖ, ఎవరిని నీవిక్కడ వ్రాసినావు? ఈజరుగుతూవున్న మదనోత్సవంలా కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను,’ అని. మళ్ళీ చెప్పతూవుంది—‘నఖ, నీవు నన్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు? ఎందుకే కారణంలేకనే కోపగిస్తావు? నీవు ఎటువంటి కామదేవుణ్ణి వ్రాసి నావో నేనున్న అటువంటిరతిని వ్రాసినాను. మరి వేఱువిధంగా భావించడంచూను. ఈ బాపరికం ఎందుకే? వృత్తాంశ మంతా చెప్ప.’ అని. ఓయి వయస్యడా, నీమిటోయి యిది?

రాజా.—వయస్యడా, నాకు ఇట్లు లోచుచున్నది. ఎవరెయో హృదయ పల్లభుని చిత్తరువున వ్రాసి నఖమ్రాల కామదేవుఁ డని మిష పెట్టి కమ్మకొన్నది. 10 అంతట నఖ గుట్టు కనిపట్టి నేర్పచేత ఆ చిత్తరువులానే ఆ చెలువప్రతిమను వ్రాసి రతి యని మిషపెట్టి చూపించినది.

విదూ.—[చిటిక వైచుచు] వయస్య, ఇది సోపదుకూ వుంది.

రాజా.—ఓయి వయస్యడా, నందడిచేయకు. మరల పలుకుచున్నది. విందము గాక. [ఇరువురు విందురు.

15 విదూ.—ఓయి, ఇది మళ్ళీ యీలాగు అంటున్నది.—‘నఖ, లజ్జపడకు. ఇటువంటి కన్యారత్నానికి ఇటువంటి పరునిమీద అవశ్యంగా పలపు కలుగుతుంది.’ అని. కనక ఆ వ్రాయబడినది కన్య; దర్శనీయ కూడా.

రాజా.—అట్లయిన, సావధానముగా విందముగాక. ఇందు మాకు కుతూహలము నకు అవకాశ మున్నది.

20 విదూ.—ఓవయస్యడా, నీవేమో మహాపండితుడ నని గర్వపడకు. నేను దీని నోటినుంచీ విని పర్యవూ నీకు పక్కాటిస్తాను. [అని యిరువురును విందురు.

విదూ.—విన్నావా ఇది చెప్పినమాట? ‘నఖ, నా సంతాపము మరి యెక్కువగా బాధిస్తూవున్నది. నఖ, తీసివేయి యీ తామరాకులనున్న రూటికడియాలనున్న. ఇవేలే! వృథాగా వీల న న్నాయాన పెట్టకోవడము!’

25 రాజా.—వయస్యడా, వివట ముత్రమే గాదు, అభిప్రాయమును కూడ కనిపట్టిరిని.

విదూ.—ఓయి వయస్యడా, ఈకారిక దాసికూతురు ఇంకా వీమేమో కరుకురు మంటున్నది.

రాజా.—సరిగానే చెప్పితివి.

[అని యిరువురు విందురు.

విదూ.—వయస్యా, ఈశారిక దాసిహతురు నాటగువేదాలు చదివినబ్రాహ్మణి
లాగ ఋక్కులు పఠించ నారంభించిందే !

రాజా.—వయస్యుడా, నేను పరభ్యాసములలో విసలేదు, చెప్ప ఇదేమి పఠింపదో.

విదూ.—పీఠో ఈలాగ పఠింది.

(గే య ము.)

5

అందరూని పండుగోరిలిఁ ; డెందమందు నాన నన్ను డిందజేయునే. సఖీ,
పరవశాత్మ చేసె దైవము ; కరుణ లేని వలపు నన్ను గళముపట్టెనే. సఖీ,
ఒక్కడై కరణము నా కింక, కక్కి యనురు నీ విరాళి దా బెదను బలే. సఖీ,
రాజా.—(స్మితముతో) వయస్యుడా ఇటువంటిబ్రాహ్మణుండవు నీవు దక్క
మఱి యెవ్వరు ఇటువంటి ఋక్కులు ఎఱిగినవారు ?

10

విదూ.—అటయిలే మఱి యి దేమిటి !

రాజా.—ఇది పాటనుమా.

విదూ.—పాటా ఇది ! అయితే ఏమి చెప్పినట్లు ?

రాజా.—వయస్యుడా, ఎవతెయో క్లాస్సుయోవన ప్రియతమనిపొందు అలవడ
మిచే ప్రాణముమీఁదియూన వదలి యిట్లు పఠింపది.

15

విదూ.—[బిగ్గరగా నవ్వి] ఓయి, ఎందు కీ వంకరమాటలు, తిన్నగా ఎందుకు
చెప్పవు—నన్నే పొందనందున అని ? నిన్ను గాఢి మరి యెవ్వని భూవిల్లు డనేమిచే
కన్య నగును. [చేతులతో చప్పట్లుకొట్టి బిగ్గరగా నవ్వును.

రాజా.—[హాస్యము చూచి] నీ మూర్ఖుడా, బిగ్గరగా నవ్వి, పాపము ! ఆ శారి
కను బెదరఁగొట్టితివి ! అందుచేత అది ఎక్కడికో ఎఱిపొయినది. [అని నిరూపించుడు.

20

విదూ.—[చూచి] వయస్యుడా మ రక్కడికీ గాదు. అది అరటిచెట్టయింటికి
వెళ్లింది. రా, మరి, వెంటడింతాము. [అని పరిక్రమించుడు.

రాజా.—

లే. కామిని వచించు దాళక కంతుబారి

దేని నెయ్యంపుసకులతో, దాని నల్లె

25

మెండి శుకశిశుశారికల్ వెల్లడింప,

ధన్యులకు నగు శ్రవణసుధారసంబు.

38

విదూ.—వయస్యుడా, ఇమగో అరిటిచెట్ట యిల్లా. ఇందులోపలికి వెళ్దాము.

[అని యిరువురు ప్రవేశించును.

విదూ.—ఏ మయ్యోపు? ఎందుకు దాసికూతురిని ఈశారికని వెదికే ప్రయత్నం?
ఇక్కడ మలయమారుతంచేత కదులుతూవున్న లేతయరిటాకులచేత చల్లవైన యీ రాతి
లిన్నెమీద క్షణంలేపు విక్రమించాను.

రాజు.—నీకు రుచించినట్లే చేయడము.

5 [అని కూర్చుండుదు. రాజు నిట్టూర్చి “కామిని” ఇత్యాది మరలం బరించును.

విదూ.—[పార్శ్వమున జూచి] వయస్యా, ఇది ఆశారికపంజరము గావలెను,
గీనీతలుపును ఆకుప్తవానరము తెరిచియుండబోలును.

రాజు.—నిరూపించుము.

విదూ.—నీయాజ్ఞ. [అని పగిలెమించి చూచి] ఇదుగో చిత్తరుపలక ఒకటి
10 ఉన్నది. దీన్ని పుచ్చుకొంటాను. [పుచ్చుకొని చూచి వార్షము నటించును.

రాజు.—[కుతూహలముతో] వయస్యా, ఏ మది?

విదూ.—వయస్యా, నీయదృష్టము దొడ్డని- ఇదే నేను చెప్పినది అది. నిన్నే
ఇక్కడ ప్రాసీ ఉన్నది. కాక మరెవ్వని భూమి దని మిష పెట్టగలదు!

రాజు —[వార్షముతో చేతులు చాచి] మిత్రమా, చూపు చూపు.

15 విదూ.—నీకు చూపను. అకస్యప్రతిచూకూడా ఇందులోనే వుంది. ఏమీ పారి
తోషికం లేకుండా ఇటువంటి కన్యారత్నాన్ని చూపిస్తారా?

రాజు.—[కడియమును తినిచి యిచ్చుచునే చిత్తరుపలకం బలిమిం గైకొని
చూచి ఆశ్చర్యముతో] వయస్యా, చూడవోయి.

తే. తొయ్యలి యెవరై లీలావధూతపద్మ

20 పక్షపాతంపుఁబేర్చి నాపయిఁ దెలుపుచు,

జిత్రగత మానసమును విచిత్ర సరణిఁ

జేరుచున్నది రాజహంసియును బోలె.

34

మఱియు,

తే. ముదితవదనం బనునపూర్వపూర్ణ చంద్రు

25 సించువేసుకఁ దా సృజియించి ధాత,

అంత మొగిడిన నిజపీఠికాంబుజమునఁ

జిక్కి యుక్కిరిబిక్కిరి జెందె నిజము

35

[అంకట సాగరికయు సుసంగతయు ప్ర వేశింతురు.]

సాగరిక.—సఖ, సుసంగతా, మనకు కారిక దొరికింది గాదు. మరి చిత్తరువలక నైనా యాయరిటిచెట్ట యింటిలోనుంచి తెచ్చుకొని త్వరగా వత్తాము.

సుసం.—సఖ, అలాగే చేతాం [అని ఉపసర్పింతురు.

విదూ.—వయస్యడా, ఎందుకు ఈమె ముఖము పంచుకొన్నదిగా వ్రాయబడినది? 5

సుసం.—[విని] సఖ, వసంతకయ్యమాట వినబడుతూవున్నది. అందుచేత నే ననుకొంటాను దొరవారుగూడ ఇక్కడనే ఉన్నారని. కనక అరిటిగుబురుచాటున ఉండి చూతాము. [అని యిరువురు విందురు.

రాజు.—వయస్యా, చూడు చూడు.

[“ ముదితవనంబు ” ఇత్యాది మరల పఠించును. 10

సుసం.—సఖ, సాగరికా, నీయదృష్టము పండినది. ఇదుగో నీ హదయవల్లభుడే నీన్నే పట్టిస్తూ వున్నాడు.

సాగ.—[లజ్జతో] సఖ, వీల నీవేళాళోళస్వభావముచేత నన్ను చులకన చేస్తావు?

విదూ.—[రాజును కదిపి] అడుగుతున్నా నే—‘ఎందుకయ్యా ఈమె మొగము 15 పంచుకొన్నదిగా వ్రాయబడినది?’ అని.

రాజు.—వయస్యా, కారికగే అంకయు తెలియజేసినది.

సుసం.—[నవ్వి] సఖ, కారిక తనమేధావిత్వాన్ని చూపించింది.

విదూ.—ఇది నీకు నేత్రానంద మవునా కాదా?

సాగ.—[సాధ్వసముతో స్వగతము] ఈయన విమి చెక్కునో ఎరుగను. నిశ్చయ 20 ముగా మరణదీపితాలమధ్యలో ఉన్నాను.

రాజు.—వయస్యడా, నేత్రానంద మని చెప్పవలయునా?

ఉ. ఊగుల నెట్టులో కడచి, యూరు భ్రమించి నితంబమండలిక,

హరివళి త్రయీవిషమ మౌకప్ర దీవః జలింపకుండి, దు

ర్యారతృపంబ లెక గుచధరంబుల నల్లన నెక్కి, చూ పిడే

వారక కాంచు బొప్పలవవాహిని గోర్కి విలోచనద్యయింక. 25 32

సాగ.—[విని స్వగతము] హృదయమా, లేదుకో లేదుకో, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు. నీకోరికకూడా ఇప్పుడు ఈయంతస్తు ఎక్కినది !

సునం.—నభి, విన్నావా?

నాగ.—[నవ్వి] నీవే విను. నీచిత్తరువ్రాతనేర్చునే గదా పొగుడుతున్నాడు!

విదూ.—[పలకను చూచి] వయస్కుడా, ఇటువంటి సౌభగరాట్ల నమేతూ ఎవ్వనిప్రియసమాగమానికై ఉవ్విళ్ళూరుతారో అటువంటి నీమీద నీకే ఎందుకు ఈవిధ స్మారము? అందుకొనే కూడానే వున్న సీప్రతిమ కేసి చూడవేమి?

రాజా.—[చూచి] వయస్సా, ఈనుందరి నన్ను వ్రాసినందులకు నిశ్చయముగా నాయందు నాకు గౌరవమే. మఱి చూడ కేమి? చూడు.

లే. చెలువ చిత్రంబు వ్రాయుచోఁ జొదివట్టి

బాష్పజలశీక రాళి నావపుప్రమీద

10 భాసితమ నిది తత్కరస్పర్శచేతఁ

బొటచురించినఘర్మాంబుపుంజ మనఁగ.

3౮

విదూ.—[పార్శ్వమందుం గని] వయస్సా, ఇది నిశ్చయంగా అవిడకోసము నరసములైన లేతతామరామలతోటిన్ని తామర తూళ్ళతోటిన్ని చేసిడి, అవిడయొక్క మదనసంతాపానికి సూచకంగా కనబడుతూవున్నది.

15 రాజా.—వయస్సా, నేర్చుతో కనిపట్టింది. అట్లే—

చ. ఇరుగడల స్థురు స్తనసమిద్ధనితంబము లొ త్ర మ్లానమై,
హరితమ యై నభఃప్రతిమ మాకవునంటమి నంతరంబునఁ,
కరము భుజాలతల్ విసరఁగా నిట నోరల వీటతాట మై,
తరుణమృణాలినీచ్ఛదనతల్పము తెల్పెడి లేమతాపము.

3౯

20 మఱియు,

లే. లేమ పయ్యెద యగుదొడ్డతామరాకు

కెలుప దిట్లుగ లోనిపూవిలుతుకడిమిఁ

దెలుపు నెట్లు వేడిమిఁ గమలినయట్టి

మండలంబులఁ బాలిండ్లదండితనము.

౪౦

25 విదూ.—[నాట్యముచే తామరతూడు కైకొని] వయస్కుడా, ఇది ఆమెజే. మరి యొకటి, గప్పిగుబ్బల నడమనుంచి జాతిపడి క్లేశపడుతూవున్నది నున్నునితామరతూటి హారము. దీన్ని చూడు నీవు.

రాజు.—[కైకొని ఉరమున నుంచుకొని నిందించుచు] ఓబడమా,

తే. చెలువచనుగిండ్లనడిమికి దొలగి రాలి

యేల నసివాడె నిట్లు మృతాశసరమ ?

నీదుప్రాగున కే నట లేదు తావు,

నీకు నేరితి గల్గెనో నీన చెపుమ

రం 5

సుసం.—[అశ్వశతము] అయ్యో, ప్రభువు మిలిమించినచులుచేత శృంగదయాన గల్లడపడి ఏమేమో అనుభవము పలుకుతున్నాడు ! వదిలినాక ఉపేక్షించడం సరి కాదు. కనక ఇలా గవుగాక. [ప్రకాశము] సఖా నీవు ఎవరికోసము వచ్చినావో అతడు నీయెడటనే వున్నాడు.

సాగ.—[అమాయతో] నేను ఎవరికోసము వచ్చినాను ! ఇక్కడ ఎవరు 10 ఉన్నారు ?

సుసం.—[నవ్వి] ఏమో శంకిస్తావేమే. చిత్తరుపలకొని భూవిచ్చునికోశం గదా నీవు వచ్చినావు ? పుచ్చుకో చిత్తరుపలకను.

సాగ.—[రోషముతో] నీతో ఇటువంటిమాటలాడడానికి నేను బాటను కాను. కనక అవతలికి వెళ్తాను. [అని పో నుంకించును. 15]

సుసం.—ఓసి ఓర్పులేనిదానా, ఇక్కడనే ఊణముండు చేసే వెళ్లి ఈయరిటి యింటిలోనుంచి చిత్తరుపలకను తెస్తాను.

సాగ.—సఖా, ఆలాగే చేతాం.

[సుసంగత కదళీగృహభిముఖంగా పరిక్రమించును.

కదూ.—[సుసంగతను జూచి సంభ్రమముతో] వయస్కుడా, ఈచిత్రఫలకాన్ని 20 కప్పివేయి. ఇదే దేవిరచారిత్ర సుసంగత వస్తూవున్నది.

[రాజు వస్త్రాంతముతో ఫలకమును కప్పెను.

సుసం.—[సమీపించి] జయం జయం విలినగారికి.

రాజు.—సుసంగతా, స్వాగతము ఇక్కడ కూర్చుండు.

[సుసంగత కూర్చుండును. 25]

రాజు.—సుసంగతా, నే నిక్కడ నున్నా నని నీ కెట్లు తెలిసినది ?

సుసం.—[నవ్వి] దేవర యిక్కడ వుండడంమాత్రమే కాదు, చిత్తరుపలకతో కూడా సకలవృత్తాంతమున్న నాకు తెలిసినది. కనక వెళ్లి దేవిలో చెప్తాను.

[అని పో నుంకించును.

విదూ.—[అపవారించి భయముతో] వయస్యడా, ఇది యింతా చేశేదే, గర్భ గాసి యిది పేలుడుగుణం గలది. అందుకోసం దీనికి ఏ నయినా లంచ మియ్యవోయి.

రాజు.—నీవు చెప్పినది యుక్తమే. [సుసంగతచేయి పట్టుకొని] సుసంగతా, ఇది ఉక్తవిసోదము. నిష్కారణముగా నీవు దేవిని వ్యభిచేట్టుట సరిగాదు. ఇంద, పారి తోషికము పుచ్చుకో. [అని ఆధరణమును లిపిచి ఇయ్యబోవును.

సుసం.—ప్రభూ, అక్కటలేదు ఈకర్ణాధరణము. నేను భట్టినిప్రసాదంచేత ఎంతెంతో పొందివున్నాను. ఇదే నాకు గొప్పయనుగ్రహము. ఏమంటే, 'ఎందుకోసం చిత్తరుపలకలో నన్ను వ్రాసినావు?' అని నాప్రియసఖ సాగరిక నామిద కోపం చేస్తూ వున్నది. వెళ్లి ఆమెను చేయిపట్టుకొని కోపము తీర్చు.

10 రాజు.—[సూక్ష్మముతో లేచి] ఎక్కడ నున్నది? చూపు చూపు.

సుసం.—ఇదుగో ఇక్కడే అరటిగుబురుచాటున వున్నది.

రాజు.—[హస్తముతో] దారి చూపుము.

సుసం.—ఇటు ఇటు పిలిచవారు. [అందఱును కదలిగృహమునుండి వెలువడుదురు.

సాగ.—[రాజుం గని సహర్షముగా వధయముగా సకంపముగా నలజ్జముగా స్వగ స్థితము] ఈయనం గని అతిభయముచేత అడుగెత్తి అచుగు పెట్టలేకుండా ఉన్నాను. మఱి యిక్క నే నేమి చేతును ?

విదూ.—ఓహూ, ఈచిత్రఫలకాన్ని నేను పదిలం చేస్తాను. ఒకవేళ దీనితో మళ్లీ జని రావచ్చును. [సాగరికను చూచి] హీ! హీ! హీ! అశ్వర్య మాశ్చర్యం ! ఇటువంటి కన్యకారత్నము మనుష్యులకంటే కనబడదు. నే ననుకొంటాను బ్రహ్మకూడా ఈ 20 మెరుపులను అశ్చర్యములో మునిగివుండును.

రాజు.—వయస్యా, నాకును మనస్సులో ఇట్లుతోచుచున్నది.

తే తనదుగద్దియరుచి మీలుకనులఁ దెఱచి

*పలికె నలుమోముల నిర్విధి బలిబలి యని,

అబ్బురంపొయి శిరము లిట్టట్టు నూఁచె,

25 ద్రిజగతీలలామంబు నీతెఱంగు జేసి.

రత్న

సాగ.—[అమాయతో సుసంగతం గాంచి] సఖ, ఇదా నీవు తెచ్చినచిత్ర ఫలకము ? [అని పో నుంకించును.

* నలుమొగముల నొకట విధి బలిబలియనె.

ద్వితీయాంకము

రాజు.

చ. కనకనరజాడ్కి నైచెదపు గావుత భామిని, యట్టులైనను
గొన దది రూక్షభావము నకుంతిలమా ననురక్తివెంపున;
చను మెల్లమెల్ల, సంభ్రమము జూపు, తడబడె నేని పాదముల్,
ఘన మగునీతంబ మిది కాంతరొ చెందు నమందభేదమున్. ౪౩ 5

సుసం—ప్రభూ, ఈమె ఎప్పుడూ అరిగోచకలై. కనక కొనచేయి వట్టకొని ఈమెకోపాన్ని తీర్చు.

రాజు—[అనందముతో] నీవు చెప్పినవరి. [పాకరికను కేల, ట్టి స్వర్ణసుఖము నభినయించుచు]

విదూ.—వయస్సా, నీకు ఈమె నీక్కంటా అపూర్వకీ దొరికింది. 10

రాజు.—వయస్సాడా

క. శ్రీదేవియ యగు నిజ మీ

పైదలి, కేల్ పారిజాతకల్లనమ యగన్;

కాదేని యే తొడగన్

స్వేదచ్ఛద్రమున నమృతశీకరగణమున్ ౪౪ 15

సుసం.—సఖా, నీవు ఇప్పుడు అగతీజురాలవుగా వున్నావు, ఈవిధంగా వీలిన వారు చేయి ట్టినా కోపం మానవు.

సాగ.—[అభ్యసూయతో] సుసంగతా, ఇప్పుటివ్వి, మానవా?

రాజు.—శ్రీయా, సాగరికా, పభావనమ మించి ఓరకోదము యుక్తము కాదు.

విదూ.—ఏ మమ్మా, ఆకలిగొన్న బామ్మలుడిలాగ కోపగిస్తావా? 20

సాగ.—సఖా, నీతో నేను మాటలాడవు.

రాజు.—ఓసీ కోపమరాలా, సమానగౌరవ లున్న సఖులయెడ విది తగదు.

విదూ.—ఓహో! విశ్వయంగా ఈమె మరిచికలై, కోపకలై వాసవదత్త!

[రాజు భయమతో సాగరికచెలిని పడలను.

సాగ—[సంభ్రమముతో] సుసంగతా, ఇప్పుడేమి చేయదును? 25

సుసం.—ఈ కదలివాటికలాగా పెట్టిపోదాము [అని నిష్క్రమింతుడు.

రాజు.—[పార్శ్వమునగా బరికించి, అశ్వర్యముతో] విదోయి దేవి వాసవదత్త?

విదూ.—అయ్యో, ఆమె యెక్కడనో నాకు తెలియదు. మరి నేను దీర్ఘకొండా ఈమె ఇంకొక వాసవదత్త అని చెప్పినాను.

[*భామమడితో]

రాజు—వీ యూధుడా !

తే. దైవవిశమున నెట్లొకో తా దొరకియు
గాగత రత్నానలీయు బోలె గధితరాగ
కంఠమునఁ దాల్పుమున్న నాకగమునుండి

5 దుసికిలం బడె నీదు తుందుకునలన.

రగ

[అంతట వాసవదత్త కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాస.—ఓసి కాంచనమాలా, అర్చ్యుఁడవు పెంచుకొన్న ఆ నవమాలిక ఇంకా
ఎంతదూరము ?

కాంచ.—ఇదుగో ఈయరిటియింటికి అవతల.

10 వాస.—అయితే గారి చూపు.

కాంచ.—ఇటు ఇటు భట్టిని.

[అని పరిక్రమింతుడు.

రాజు.—వయస్సా, ఇప్పుడు ప్రియతమము ఎక్కడ చూడ నగును ?

కాంచ.—భట్టిని, సమీపాన వీనివారిమాట వినిబడుతూవున్నది కనుక నే నను
కొంటాను భట్టినినే ఎదురుచూస్తూవున్నా రని. మరి సమీపించు భట్టిని.

15 వాస.—[సమీపించి] జయం జయం అర్చ్యుఁడనితి.

రాజు.—[అపవారింది] వయస్సా, చిత్రఫలకమును దాచియుంపుము.

[విదూషకుడు గ్రహించి చంకలో పెట్టుకొనును.

వాస.—అర్చ్యుఁడా, నవమాలిక ననిచినదా ?

రాజు.—[అశ్చర్యమతో] కేవల నీని విలంబించుచున్నందున మేము ముందుగా

20 వచ్చియు దానిని చూడకున్నాము. ఇప్పుడు గా, కలిసియు పోయి చూసము.

వాస —[చూచి] అర్చ్యుఁడని ముఖదర్శనంచేతనే తెలిసినది నవమాలిక ననిచిన
దని. కనుక నే నక్కడికి వెళ్లను.

విదూ.—అమ్మా, అట్లే జయమా మాడే గదా !

[అని చేతులు చాచి, నృత్యము చేసి, చంకలోనుండి పడెన

25 చిత్రఫలకముం గాంచి విహదముం జెందును.

[రాజు అపవారింది క్రేలితో చూపుచు వసంతకుని ముఖము చూచును.

విదూ.—[అపవారింది] ఓహోయి కోరింపకు. ఇంగురు నేను ఉత్తరము వెళ్ళు
నేర్తును.

కాంచ.—[ఫలకమును పుచ్చుకొని] భట్టిని, చూచు, ఇక్కడ చిత్రఫలకంలా

30 ఏమి లిఖితమై నున్నదో.

వాస.—[చూచి నవ్వుతము] ఇకడు అర్జుపుత్రుడు, ఇది మరి సాగరిక. [ప్రకాశముగా రాజును జూచి సోపహాసముగా] అర్జుపుత్రా, దీన్ని ఎవరు వ్రాసినారు?

రాజు.—[నవైలక్ష్మస్మృతముతో, అపవారించి] వయస్యా, ఏమి చెప్పడునోయి?

విదూ.—[అపవారించి] ఓయి చింతించకు ఇందుకు ఉత్తరం నేను చెప్తాను. [ప్రకాశము వాసపదత్తనుగూర్చి] అమ్మా, వేరువిధంగా కలచకు ; ఎవ్వరుగాని నమ్ము నీ తాము వ్రాసుకోలేరని కేవలగా విని శ్రియవయస్యుడు తన చిత్తరువువ్రాతనేర్చును చూపినాడు.

రాజు.—నవంతకుండు ఏమి చెప్పినాడో అదే వాస్తవము.

వాస.—[ఫలకమును చూచి] అర్జుపుత్రా, ఈ మెహుడా ఇం కొకతె నీ చక్కను చిత్తరువులో నున్నదే ఇకేమి అర్థ వంతకునీ శిల్పనైపుణ్యమా? 10

రాజు.—[నవైలక్ష్మస్మృతముతో] డేట, పలువిధముగా శంకింపకు. ఈ కన్యక నేను నాబుద్ధి శోక కల్పించివ్రాసినదే గాని పూర్వ మెప్పుడును నేను చూచినది గాదు.

విదూ.—నిజము. నాజం దెముసాక్షిగా చెప్తాను, ఇది వంటిదొనిని మేము ముందెప్పుడున్ను చూచినవారము గాము.

కాంచ.—[అపవారించి] భట్టిని, ఒకవేళ ఇటువంటిది ఘటాక్షరంలాగ నరివడిన నరికడవచ్చును. కనుక కోపము మూయ. 15

వాస.—[అపవారించి] ఓసీ సరళహృదయారాణ, ఇకనీవంకరమాటలను ఎఱిగవు. ఇకడు ఎవంతకుడుగదా. [ప్రకాశము రాజునుగూర్చి] అర్జుపుత్రా, నాకు మరి ఈచిత్తరువు చూడగా కలనొప్పి వచ్చివున్నది. మరి అర్జుపుత్రుడు సుఖముండు గాక. నేను వెళ్తాను. [అని బో నుంచును.

రాజు.—[వస్త్రాంతమునం బట్టకొని] డేటి, 20

చ. ననుగృహం జూడుమా యనుట నాకు మెటయ్యెడికి గిన్న లేనిచో?

బొనరుప నింక నీ ట్లునుట పొచ్చెము సేసితి నంచు నొప్పుటే ;

అనిన ననాగసుండ నని, యాపలుకు మృష యందు ; వేమి ప

ల్కిన నుచితంబో నే దెలియ లే టట గుండెద బ్రాణనాయకా రుడ

వాస.—[నవనయముగా వస్త్రాంతము లొగకొనుచు] అర్జుపుత్రా, వేరువిధంగా 25, కలచకు. నిజంగానే నన్ను కలనొప్పి బాధిస్తున్నది. కనుక నేను వెళ్తాను.

[అని నిష్క్రమించును.

విదూ.—ఓహోయి, నీయదృష్టము మంచిది! ఈ అకాలపు పెరుగాలి వానవదత్త నిన్ను తేమంగానే వదిలి వెళ్లింది.

రాజు.—వీమాధుఁడా, నంలొవపడెద నేమి? పోవుటలో దేవి పైకి తెలియ నీకుండ మనస్సునా వహించిన దీగ్ధకోపమును నీవు కనిపట్టలేవైతివి, చూడు.

సీ ఆ బొమల ముడిచికొనియు మొగముఁ దద్దయు వాంచె,

వెడ నగియుఁ గటూక్తి నుడువదాయె,

అంతరశ్రుజడము నక్షిని విప్పదు,

నెరవెఁ గిన్నఁ జెలి వినీతి విడక.

౪౭

విదూ.—వెళ్లినది దేవి వానవదత్త. నీ మెదుకు ఇక్కడ అరణ్యరుదికం చేస్తూ 10 వుంటావు !

రాజు —మూఁడుఁడా, దేవికోపమును నీవు కనవైతివి. కావున అన్నివిధములను జేసిప్రసాదనము తప్ప ఇంక చే యిహమును కనలేకున్నాను. మఱి రారమ్మ దేవినే లేర్చుటకు లోఁగిటికి పోవుదము. [అని నిష్క్రమింతురు.

కదళీగృహ మనెడు ద్వితీయాంకము సమాప్తము.

15

ప్ర వేశ క ము

[అంతట మదనిక ప్రవేశించును.]

మదనిక.—[ఆకాశమున] కాకాంచికా, నీవు భర్తకాడ కాంచనమాలని చూచి నానా లేదా? [చెవి యొగ్గి చివి] ఏ మంటావు? ఆమె వచ్చి వెల్లి ఎంతో సేపయింది అంటావా అయితే ఆమెని ఇప్పుడు ఎక్కడ చూడగల్గును ! [ఎదురకాంచి] ఏమి ఇదే 20 కాంచనమాల ఇక్కడికే వస్తూ వుంది. కనక ఈమెదగ్గరికి వెళ్తాను.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును]

కాంచ.—[సోత్పాసముగా] బలే గట్టివాడవురా వసంతకుడా, బలే. ఈ సంధి విగ్రహదంకగా నీవు అమాత్యయాగంధరాయణ్ణి మించినావురా.

మద.—[చిఱునగవుతో సమీపించి] ఒసే కాంచనమాలా, ఏమి చేశాడు 25 వసంతకుడు నేడు, ఈవిధంగా అతణ్ణి వ్లామించడానికి?

కాంచ — ఓసే మదనికా, దీన్ని అడగడంచేత నీ కేమి ప్రయోజనం ? నీవు ఈరహస్యాన్ని దాచడానికి దంటవు గావు.

మద. — ఎవరియెదటను చెప్ప నని దేవిపాదమలమీద ఓట్టుపెట్టుకొంటాను.

కాంచ. — అటయితే విను మరి, చెప్తాను, నేడు రాజగృహమునుంచి మరలి వెళ్లుతూ నేను చిత్రశాల ద్వారంలో వసంతకుడు సుసంగతతో ఆనందాన్నిమాటలు వినాను.

మద. — [కొంతమంతో] సఖీ, చెప్పు ఆమాటలు ఎందుకంటివో.

కాంచ. — సుసంగతు దన్నమాట ఇది. అమ్మా సుసంగతా, క్రియవమున్నుడికి అన్నభక్తికి సాగరికతన్న వేరే కారణం లేదు. కనక ఈ విషయంలో ప్రతీక రాన్ని ఆలోచించు.

10

మద. — అందుకు సుసంగత యే మన్నది ?

కాంచ — అంతట అది యీలాగన్నది. — 'నేడు దేవి చిత్రఫలకవృత్తాంతం చేత సందేహపడి సాగరికని నా చేతి కప్పగిస్తూ, నాకు నేపథ్యాన్ని గూటకట్టి గుహమానంగా ప్రసాదించినది ; ఆ నేపథ్యంతోనే సాగరికకి దేవీదేవము వేసి నేను కాంచనమాలదేవం వేసుకొని భర్తకడకు వస్తాము. నీవున్న ఈ చిత్రశాల ద్వారానే కనిపెట్టుకొని వుండ 15 వలెకొంది. అంతట బండికిరి వెండ్రేగలమండవంగా ప్రభువునకు దానితో సంగమము కలుగుతుంది.' అని.

మద. — ఓసే సుసంగతా, పరిజనవత్సలని దేవిని ఈవిధంగా వంచించి నీవు చెడిపోతావే.

కాంచ. — ఓసే మదనికా, ఇప్పుడు నీ వెక్కడికి వెళ్లుతున్నావు ?

20

మద. — అన్నభక్తశరీరు దైనప్రభువుయొక్క కుశలవృత్తాంతాన్ని తెలుసుకొని రమ్మని నిన్ను దేవిపంపిలే వెళ్లి నీవురావడం ఆలస్యం అయిన దని లిఖించినవై, ఆమె నీకడకే కనుకొని రమ్మని నన్ను పంపినది.

కాంచ. — దేవిమనస్సు మిక్కిలి తిన్నివిది. కనకనే యిట్లు నమ్ముతుంది. [పరిక్రమించి చూచి] ఏమి ! ప్రభువు ఈలాగ అన్నభక్తామిత్యచేత మదనబాధను 25 కమ్మతూ దంతతో రణవలభిమీద కూర్చుండి ఉన్నాడు. రామరి ఈవృత్తాంతాన్ని దేవికి చెప్పగాం.

[అని నిష్క్రమింతుడు.

ప్ర వేశ క ము సమాప్తము.

తృ తీ యాం క ము.

[అంతట మదనావస్థను నటించుచు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[ఉత్కంఠతో నిశ్చలించి]

చ. స్మరశిఖితాపమున్ హృదయమా, సయిరింపుమ ; యిష్ట దీనికే
5 బరగదు శాంతి, బాలకయి చందురె దేల వృథా సదా యిటుల్ ?
పొరసియు నెట్లు కే నపుడు మూఁసు డనై యిడనైతి నీవయిన్
జిరముగఁ జూదనద్రవసుష్మముఁ దత్కరపంకజాతమున్. రర

అహో ఎంతయాశ్చర్యము ! ఆట్లే గదా.—

తే. ప్రకృతిచేతను మన సస్థిరమ్ము, మఱియు
10 వీక్షణాగోచరము గుఱివెట్టి యేయ :
అట్టిదాని నాదుచునస్సు నెట్లు లేనె
నూరుఁ డొక్కుమ్మడినె యెల్లనారసముల ! రర

[ఉద్ధర్షము చూచి] ఓయి కనుమాఁగుండుడా,

చ. అలుగులు చిత్తజాతునికి నై దె యటంచుచు, వాని కెందుల
15 త్యులుమనుఁబొంట్లసంఖ్యలనియున్, జగమందుఁ బ్రసిద్ధమెప్పుడున్;
తలచు విరుద్ధ మయ్యె నని దర్పక నీయెడ; నీవు పంచతం
గొలిపితి వొంటిఁ గామిజనుఁ గొట్టి యసంఖ్య శిలీముఖంబులన్. గిం

[ఆచరించి] నేను, సింధుకోపమును బోలిన నడంచుకొన్న దేవికంటి కగ్గమును
యాదీపకాలు సాగరికకోసము ఎంత చింఛింతునో అంత ఇట్టియవస్థకు పాల్గొనిన
20 నాకోసము చింతింపను. ఆట్లే.—

చ ఎఱుఁగుదు రెల్లరం దనదువృత్తము నంచు శిరంబు వాంచు ని
ద్దఱు తమలోనఁ బ్రకృతినఁ దన్ను గుఱించియె యంచు నుల్కెడున్,
పెరిగెలన్ సఖు ల్నుగిరఁ బెల్లుగఁ బూను విలక్షణావమున్ ;
మఱిగెడు నిట్లుప్రాణసఖి మానసనిష్ఠభయంబు పెంపునన్. గిం

25 ప్రియావార్తను విచారించుటకై వనంతకుని పంపియున్నాను. విలతామసించు
చున్నాఁడు !

[అంతట హృష్టుఁడు చనులకుఁడు ప్రవేశించును.]

వనంతుఁడు—[సంతోషముతో] హీహీ ! పీహోహో ! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం.
ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం వివదించేత నాప్రియవయస్కుడికి ఎంతవృద్ధయానందము
కలుగుతుందో అంతఆనందము కాకాంబీరాభ్యుము రావడంచేతకూడా కలగలే దని అను
కొంటాను. కనక వెల్లి ప్రియవయస్కుడికి చెప్తాను. [పరిక్రమించి చూచి] విమి! ఇదుగో 5
ప్రియవయస్కుడు ఈదిక్కునే చూస్తూఉండడం చూడగా నాకోసమే ఎదురుచూస్తూ
వున్నా దని నోస్తుంది. ఇతణ్ణి సమీపిస్తాను. [అని సమీపించి] జయం జయం
ప్రియవయస్కుడికి. వయస్యా. నీఅదృష్టం వండింది ; నీకోరిక సిద్ధించింది.

రాజా.—[హర్షముతో] వయస్యా. ప్రియకు సాగరికకు కుశలమా ?

విదూ.—[గర్వముతో] పీహోయి, త్వరగా నీకే చూచి తెలుసుకొంటావు. 10

రాజా.—[పరితోషముతో] వయస్కుడా ప్రియకు చూడనుకూడ చూచెదనా?

విదూ.—[అహంకారముతో] ఓయి, ఎందుకు చూడవు, బృహస్పతిబుద్ధివిభ
వాన్ని పరిహసించేవాణ్ణి నేను నీకు మంత్రినై ఉండగా ?

రాజా.—[సవిధి] ఇది చిత్రముగాదు, సీప్రభావమునకు మితి యెక్కడిది? చెప్పు
ముఠి, విస్తరముగా వివరగోరెద. 15

[విదూ.—చెవిలో ఇట్లు ఇట్లు అని చెప్పును.

రాజా.—[పరితోషముతో] వయస్కుడా ఇదిగో నీకు సారితోషికము.

[అని చేతినుండి తివిచి కడియము నొసంగును.

విదూ.—[కడియముం దాల్చి తన్ను తాఁ జూచికొని] ఈలా గగుగాక. శుద్ధ
సువర్ణకడియముతో అలంకృత మైనయీనాచేతిని ఇంటికి వెల్లి నాభార్యకి చూపిస్తాను. 20

రాజా.—[ఆతనిచేయి పట్టుకొని పోసీక అచ్చుచు] మిత్రమా, తర్వాతఁ జూపు
దువుగాని, ఇంకను వగలు ఎంతమాత్రము శేషించియున్నదో కనుంగొనుము.

విదూ.—[పరిక్రమించి చూచి సంతోషముతో] ఓయి, చూడు చూడు. మిక్కు
టంపుటనురాగము తనవృద్ధయాన్ని ఈదుస్తూవుండగా ఇదుగో వేయివెల్లల భగవానులు
సంధ్యావధువు ఏర్పడిచినసంకేతస్థానానికి తోరె ఆస్తాద్రిశిభరపు అడవిపోతూవున్నాడు. 25

రాజా.—[చూచి హర్షముతో] మిత్రుడా చక్కగా కనుంగొంటివి. వగలు
ముగిసినది. అట్లేగదా,—

చ అరద మి దేక చక్రము మహాధ్వము లోకమితంబు దాటియుం
సరగున వేకువక మరల సాగ నశక్త ముటన్నచింత నాక

తర మిది సంజ త్రేక్కొనగఁ దక్కిన రత్నలై పైఁడిమాకు లా
హరిదురుచక్రమున నడపు చుక్కఁడు నిల్చెను పశ్చిమాద్రిపై. ౫౨

మఱియు,

తే. సమయ మిది నాకుఁ బద్మాక్షి, చనఁగవలయు,

5 నిద్రితను నిన్ను మేల్కొల్పు నేనె వత్తు ;

ఇట్లని ప్రమాణ మొసరించునట్లు తోచు

నస్తమస్తకమునఁ గరం బత్తి హేళి.

౫౩

మఱి లేరెమ్మ. — అచాధనీలతా మండపమునకే పోయి ప్రియతమా పంకేత
సమయమును నిరీక్షించుచుండము.

10 విదూ — గోభనముగా పలికినావు. [అని లేచి, చూచి] వయస్యదా, చూడు
చూడు. ఇదుగో చీకటిమొత్తము పలకలని వనరాచనన్ని వేశాన్ని దట్టము చేస్తూ, దట్టంగా
బురదలు ధరించడంచేత వాస్తవంకంటే ఎక్కువబలుపుగా కనబడుచూవుండే అడవిపం
డులయొక్కాను అడవిదున్నలయొక్కాను కారునలపుతో దిక్కుల నన్నిటిని కనబడ
కుండా కేస్తూ, వ్యాపిస్తూ వున్నది.

15 రాజా — [హర్షముతో, కలయం దిలకించి] వయస్యా, చక్కగా కంటివి. అట్లే
నుమా, —

తే క్రమ్ము దొలిఁ దూర్పునే, లాఁతికడను బిదప,
ముంచు నొయ్యన గిరితరుపురభిదలను,
బలుపు గొని మాపు జనులదృక్పలము వెనుక,

20 హరగళద్యుతిఁ గెరలు మోహరపుటిరులు.

౫౪

మఱి వారి చూపు.

విదూ. — రావయ్యా, రా ప్రియవన్యదా.

[పరిక్రమింతురు.

విదూ — [నిరూపించి] వయస్యదా ఇదే మకరందోద్యానం, దగ్గరనే వుంది,
చెట్లబావశ్యం చేత ఒకటే చీటిముద్దగా వుంది. మరి యిందులో వారి గోలొక అగ
25 పడ తుంది !

రాజా.—[గంధము నాస్మాజీంచి] వయస్యఁడా, ముందు నడువుము. ఇట దారి మనకు చక్కఁగా తెలిసినట్టిదే గదా. అట్లే—

మ ఇది సంవెంగలవాటి, యాయదియే యాహృద్యంపునిర్లంఘి, యీ యది జీ బై నకదంబపాలి, యిది సుమ్మా పాటలాపంక్తి; యిట్లుదితా హ్రాతవిభిన్న గంధములచే నుర్విజము ల్గుర్తుగాఁ, 5
బదవి వ్యక్తముగా నెఱింగితిఁ దమోదై వ్యగుణ్యసంఘాచరణ. ౪౫

[పరిక్రమింతుడు.

విదూ.—ఓయి, ఇది మకరందపానంచేత మత్తైక్కిన లేంట్లు వాలడంచేత కిందికి రాలతూవున్న పొగదపువ్వలపరిమళాన్ని దశదిక్కులకు నెఱుపుతూవున్నది, మృదువైన పచ్చలతోటిన్న పనశ్శిలలతోటిన్న కట్టిన రాకట్టుమీది యీ నడకలో మన యడుగులకి 10 నుఖం గలిగిస్తూ ఉన్నది, మాధవీలతామండపం. ఇందు ప్రవేశించాను గదా. ఇక్కడనే నీవు కూర్చో, నేను వెళ్లి దేవివేషము వేసుకొనివున్న స్థానికని తీరములలో తోడ్కొని వస్తాను.

రాజా.—వయస్యఁడా, అటయిన త్వరపడుము.

విదూ.—వయస్యఁడా, ఉత్తలంపడకు ఇదుగో వస్తున్నాను. [నిష్క్రమించును. 15

రాజా.—అదాఁక నేనును పచ్చలరాతిన్నియనై గూర్చుండి ప్రియానంకేత సమయమును నిరీక్షించుచుండెద. [కూర్చుండి నచింతముగా] అహో! కామిజనునికి తన యిల్లాలికూటమిని పరిభవించువానికి క్రితతెలుపమీద విమోచకపాతము! అట్లేగదా, 20 చ దయితుముఖంబుఁ బ్రేమవిశేషం బగుచూపునఁ జూడ దల్కునక, హూయలుగ నిక్కుఁజిన్నుఁగవ నొత్తదు కంఠముఁగొఁగించుచోక, 20 నయమునఁ జిక్కఁ బట్టినను నస్తన నిమ్మని పల్కు పూటి, కిట్లయినను నీశ్చిత్రస్థలము నందినకామిని ప్రీతిఁ బెంచెడిక. ౫౬

విమి! వనంకకుడు అలసించుచున్నాఁడే! ఈవృత్తాంత మే మయిన దేమి వాసవ దత్తకు ఎఱుకవడి యుండునా!

[అంతట వాసవదత్తయు కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు] 25

వాస.—ఓసే కాంచనమాణి, నిజమేనా నావేషముధరించి సాగరిక అర్యపుత్రుణ్ణి అభినరిస్తుం దన్నమాట!

కాంచ.—కాకపోలే భట్టినికి నివేదింతునా? కాక, చిత్రకాలికాద్వారమందు కూర్చున్నవిదూషకుడే నీకు తార్కాణ మగును.

వాస.—అటయితే అక్కడికే వెళ్దాము.

కాంచ.—రా భట్టిని రా.

[పరిక్రమింతురు.

5

[అంట కూర్చున్నవాడు మునుగిడికొన్నవాడు

వసంతకుడు ప్రవేశించుచు]

విదూ.—[చెని యొగ్గి] చిత్రకాలికాద్వారాన అడుగులచప్పుడు వినబడుతూ వుంది, కనక సాగరిక వచ్చిందని తలుస్తాను.

కాంచ.—భట్టిని, ఇదే అచిత్రకాల, ఇందులో ప్రవేశించి వుండు. నేనున్న 10 వసంతుడికి నన్ను చేస్తాను. [అని చిటిక వైచును

విదూ.—[హర్షముతో నమిసింది చిఱునవ్వుతో] యనంగతా, నీవు నరీగా వేసు కొన్నావే కాంచనమాలవేషాన్ని! మరి సాగరిక ఏదీ!

కాంచ.—[చేలితో చూపుచు] ఇదుగో.

విదూ.—[చూచి ఆశ్చర్యముతో] ఈమె స్ఫుటంగా దేవి వాసవదత్తే.

15 వాస.—[అశంకతో ఆకృగకము] ఏమి నీదు నన్ను అనవాలుపట్టినాడే! కనక వెడలిపోతాను. [అని పో నుంకించును.

విదూ.—అమ్మా, సాగరికా, ఇటు రావమ్మా.

[వాసవదత్త నవ్వి కాంచనమాలను చూచును.

కాంచ.—[అపవారింది చేలితో విదూషకుని బెడరించుచు] మాతాళుడా, 20 ఈమాట మరచకు.

విదూ.—త్వరగా పద, త్వరగా పద, సాగరికా. ఇదుగో తూర్పుదిక్కున చంద్రుడు ఉదయిస్తున్నాడు.

వాస.—[వంశ్రమముతో అపవారింది] స్వామీ, మృగలాంఛనుడా, నీకు నకు స్కారమా రవంక నీవు నీదేహమును మఱుగున ఉంచు, ఈ గోపల ఇతని భావాను 25 బంధాన్ని చూస్తాను గాక. [అందఱు పరిక్రమింతురు.

రాజా—[ఉత్కంఠతో ఆత్మగతము] ప్రియాసమాగమము నమానన్న మై యున్నను విమి యిది నామనస్సు మిక్కిలి ఉత్తలపడుచున్నది. కాకేమి?

తే. ఇంచువిల్తునిశిఖ తొల్ల నేర దట్టు

లెట్టు లేచునొ పొందుసమీప మగుదు,

కారున న్నికటోదకాగమము దినము

5

పుటము వెట్టెను గాదె మువూర్వగరిమ.

౫౭

విదూ—[విసి]అమ్మా సాగరికా, ఇడుగో ప్రియవయస్కుడు నిన్నేగూర్చి బాళిగాని శాశ్వతక యీలాగ చలుకుతూవున్నాడు. కనక నీ విట వుండు. నీవు వచ్చినా వని ప్రియవయస్కుడితో చెప్పి వస్తాను.

[వానపదత్త శిరఃసంజ్ఞ నొనఁగుచున్నది. 10

విదూ.—[రాజాను దఱిసి] వయస్యా, ఆహా నీవు వద్దిట్టుకున్నావు. ఇడుగో నేను సాగరికను తెచ్చినాను.

రాజా.—[హర్షముతో తటాబస లేచి] ఏదీ ఎక్కడ ఎక్కడ?

విదూ.—[ఘ్రాసంజ్ఞతోఁగూడ] ఇడుగో.

రాజా—ప్రియా సాగరికా,

15

మ అమృతాంశుండు మొగగబు, కల్వలు కనుల్, హస్తంబులంభోజముల్;

విమలోదల్ కదలొదరంబులు, బిసాభిఖ్యంబు లౌ బాహువుల్;

రమణీ, స్థానక రాఖలాంగకపు, మారక్పూరబాణాన్ని చే

గమలం గ్రాసిన నాదుగాత్రములకాఁక న్లోఁగిట న్మాన్మవే ౫౮

వాన.—[బాష్పములతో ఆవవారింది] కాంచనమాలా, ఈలాగు ఆర్యపుత్రుడు 20 స్వయంగా చలుకుతున్నాడు. మట్టి నాతో యేలాగ మాట్లాడుతాడో! ఆహా నీ మాశ్చర్యము!

కాంచ.—[ఆవవారింది] భట్టిని, ఈలాగే ఇది. సాహసిత లయినపురుషులు విమి చేయరు!

విదూ—అమ్మా సాగరికా, ఎందుకు విశ్వాసము వహించి ప్రియవయస్కుణ్ణి 25 చలకరించవు? ఎప్పటికిన్ని నిత్యరోప యైనయావానపదత్తడేమి చలికే దుర్వచనాలచేత ఈయనచేపులు చేబెక్కిచోయినది, నీ కుదురవచనోపన్యాసము వాటికి నుఖ మొనగుగాక.

వాస.—[అపవారింది బరోషస్మితముగా] ఒసే కాంచనమాలా, నేను ఇటు
వంటిదానిను చేదులు కల్పించానను, ఆర్యవనంతకు దైతే స్రియంపడుదు.

కాంచ.—[అపవారింది, ప్రేతతో బెదరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట
మరవకు.

5 విదూ.—[చూచి] వయస్సుడా, చూడు చూడు, ఇద్దరూ కోపగించినకామిని
చెక్కిరితో నమాన దై మృగలాంఛనభగవానుడు తూర్పుదిక్కును వెలిసించుచు ఉద
యించినాడు.

రాజా.—[చూచి సస్పృహముగా] ప్రియా, చూడు చూడు.

క తనకాంతి నెల్ల నీయా

10 ననము వారింపంగ, రజనీనాయకుఁడు బదుల్

పానరింప నెక్కి గిరికొనఁ,

గను మదె నీమ్రాల, నూర్థ్వకరతఁ దపించుక.

౧౯

ప్రియరో, ఈతఁడు పాదశెంచుచు తనఁడత్వమును ప్రకటించుకొన్నాడు
నుమా. ఎట్లనఁగా,

15 మ. నయనానందకరుండు గాఁడో, యరవిందశ్రీని ఖండింపఁడో,
నయనాంతేక్షణమాత్ర దిర్వకునికీ సామ్రాజ్యముం గూర్పఁడో,
ప్రియకందర్పఁడు నీముఖేందుఁ డుఱఁ, దా వేటిందుఁ డుహ్సంగునే?
స్మయమేనిక సుధచేతఁ, బూర్ణ మది నీసారోష్ఠబింబంబునక. ౬౦

వాస.—[రోషముతో మేల్కొనుంగు తివిచి] ఆర్యపుత్రా, నిజంగా నేను సాగరి
20 కను గాను, నీవృద్ధయాన్ని నీవు సాగరికమీద వేసినందున నీకు నరకము సాగరికా
మయంగానే కనబడుకూ వున్నది.

రాజా.—[చూచి వైలక్ష్యముతో అపవారింది] అయ్యో! అక్కలా! కట్టా!
వీమీ దేవి వాసవదత్త! వయస్సుడా, ఇదేమి?

విదూ.—[విహదముతో] వయస్సా, మరి వేరే మున్నది. ఇది మనకు ప్రాణ
25 సందేహకరముగా వచ్చినది.

రాజా.—[మూర్ఛింపి కేల్పాడ్చి] ప్రియా, వాసవదత్తా, మన్నింపు మన్నింపు.

వాస.—[అతనియెదురుగా కన్నీళ్లు కార్చుచు] ఆర్యపుత్రా, ఆలా గనకు,
ఈయక్షరాలు వేతోకలెపా లయినవి.

విదూ.—[అత్యగతము] ఇందులకు ఇచ్చడు ఏమి చేయఁడును ? కానీ, ఇట్లు అందునుగాక. [ప్రకాశము] అమ్మా, నీవు మహానుభావురాలవు. కనుక ప్రియవత్సవిడి యీ యొక యవరాధమును మన్నించు.

వాన.—అర్యా, వసంతకా, మరి తొలికూటమిలో నిధ్నుము చేసి నేనే ఈయ నకు అవరాధము చేసితిని, ఈయన నాకు చేయలేదు 5

రాజా.—ఇట్లు నాదోషము ప్రత్యక్షమై యుండఁగానే నేమి వచింతును! అయినప్పటికి విన్నవించెదను.—

లే. దేవి, నీవదములకెంపు నే వెలార్తు

లాక్షీకము నాశిరముచే విలక్షమతిని;

ఆస్యశశియందుఁ గోపగ్రహణజనితముఁ

గెడపుదును నీకు నాపయి: గృప గలిగిన.

౬౦

[అని పాదముల చ్రాలను.

వాన.—[చేతితో వారింతును] ఆర్యపుత్రా, లే లే, ఆర్యపుత్రుని యిటువంటి హృదయాన్ని యెరిగియు మట్టి కోపగించునది లజ్జ లేనిది గదా. కనక ఆర్యపుత్రా, నీవు సుఖ ముందు, నేను వెల్తును. [అని పో నుద్యమించును. 15

కాంచ.—భట్టిని, మన్నించు. ఈలాగ పాదాలలో వడినమహారాజును వదిలి వెళ్తే నీవు అవశ్యం చక్కాత్రావంచేక దుఃఖపడతావు.

వాన.—పోవే బుద్ధిహీనురాలా; యిక్కడవచ్చాత్రా పాని కేమికారణ మున్నది? చాలు, వెళ్దాం రా. [నిష్క్రమింతురు.

రాజా.—దేవీ, మన్నింపు మన్నింపు. “దేవి, నీవదముల” ఇత్యాది మరల 20 వరించును.

విదూ.—లేవోయి లే, ఆమె వెళ్లింది దేవి వానవదత్త.

రాజా.—[మొగమెత్తి] ఏమి! ప్రసాదము నేయకయే పోయినది దేవి !

విదూ.—ప్రసాదం చేయలే దంటా వేమి ? ఇప్పటికిన్ని అక్షతకరీరులగా వున్నాము గామా? 25

రాజా.—నీ మూర్ఖుడా, ఏమి ఇట్లు నన్ను హేళనము చేసెదవు ! ఈ యన ర్థము నీవలననే సంభవించినది. ఎట్లన,

చ. ప్రణయబహుళాకృతిప్రభవబంధుర రాగము గల్గి నాపయి

గని యిటు నాకువాళము నకల్పితపూర్వము, ఆచ్యపాటు గాక, -

దనువు దొరంగ కున్నె దయితామణి మానిని! యేమి సెప్పుడు,
ఘన మగుప్రేమలో స్థలితకంబును దుస్సహ మాట ప్రోత్తయే! ౬౨

విదూ.—ఓయి, దేవి కోపము చెందినది, విని చేయునో తెలియదు. మరి సాగరిక ఇక ప్రాణాన్ని భరించడం దుష్కర మని నే ననుకొంటాను.

5 రాజు.—వయస్కుడా నేనును అట్లే కలంచుచున్నాను. హా! ప్రేయసీ! సాగరికా!

[అంతట వాసవదత్తావేషధారిణి సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ.—[ఉద్వేగముతో] ఈజీవితవంతో ఈనంగీకరాలనుంచి వెడలివస్తూ వున్న నన్ను నాపుణ్యాన ఎవ్వరున్ను చూడరైరి. మరియిక్కడ నే నేమి చేయుదును?

10 [అని కన్నీళ్లు విడుచుచు చింతిల్లును.

విదూ.—ఏమోయి, మాధుడిలాగ నిర్విపోయినావు! ఇందు కేమయినా ప్రతీకార ములోచిను.

రాజు.—వయస్కుడా అదే ఆలోచించుచున్నాను. దేవిని ప్రసన్నురాలిని చేయుటకన్న పెనుపాయము కనబడదు. రా, అక్కడికి పోదము. [చరిత్రమింటురు.

15 సాగ.—[కన్నీళ్లతో నవ్వి] ఇక్కడు వ్యయంగానే ఉరిబోసుకొని ప్రాణము విడవడం మేలు. ఆలాగే చేస్తాను. సంకేతవృత్తాంతము తెలిసిపోయినయిప్పుడు నునంగతవలె జీవితక అవమానపడి బ్రతికివుండడం నరిగిదు. కనక అశోకవృక్షముకింద నాయాయుష్టం నెరవేర్చుకొంటాను! [అని చరిత్రమించును.

విదూ.—[విని] ఉండవోయి ఉండు అమలచప్పుడు వినుబడుకూవుంది. ఒక 20 వేళ జేవియే పశ్చాత్తాపము పొంది మళ్ళీ వచ్చినా వచ్చు నని అనుకొంటాను.

రాజు.—వయస్కుడా మహాశభాపురాలు సుమీ దేవి, ఒకవేళ అట్లే చేసి నను చేయును, కావున త్వరగా కనుంగొనుము.

విదూ.—నీయాజ్ఞ.

[అని చరిత్రమించును.

సాగ —[సమీపించి] కనుక ఈ బండిగురివెందరిగతో ఈ అశోకవృక్షములో 25 ఉరిబోసుకొని ప్రాణము వదలుతాను. [అని తీగతో త్రాడుచేసికొనుచు] అయ్యో నాయనా! అయ్యో అయ్యో! నే నిప్పుడు ఆకలై నై మందభాగ్యుని మడిసి పోతున్నాను. [అని మెడకు తీగయురించి దగిలించుకొనును.

విదూ.—[చూచి] ఎవ రీమే? ఏమి వానపదత్తాజేవియే! [సంశ్రమముతో బిగ్గరగా] వయస్సా, కావహాయి కావు. ఇదుగో జేపి వానపదత్త ఉరిబోసుకొని ప్రాణము వదులుతూ వున్నది!

రాజు.—[సంశ్రమముతో సమీపించి] వయస్సా, ఏదీ ఏరీ!

విదూ.—ఇదుగో ఇక్కడ.

5

రాజు.—[మెడనుండి ఉరిం దివియుచు] ఓసీ సాహసంబునీ, ఏమి యాయకార్యము చేసెదవు?

తే. కంఠగత మయ్యెఁ బ్రాణంబు కలికి నాకు,

నీకుఁ బాశంబు కంఠసన్నిహిత మగుదు;

అపహతస్వార్థ మగుట నీయత్న మిట్లు

10

వదలు మీసాహసంబును బ్రాణదయిత!

౬3

నాగ.—[రాజును చూచి] అహో! ఏమి ప్రభువే! [హర్షముతో ఆశ్చర్యము] నిజముగా ఈయన్ని చూడగానే నాకు మట్టి ప్రాణంమీద ఆశ కలుగుతూవుంది. కాశేమి! ఈయన్ని చూచి ధన్యరాలిచై మఖంగా ఉరిబోసుకొని ప్రాణం వదులుతాను. [ప్రకాశము] నన్ను వదులు ప్రభూ, నన్ను వదులు. పరాధీన రాలినిగదా నేను! నాకు మరణానికి ఇటువంటి సమయము మట్టి దొరకదు. నీవున్న జేయెడల అపరాధిని గాక ఉండువు. [అని మరల మెడకు పాశమును తగిలించుకొన నుంకించును.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] ఏమి నాస్త్రియ సాగరికయా! [అని కంఠము నుండి పాశమును తివిచివైచి]

మాలిని.

20

విడుము విడుము గోలా వెట్టియీసాహసంబున;

విడుము విడుము దీనికే వేలతాపాశకంబున;

వడిఁ దరలిసనాజీవంబు నిల్పక సుధాంగీ

వడి నిడు మటుతేన్నీ బాహుపాశంబు నాకుక.

౬౪

[అని బాహుపాశమును తివిచి తనకంఠంబున నుంచుకొని స్వర్ణమఖము నభివృద్ధి నయించి విదూషకుంఁగూర్చి] నఖుండా, ఇది మేఘములేనివృష్టి.

విదూ.—ఓహో! అలాగే యిది, అకాలపుసుడిగాలి యై వానపదత్తాజేరాకుంటే.

[అతడు వానవదత్తను కాంచనమాలయు ప్రవేశింతుడు.]

వాన — ఓసి కాంచనమాలా, అంగుసూత్రాల్లా బడిన అర్యపుత్రుణ్ణి ధిక్కరించి రావడం చేత నేను మిక్కిలి నిష్ఠురంగా వర్తించితిని. అందుచేత ఇప్పుడు వెళ్లి నవ్వయం గానీ అర్యపుత్రుణ్ణి ఊరడిస్తాను.

9 కాంచ — దేవి తప్ప యీలాగ చెప్పగలవారు మరెవ్వరున్నారు ! అకడే దుర్జనుడు కావడం మేలుగాని, దేవి కఠినురాలు కావడమ. మరి రా దేవీ, రా.

[పరిక్రమింతుడు.

రాజా — ఓసి బేగ, ఏమి ఇప్పుడును నీవు ఉపేక్షచేత నా మనోరగమును విఫలము చేయుచున్నావు ?

10 కాంచ — [చెవి యొగ్గి] భట్టివి, ఈచెంతనే ప్రభువు మాటలాడుతూవుండడం చూడగా నాకు తోస్తున్నది నీన్నే ఓదార్చడానికి వస్తున్నాడని, కనుక భట్టినినమిపించు.

వాన — [హర్షముతో] ఆయనకు కనబడకుండా వెనుకవైపు వెళ్లి కంఠము కాగి లించుకొని ప్రసాదించ జేస్తాను.

విదూ — అమ్మా సాగరికా, భయము మాని ప్రియవయస్కుణ్ణి చలకరించు.

15 వాన — [విసి విహవముతో] కాంచనమాలా, ఏమి ! సాగరికమాడా ఇక్కడనే ఉన్నది ! కనుక విదూమగాక శర్వాత్ సమీపిస్తాను. [అని అట్లు చేయును.

సాగ — ప్రభూ ఎందుకు ఈకడటదాక్షిణ్యము ? నీకు ప్రాణముకంటె ప్రియమైన దేవియెడల మళ్లి యెందుకు అపరాధి వపుతావు ?

రాజా — ఓసి అన్యకము చల్కుచున్నావు. ఎట్లనగా,

20 ఉ. డోరుపుల్క ఘనస్తరము బుద్ధవిడిక వడఁక వడఁకిరిక,

చేరగ బొమ్మ లంఘులను జేరితి, మానితఁ దియ్యఁ బల్కిరితి ;

ఆరహి దేవి కే గులజతార్హతఁ జేసెడి సేవమాత్ర మాఁ,

గూరిమినో రసోద్ధరముఁ, గ్రుచ్చితి నీయెడనే తలోదరి. ౬౫

వాన — [సమీపించి రోషముతో] అర్యపుత్రా, ఇది తగును ! అర్యపుత్రా, ఇది 25 తగును !

రాజా — [మాది వైలక్ష్యముతో] దేవి, కారణము లేకుండ నన్ను నిరదించుట కరిగాదు. నీవే ఆనకొని వేషసాదృశ్యము చేత మెనపొయి నే నిక్కడికి వచ్చితిని. కావున ఓమింపుము. [అని పాదముల వ్రాలును.

నాన —[రోషముతో] అర్థపుత్రా, లేలే. వీల యిప్పుడిన్ని సహజాభిజాతజనిత యైన సేవచేత దుఃఖ మనుభవిస్తావు !

రాజు.—[స్వగతము] అహో దీనినికూడ దేవి విన్నదే ! కావున ఎల్లవిధములను దేవీప్రసాదనమునుగూర్చి నిరాశుడ నైతిని. [అని యధోముఖుడై యుండును.

విదూ.—అమ్మ, నీవే ఉరిబోసుకొని ప్రాణం వదులుతూ వున్నా వని నేను 5 సామ్యము చేత మోసపోయి నేను ప్రియవయస్కుణ్ణి ఇక్కడికి తోడ్కొని వచ్చినాను. నామాట నమ్మవేని చూచుకో ఈఉరి తీగని. [అని లతాపాశమును చూపును.

నాన.—[రోషముతో] ఒసే కాంచనమాలా, ఈ లతాపాశముతో నే కట్టి యీ బాపట్టి కట్టుకో. ఈదుర్వినయపు కన్యను ముందర నడిపించు.

రాచ.—దేవిగారియజ్ఞ. [లతాపాశముతో వసంతకుని కంఠమును కట్టి, 10 కొట్టెను.] వాతాశుడా, నీయవినయానికి ఫలము అనుభవించు. దేవి దుర్వచనములచేత చెవులు చేదెక్కిన వన్నావే అమాటని జ్ఞప్తికి తెచ్చుకో. సాగరికా, నీవున్న ముందర నడువు.

నాగ.—[స్వగతము] పుణ్యము చేసుకోని నాకు నాయుచ్చక్రకారము మరణించడానికికూడా వల్లపడ దాయెను. 15

విదూ.—[విహదముతో] వయస్యడా, దేవిగారిచెఱిలో మృతి చెందేనన్న తలుచుకో. [అని రాజును చూచును.

[చానవదత్త రాజును చూచుచు, సాగరికను వసంతకునిని గొని, కాంచనమాలతోగూడ నిష్క్రమించును.

రాజు.—[భేదముతో] కటకటా ! కటకటా ! 20

మ తలఁగెన్ దేవిముఖాబు బెట్టిదపుఁగాంతాభాన న్ని ధేక్షులన్ ;
బలుగోహా రిడ దేవి సాగరిక నిర్భగ్నాత్మ యయ్యెన్ వెఱన్ ;
చెలికానిం జెఱి వై చె దేవి: యిట నేచేతం దలంతుం గటా !
కలగుం చైతిని మువ్వెత్త మునిగి;యింకంగందునోనిర్వృతి! ౨౫

మఱి యిప్పుడు ఇక్కడ నుండిన నేమి ప్రయోజనము? దేవినే ప్రసన్నును చేయు 25 టకు లాఁగితికే పోయెదను. [అందఱు నిష్క్రమించుదు.

సంకేత మనుత్పతీయాంకము సమాప్తము.

ప్ర వే శ క ము

[అంతట రత్నమాల గేలకొని నబామ్మ మసంగక ప్రవేశించును.]

సుసం.—[పకరుణముగా నిశ్చలించి] అయ్యో ప్రియసఖ సాగరికా, అయ్యో లక్ష్మణికా, హా నభిజనవల్లర, అయ్యో ఉదారశీలా, హా సౌమ్యదర్శనా, ఎక్కడికి రి వెళ్లినావు? నాకు గదులు పలకవే. [అని యేడ్చును. ఊర్ధ్వము చూచి నిశ్చలించి] అయ్యో హతవిధి! కరుణాహీనుడా! అటుమంటి ఆ అరుదైన సౌదర్యంతో నృజించినవాడవు ఎందుకోస మని ఇటువంటి అపఖ్యాతి చేసినావు. అందువల్లగదా, స్త్రీగుణభి ప్రాణంమీద ఆక పనులుకొని ఈరత్నమాలని ఎవడైనా బ్రాహ్మణిచేత పెట్టుమని చెప్పి నాచేత నుంచినది. మఱి అందుకోసము ఎవరినైనా ఒకబ్రాహ్మణి వేదకుతాను.

10 [నేపథ్యమువైపు చూచి] ఆహా! ఏమి! ఇమగో బ్రాహ్మణు వసంతకయ్య, ఎక్కడికో వస్తున్నాడు, ఈయనకే ఇస్తాను.

[అంతట హృష్టము వసంతకుడు ప్రవేశించును]

వసం.—ఓహీ బలిబలి ప్రియమయస్యుడు అలక తీర్చగా, దేవి వాసవదత్త మహా క్షురాలు ఇప్పుడు నన్ను వెతికుండి విడిపించి తనచేతులతో తానే పెట్టిన మోదకాలని | 9 | లక్షలకాలని కడుపునిండా తినిపించినది. మరిన్నీ, ఈకట్టువలిపాలబోసున్నా ఈ కర్ణా భరణాలనున్న ఇచ్చినది. మరి వెళ్లి ప్రియమయస్యుణ్ణి చూస్తాను.

[అని పరిక్రమించును.

సుసం.—[ఏప్పుడు కటాలన సమీపించి] వసంతకయ్యా, నీవు ఒక్క నిమిషం నిలు.

20 విదూ.—[చూచి] ఏమి సుసంగతా, సుసంగతా, ఏమవుతున్నావేమి? సాగరికకి ఏమయిన అపాయం కలిగిందా?

సుసం — వసంతకయ్యా చెప్తాను విను. పాపము! దాన్ని దేవి ఉజ్జయినికి పంకి నట్లు ప్రవాద కల్పించి అర్ధరాత్రి వేళప్పుడు ఎక్కడికో తెలియదు, తీసికొని పోయింది.

విదూ.—[ఉద్వేగముతో] అయ్యో సాగరికమ్మా! అసాధారణసౌందర్యభిరు 25 రాగా, హామ్యదుభాషిణి, ఎక్కడున్నావు? నాకు బదులు పలకు. నీమీద బొత్తిగా కనికరం లేక దేవి ఈలాగ చేశింది!

సుసం — వసంతకయ్యా, వెలి ప్రాణంమీద ఆక పనులుకొని ఈరత్నమాలని వసంతకయ్యచేతులు అర్పించ మని నాచేతి కిచ్చింది. కనుక దీన్ని వుచ్చుకోవయ్యా.

విదూ.—[నటాపము నకరుణము చెవుల మూసికొని] సునాగతా, ఇటువంటి యాప్రస్థానం నీ దీన్ని పుచ్చుకోవడానికి నాకు చేయి యెలాగు అనుకుంటుంది!

[ఇరువురు నేడ్చురు.

సునం.—[అంజలి కూర్చి] అయ్యా ఆమెకే అనుగ్రహం చెయ్యడంగా దీన్ని పుచ్చుకో. 5

విదూ.—[చింతించి] అలాగే కానీ, లేదీసితో సాగరి కావరహాసీతిడికి ప్రియమని స్పృహ విచారం కలగజేస్తాను.

[సునంగత వనంశకుని చేత రత్నమూ, నుంచును.

విదూ.—[గ్రహించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] సునంగతా, ఇటువంటి యాయులంకారం సాగరికీ విలాగ వచ్చింది? 10

సునం.—అయ్యా, నేనే ఆమెని కుతూహలపడి అడిగినాను; ఆమె ఈలాగ చెప్పింది.

విదూ.—ఆమె ఏమి చెప్పింది?

సునం.—అంతట ఆమె మీదు చూచి, నిట్టూర్పు పుగ్ని: 'నీకు దీనికథ ఎందుకే?' అని పలికి విడవసాగింది. 15

విదూ.—ఆమె చెప్పినట్లే, సామాన్యులకి దొరకని యాయాభరణం చూస్తేనే తెలస్తూవుంది, ఆమె యెవరో గొప్పయింట పుట్టింది దని. సునాగతా, యిచ్చుకు ప్రియమయ్యుడు ఎక్కడ ఉన్నాడు?

సునం.—అయ్యా, ఇల్లిదుగ్ ప్రభువు దేవిలాగిట్లోనుంచి వెడలి పటికరాతిరిస్తూ మంటపానికి వెళ్లిరాడు. నీవున్న వెళ్లు. నేను వాసవదత్తాదేవి కొలువుకు వస్తాను. 20

[నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశము ముగిసినది.

చతుర్థాంకము.

[అంతట రాజు ఆసనస్థుడు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[చింతించి]

చ హాసము గొల్పున ర్తనము, హాళి, ప్రియోక్తులు, మానవ బాసలు
5 జరణసతుల, విలక్షితము, సారెకు నెచ్చెలు లాడుసాంత్యముల
తెరలుపవాయె నాక్రియను దేవిరుషా దనుదానె యేక్రియ
బ్రరుదిత యై తుదిగ గడిగి వైచెనొ దేవి నిజాశ్రుధారచే. ౬౭

[ఉత్కంఠతో నిట్టూర్పు పుచ్చి] ఇట్లు దేవి ప్రసన్నురాలైనందున ఇప్పుడు
కేవలము సాగరికచింత యొక్కటే నన్ను బాధించుచున్నది. విలయన—

10 తే. తామరసగర్భసుకుమారతనువు దయిత
యపుడు నవరాగకంఠగ్రహమునఁ గరఁగి
తోడ మరుముల్కులకు నైనతూట్లవెంట
నాయెడఁ జొచ్చిన దటంచు నాతలంపు. ౬౮

[చింతించి] మఱి నావిక్రమస్థాన మెవఁడో అవసంతకునిఁగూడ దేవి వెఱచి
15 నైచినది. ఇక నెవరితోఁ జెప్పకొని బాష్పములు విడుతును. [అని నిట్టూర్చును.

[అంతట వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

వసం.—[పరిక్రమించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] బలారే, ఇదుగో ప్రియ
వయస్కుడు ఎడతెంపులేని వలవంతచేత కృశించివున్నా అద్భుత మైనలావణ్యం కలవా
డై ఉడయించిన విదియచంద్రునిలాగ మరీ ప్రకాశిస్తూవున్నాడు. [నమిపించి] నీకు
20 మేలకలగుగాక. ఓహో బో! పర్థిల్లుతున్నావు; నేను దేవిచేతులలో బద్దపట్టికి మట్టి
ఈశ్వరోటే నిన్ను చూచినాను గదా.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] అహోహో! వసంతకుడు వచ్చినాడు! మిత్రమా
నన్ను కాగిలించుకొమ్ము.

విదూ.—[కాగిలించి] వయస్కుడా, దేవి నన్ను అనుగ్రహించినది.

రాజు.—దేవీప్రసాదము నీవేషముచేతనే తెలియుచున్నది. మఱి చెప్ప మిచ్చుము సాగరికవార్త యేమె.

[విదూ—వైలక్ష్యముతో అధోముఖుడగుచు.

రాజు.—వయస్యా, చెప్ప వేమి?

విదూ.—నీకు అప్రియాన్ని చెప్పలే కన్నాను.

5

రాజు.—[ఉద్వేగముతో, సంభ్రమముతో] వయస్యుడా అప్రియ మెట్లు? నీమి చేవికమును వదలనే వదలినదా ప్రియ! అక్కటా! ప్రియా సాగరికా!

[అని మూగ్ధుని నటించును.

విదూ.—[సంభ్రమముతో] ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు ప్రియవయస్యా.

రాజు.—[ఊరడిల్లి కన్నీళ్లతో]

10

లే. నను నదక్షిణు విడువు ప్రాణంబులార,
దక్షిణుల రగుఁ డోరి, హితంబు వినుచు;
వడిఁ బలురేని చెడుదురో వెడఁగులార,
యిప్పటికె దూర మేఁగు మత్తైభయాన

౧౯

విదూ.—అయ్యో అంతదూరం శంకించకు. శాపము! ఆమెను దేని ఉజ్జయినికి పంపిం దని వినికి. అందుచేత నేను అప్రియ మని చెప్పితిని.

రాజు.—నీమి ఉజ్జయినికి పంపినదా? ఆహా! నాయందు కొంచె మయినను కని కరము లేదాయెను దేవి! వయస్యుడా, అట్లని నీతో ఎవరు చెప్పినారు?

విదూ.—సుసంగత చెప్పింది. మరి ఒకటి, ఏఉద్వేగ్యం చేకనో ఆమె నాచేరికి ఈరత్నమాలను పంపించింది.

20

రాజు.—ను తెంపలకు! నన్ను అడించుటకే. కావున తెచ్చు.

[విదూమకుడు అందిచ్చును.

రాజు.—[తైకొని రత్నమాలను పరికించి ఎడయం దుంచుకొని] అహహ!

క. పడఁతుక కంఠాశ్లేషముఁ

బడసియు నీరత్నమాల ప్రభ్రష్టంబై

25

పడి సమదశలో సఖవలె

దడయుక యోదార్పు నాదుతనువుం గంటే.

౩౦

వయస్యా, నీవు దీనిని తాల్చుము, అందువలన నేను దీనినేని కనుచు భ్రమిం జెందెదను.

విదూ — నీయాజ్ఞ.

[అని కంఠమునం దాల్చును.

రాజు — [సబాష్టము నిశ్చయించి] పయస్యా, దుర్లభముగదా ప్రియాదర్శనము ఇక!

విదూ. — [భయముతో దిక్కులు చూచి] ఓయి అలాగని బిగ్గరగా అనకు. ఒక వేళ చేవికి చెప్పేవారు ఎవరైనా ఇక్కడ తిరుగుతూ వుండేను.

5 [అంకట బైత్తము కేలం గలది వసుంధర ప్రకేించును.]

వసుంధర. — [సమీపించి] జయంజయం విలినవారికి. ఇదుగో రుమణ్వంతుమి గారి మేనల్లుడు విజయవర్మ విలినవారి కేమో నివేించడానికి వచ్చి ద్వారముగా కని పెట్టి వున్నాడు.

రాజు. — వెంటనే అతనిం బ్రవేశపెట్టుము.

10 వసుం. — విలినవారి ఆజ్ఞ [అని నిష్క్రమించి విజయవర్మను తోడ్కొని వరల ప్రవేశించి] విజయవర్మా వారుగో దొరవారు, దగ్గరికి వెళ్లు.

విజయవర్మ. — [సమీపించి] జయము జయము విలినవారికి. దేవా, రుమణ్వంతుని విజయముచేత విలినవారు వర్ణింపబడుదురు.

రాజు. — [పరితోషముతో] విజయవర్మా, కోసలలను జయించిరా!

15 విజ. — విలినవారి ప్రభావముచేత.

రాజు. — బలి! రుమణ్వంతుడా బలి! స్వల్పకాలములో గొప్పప్రయోజనము సాధించితివి! విజయవర్మా, చెప్పుము కడు విరివిగా వివరములు చెప్పుము.

విజ. — దేవరా, దిక్పాపవలయును. మేము ఇటనుండి విలినవారియాజ్ఞచేత కొలచినములకే అనేకగజతురగపదాతిదుర్గర మయినమహా సేనతో పోయి వింధ్యదుర్గ 20 స్థలమైన కోసలరాజు ద్వారము ముట్టడించి సేనలను ఆయా యతావుల వస్తుందొడంగితిమి.

రాజు. — అంకట! అంకట!

విజ. — అంకట కోసలరాజు అతిగర్వముచేత అవమానము పపింప లేక ప్రధాన మైన తనదం డంతయు సన్నద్ధము చేసెను.

విదూ. — ఓయి వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అడుగుతూ వుంది.

25 రాజు. — అంకట అంకట!

విజయ. — దేవా, అతడు నిశ్చయము చేసికొని, —

ఉ. పంతు మెల్లర్ప వింజమును బాసి, యతం దెగిరించి తా రుమ
ణ్వంతుని లాఠివింజమున నా గజరేః దశదిక్కు లొత్తుచుగా,

దంతులచే బదాతిగమిఁ ద్రచ్చంగ, నీతడడర్చు చంపఱ్ఱ
జింతిలసిద్ధిఁ బేర్చి కదిసెన్ రిపు నెక్కటిఁ బోర గ్రస్తునన్. 20
మఱియు,

క. కత్తులు జొమిడికములపై
హత్తి పగిల్చినవి, నెత్తు లగలెన్, మిగులన్ 5
నెత్తురుటేలులు వాతెన్,
మొత్తుల మిఁకుఁ గుఱులు దూల మోగిఁగెన్ మఱువుల్.

తే. గుంటి యిడి కోసి రిరుపరి నొంటిరీలు;
క్షణములో ముఖ్యబలములు సదిసిపోయె;
రాజు.—వీమి! మన బలములు గూడ భగ్గుములా ? 10
విజ.—

అంతఁ గోసలు దలచడి హంతకారి
యొక్కటిఁడు రుమణ్వంతుఁడు కుక్కుమడఁచె. 20

విదూ.—జయం జయం నీకు. మనకు జయంవచ్చినది. [అని వృత్తము సేయును.
రాజు.—బభీ! కోసలవలీ! బభీ! శత్రువులు నయితము నీ పురుషకారమును ఇట్లు 15
మెచ్చుచున్నారు! నీ మృత్యువహద క్షామ్యమునుమా. తర్వాత తర్వాత ?
విజ.—దేవా అంతట రుమణ్వంతుఁడు కోసలదేశమున నాయన్నను జయవర్మను
నియమించి వీనుఁగుపిండ్లు లోనుగా గాయపడిన మనబలము సంతయు తోడ్పొని
మెల్ల మెల్ల నివయనములలో వచ్చుచున్నాఁడు.

రాజు.—వసుంధరా, నాప్రసాదముయొక్క విభవమును చూపు నని యాగంధ 20
రాయణునితో చెప్పము.

వసుం.—వీలినవారియాజ్ఞ. [అని విజయవర్మతో నిష్క్రమించును.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును.]

కాంచ.—దేవి ఆజ్ఞాపించింది,— ఒసే వెళ్లి ఈవింద్రజాలికుణ్ణి ఆర్యపుత్రుని
దరిశనం చేయించు అని. [పరిక్రమించి చూచి] ఇశగో ప్రభువు. మరి యాయన 25
దగ్గరికి వెళ్తాను. [నమిపించి] జయం జయం వీలినవారికి. దేవరా, దేవి విన్నపిస్తున్నది,
ఉజ్జయినినుంచి వచ్చినాడు ఈ వింద్రజాలికుడు, శంబరసిద్ధి అని యింతడిపేరు. ఇతణ్ణి
వీలినవారు చూడవలె నని.

రాజు—మకుడు పెండ్లకొలిపనియందు తుకూహలము కలదు. కానన కీవు ముగా ప్రవేశపెట్టుము.

కాంచ.—వీరినవారియజ్ఞ. [అని నిమ్మ)మించి సెమిలికుంఠ శేలంగల యొద్రకొలిపనిగో గూడఁ బ్రవేశించి.] ఇటురా అయ్యో, ఇటురా.

5

[పెండ్లకొలిపకుండు పరిక్రమించును.

కాంచ.—వీరుగో వీరినవారు. నీవు దగ్గరికి వెళ్లు.

పెండ్లకొలిపకుండు—[నమిపించి] జయం జయం వీరినవారికి. [కుంఠకు ల్రిప్పి బహువిధముల హాస్యము గావించి]

క. దండ మిడుం డింద్రునికి,

10 దండ మిడుం డింద్రబాలదైవ మునఁడె గా;

దండ మిడుండు శంబరునికి,

దండ మిడుండు మాయ కతఁడె దైవతము గదా.

23

దేవరా,

క. భరణీతలమున శశి, సం

15 బరమునఁ బర్వతము, నీట వాయువయస్యుక,

సరిమథ్యాహ్నంబున నిసి,

బరఁగొఁచెద, నానతిమ్ము వసుధారమణా.

24

క. హరిహరచతుర్ముఖులనుక,

సుధర్మ సురరాజు, నీకుఁ జూపెదనయ్యా;

20 సురసిద్ధచారణవధూ

వరహాల్లిసములఁ జవల వఱింతు నయా.

25

కాశిమి,

తే. హృచ్చపల్కు లేల? హెచ్చరింతువయ్యేచి,

యూవు దేనిఁ జూడ నిచ్చ గొనుదొ,

25 దానిఁ దెచ్చి నీకు దరిసింతు దేవరా,

గురుని మంత్రమహిమ గుఱికి రాగ.

26

విదూ.—వయస్సా, హెచ్చరికగా వుండు ఇతడివైర్యం చూస్తే ఇతడు ఇంకా చెయ్యగలవాడే.

రాజు.—భద్రా, ఉండు రవంత. కాంచనమాలా, దేవితో విన్నవించుము. “మీ వాడే యీ యెంద్రశాలికుడు. ఈ ప్రదేశమును విజనముం గావించితిమి. కావున నీవును రమ్మ, కలసియే చూడము.” అని. 5

చేటి.—వీలినవారియాజ్ఞ[అని నిష్క్రమించి వానపదక్షతోఁగూడ ప్రవేశించును.

వాన.—కాంచనమాలా, ఉజ్జయినినుంచి వచ్చినవాడని నాకు ఆ యెంద్రశాలి కునిమీద పక్షపాతం కలదు.

కాంచ.—ఇది దేవికి పుట్టింటిమీదిగౌరవం కదా. రా మరి దేవీ రా.

[అని జరిక్రమింతుడు. 10

కాంచ.—భట్టిని, వీరుగో వీలినవారు, నమిండు దేవీ.

వాన.—[నమింపించి] జయం జయం ఆర్యపుత్రుని.

రాజు.—దేవి, ఈతఁడు పెల్లుగా గర్జిల్లుచున్నాఁడు. ఇతనివిద్యను ఇటనే చూడముగళక. [వానపదత్ర మార్పుండును. 15

రాజు.—భద్రా, చూపుము నానావిధ మయిన యెంద్రశాలమును.

వింద్ర.—వీలినవారియాజ్ఞ. [నానావిధముల నాట్యమాడి కుంచెను ల్రవ్వచు “హరిహర” ఇత్యాది మరల పఠించును.

[అందఱును ఆబ్బురపడి చూతురు.

విదూ.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం.

రాజు.—దేవీ, చూడు చూడు. 20

మ. అతఁడే బ్రహ్మ సరోజమందతఁడే చంద్రాపీఠం దంబాసఖు,
డతఁడే శాన్తాగదానిచక్రగచతుర్నస్తుండు లక్ష్మీగూతుం,
డితఁడై రావణవాహుఁ డింద్రుడు సురాధీశుండు వీరల్ సురల్,
నుతమాజీరవల్ నభంబున నటించు ర్విరే దేవాంగళల్ 22

వాన.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం

25

విదూ.—[అపవరించి] ఓహిమూర్ఖడా, వింద్రశాలికుడా, ఏమి ప్రణామనం ఈ దేవతలని అచ్చరిలని చూడడంవేళ ? ఈతని నంతోపంతో నీకు పనివుంటే నాగరికని చూపించు.

[అంతట వసూధర ప్రవేశించును]

వసుం.—[రాజును దఱిసి] మంత్రి యాగంధరాయణులుగారు వీలినవారిచరణములకు విన్నపిస్తున్నారు. ఏమంటే “విక్రమబాహువు కంచుకి బాధవృత్తునితోఁగూడ తనప్రధానమంత్రిని ఈయనను పసుభూతిని పంపించినాఁడు. కావున ఈ శోభనహంపలార్తమండే వీలినవారు ఈయనకు దర్శక మొనగుట తగును, నేనును కార్యశేషములు ముగించుకొని ఇప్పుడే వెచ్చెదను.” అని.

వాస—ఆర్యపుత్ర, ఇంద్రజాలము ఉండనీ. మాతులగృహమునుంచి ఆర్యుడు ప్రధానమంత్రి పసుభూతి వచ్చిఉన్నాడు. ఆయనను చూడుము ఆర్యపుత్ర.

రాజు—దేవి చెప్పినట్లే చేసెద. [వింద్రజాలికునితో] భద్రా, ఇచ్చటికి నీవు 10 విశ్రమింపుము.

వింద్ర—[మరల కుంచెం ద్రిప్పుచు] దేవరయాజ్ఞ [అని నిష్క్రమించుచు] ఇంకొక్కటి నా విద్య వీలినవారు అవశ్యం చిత్తగించవలెను.

రాజు.—కానీ తర్వాత చూచెదము.

వాస—కాంచనమాలా, నీవు వెళ్లి ఇతనికి బహుమాన మియ్యి.

15 చేటి.—దేవియాజ్ఞ. [అని వింద్రజాలికునిని జోడ్చి నిష్క్రమించుచు.

రాజు—వసంతకా, ఎదురువోయి పసుభూతిని తోడ్చి రమ్మ.

విదూ.—దేవరయానతి. [అని నిష్క్రమించుచు.

[అంతట బాధవృత్తుడును, వసంతకునివలనం బ్రత్యుద్గమన సత్కారముం బొందు చు వసుభూతియు, ప్రవేశింతురు]

20 విదూ.—రావలెన అమాత్యుడు రావలెను.

పసుభూతి—[కలయం గాంచి] అహో! వశేశ్వరుని ప్రభావము! అట్లే గదా.

మ. జయహస్తీ గని డిల్లఁబోయి, కని జేచ్చు వల్లభాశ్వంబులక,

ఖయి దై గీతికి, రాజగోష్ఠి యీణ మాకర్ణించి, సాద్యస్కవి

స్మయవిస్మృతిసంహళేంద్రమహితైశ్వర్యుండ నై కక్ష నే

25 యయితి స్థాముండు నాకుతూహలితచే ద్వాస్థుండె నన్నవ్వఁగా.

బాధవృత్తుడు—పసుభూతి చిరకామున కిప్పుడు విలికను చూడ నున్నా నని అది యేమో గాని అనందాతిశయముచేత అనిర్వచనీయ మైన దశావిశేషము వసుభూతినించుచున్నాను. ఎట్లన—

తే. వజ్రకు నెచ్చింప సాధ్యసహితచేత,
నస్ఫుటను దృష్టి నాపివ దశ్రుతతుల,
గొడుగునుడి జడవటిచె దగ్గర్తిచేత,
దోడ్పడియె నాజరకు బరితోప మిపుడు.

2౯

విదూ.—[మందు నడిచి] రావలెను అమాత్యుడా రావలెను.

5

వసు.—[విదూషకుని మెడలో రత్నమాలం గని, అపవారిచి] బాధ్యవాగ్ని, ఈ రత్నమాల శరణివస్తుమి మా యేలినవారు రాజపుత్రికి ఇచ్చిన యారత్నమాలయే యిని నాకు తోచుచున్నది.

బాధ్య.—అమాత్యా, తోలిక యున్నది. ఇది వచ్చినవిధము వసంతకు నడుగుదునా?
వసు —బాధ్యవాగ్ని, వలదు. ఎన్నెన్నియో రత్నము లుండెడి యింకవిభవంపు 10
రాజగృహములో ఆభరణములచోలిక అరుదుగాదు. [అని పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[రాజును ఉద్దేశించి] ఈయనే వత్సాధిపుడు అమాత్యుడు సమీపింప వచ్చును.

వసు—[దటసి] జయము జయము దేవరకు.

రాజు.—[లేచి] నమస్కరింతు.

15

వసు —అలిశ్రేయస్కుడవు అగుదువుగాక.

రాజు.—అనన మానస మార్పునికి.

విదూ.—[అననము తెచ్చి] అయ్యా, ఇదుగో అననము. అమాత్యా, కూర్చుండు.

[వసుభూతి కూర్చుండును

కంచుకి.—దేవరా, బాధ్యవ్యూడు ప్రణమిల్లుచున్నాడు.

20

రాజు —[వీపున చే యిడి] బాధ్యవాగ్ని, యిట గూర్చుండుము.

కంచుకి.—[కూర్చుండి] గేహి, బాధ్యవ్యూడు ప్రణమిల్లుచున్నాడు.

విదూ.—అమాత్యా ఇదుగో దేవి వాసవదత్త ప్రణమిల్లుచున్నది.

వాస—అర్యా, మ్రొక్కెదను.

వసు.—అనుష్ఠాని, వత్సరాజునకు తుల్యుడగు పుత్రునిం బడయుము.

25

[అందఱుం గూర్చుందురు.

రాజు.—అర్యా, వసుభూతి, సింహశేఖరునికి కుశలమా ?

వసు.—[హార్షము చూచి సంతోషించి] దేవా, మందభాగ్యుడవు నీని చెప్పట కను తెలియక యున్నాను. [అధోముఖుడగును

వాస — [విషాదముతో అత్యగతము] అయ్యో అయ్యో! విమి చెప్పనో గదా యిప్పుడు వనుభూతి !

రాజా.—వనుభూతీ, చెప్పుము. విమి నన్ను దిగు లొందించెదవు?

బాధ్ర.—[అపవారించి] ఎప్పుటి తైనను చెప్పక తప్పనిచానిని ఇప్పుడే చెప్పి
5 వైపుము.

వను.—దేవా, నీవేదింప శక్యము గాదు. అయినను మందభాగ్యుడను వదించె
దను. పూజ్యుడైనయాసింహ శేష్యునిసహాయుడు రత్నావళి యనుపేరి, అనుమృతి ;
ఆమెం బెండ్లి యువాడు సార్వభౌముఁ డగునని సిద్ధుఁడు అదేశించినాఁడన;

రాజా.—అటుపైని అటుపైని?

10 వను.—అప్రత్యముచే యాగంధరాయణుఁడు ఆమెను దేవరసిమిత్రమై సింహ
శేష్యుని పలుమాలు ప్రార్థించెను. ఐనను అతఁడు వాసవదత్తకు చిత్తభేదము నొదవించ
నొల్లనివాడై ఈయనయే యుండెను.

రాజా.—[అపవారించి] దేవి, విమి యిది, నీమామంత్రి యిప్పుడు అన్యతము
పల్కుచున్నాఁడు !

15 వాస.—[విమర్శించి] అర్థపుత్రా, ఇందు ఎవరు అన్యతము పల్కుచున్నారో
నే నెఱుంగను.

విదూ.—తర్వాత ఏమైంది?

వను.—అంతట రావాణకమున నిప్పులో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద
పుట్టించి, దేవర సింహశేకునికడకు బాధ్రవ్యుని పంపి అతనిచేత మరల నామైకై వేడిం
20 పఁగా. పూజ్యుఁడు సింహశేష్యుఁడు అంగీచించి దేవరతో మాకు సంబంధభావము
లేకుండుచుగాక యని, ఆరత్నావళిని దేవరకు ఇచ్చినాఁడు. దేవరకు ప్రతిపాదించుటకు
మేము తెచ్చుచుండఁగా నముద్రముగా ఓడ పగిలి మునిగిపోయినది.

[అని యెద్దుచు అధోముఖుడై యుండును.

వాస — [బాష్పములతో] అయ్యో! చెడిలిని మందభాగ్యుని ! అయ్యో! చెల్లెలా
25 రత్నావళి! ఎక్కడ నున్నావే యిప్పుడు? నాకు బతులు పలుకవే!

రాజా.—ఊరడిల్లు మూఱిడిల్లుము. దైవగతి దుర్బోధము ! ఓడ పగిలి నముద్ద
ములో పడియు పచ్చినవారు మీరే నీకు నిదర్శనము కాదా.

[అని వనుభూతిబాధ్రవ్యులం జూపును.

వాస.—అర్యపుత్రా, ఇదియు సంభవించునదే ; అయితే, నాకు అంతటి భాగ్యమా?

రాజు.—[అటవారించి] బాధ్యవ్యా, ఇదేమియు నాకు బోధపడవు.

బాధ్య.—దేవా వియము.

[నేపథ్యమున మహాశోలాహలము]

5

ఉ. బ్యాలల మేలుమచ్చులకు బంగరుగ్రేవులయం గొసంగుచుకా,
గేళివనికా ద్రుమాగ్రతలి గేరి మహాజ్ఞుల మై కమర్చుచుకా,
కేళిగిరి సత్యోయసునప్పిష్టము జేయుచు సాంద్రధూమ్యచే,
కాలుదు మంచు స్త్రీ లడలక, గాబ్బెడిక జిచ్చవరోధముం గలూ !

మఱియు.

10

క. లావాణకమునఁ బుట్టెనొ

యేవా దనలుండు దేవి నేర్చె నటంచుకా,

ఆవాదు నిజము నేయగ

నా వెలసె నతండు దేవినగరం బెలుచుకా

౧౦

[అందఱును సంభాసనలై చూచుట. 15

రాజు.—ఏమి! అంతపురముగా నివ్వ! [సంభ్రమముతో లేచి] ఏమి ! జేసి
వాసపదత్తి కాలిపోయినదా ! హా ! అయ్యో ! నాప్రేయసీ వాసపదత్తి !

వాస.—అర్యపుత్రా, కావుము కావుము.

రాజు.—అహో, అతిసంభ్రమముచేత పజ్జ నన్నదానినే దేవిని ఎఱుంగ నైతిని.
[దేవితేలిని పట్టుకొని కౌగిలించి] దేవీ, ఊహిడిల్లు మాఱిడిల్లుము.

20

వాస.—అర్యపుత్రా, నన్ను కాప మని నే నడగలేదు. మరేమంటే కనికరము
లేని నాచేత సాగరిక కౌశల సంక్లిష్టపడి అంతపురముగా ఉన్నది. ఈనివ్వచే మడిసి
పోయ్యెను. కనుక రక్షించు అర్యపుత్రా రక్షించు.

రాజు.—ఏమి! దేవీ, ఏమి! సాగరిక మడియునా ! ఇదిగో పోవుచున్నాను.

మను.—దేవ, వీల యకారణముగా కలభవృత్తి నవలంబించెదవు !

25

బాధ్య.—దేవా, పసుభూతి చెప్పినమాట యుక్తము.

విదూ.—[రాజును ఉత్తరీయము పట్టుకొని ఆసి] మీయి సాహసం చెయ్యకు.

రాజా—[ఉత్తరీయమును లాగికునుచు] ఓరి మూర్ఖుడా, సాగరిక మడిసెను నురా. ఇప్పుడును నాప్రాణములను కాపాడుకోవలయునా? [జ్వలవస్త్రచేతము నటించి తన్ను ధూమము గ్రమ్ముకొన్నట్లు నటించుచు—]

(హరి ని)

వలదు వలదు మండక బావు మీధూమ ముగ్ధి,
వెలిచెద విటు లేలా వెల్లు జ్వాలోచ్చయంబుల్ ?
కలికివియుతి చిచ్చే కాల్పలేదాయె వేని
ప్రళయదహనకీలల్. వానిఁ దా మేమి నేయుక ? ౮౨

10 వాస.—ఏమి ? ఈ దుఃఖభాగిని మాటవలన అర్ధపుత్రుడు ఈలాగు పూనుకొన్నాడు. మరి యింక నే నేల ఉండడం! నేనున్న అర్ధపుత్రుణ్ణి అనుగమిస్తాను.

విదూ—[చరిత్రమించి మున్నాడి] అమ్మా, నేనున్న దారి మాపుతాను.

వసు—ఏమి! వత్సరాజా అన్నిలా చొరనే చొచ్చినాడే. కనుక రాజపుత్రి వివత్తిని కన్నవాడ నైననాకును ఇక్కడనే అన్నికి ఆహూతి యగుట తగును.

15 కంచు.—[బాష్పములతో] హా మహారాజా, ఏమి యిట్లు అకారణముగానే భరతవంశమును సంకయతుల నొక్కించితివి! మఱి ప్రలపించిన నేమి కలదు ! నేనును భక్తికి తగినట్లు చేసెదను. [అని అందఱును అన్నిప్రచేతమును నటించుదు.

రాజా—[మడిభుజ మదరుటను నిరూపించి] ఈదశలో నున్ననాకు దీనిఫల మెట్లు కలుగును? [మ్రోలంగని సంతోషోద్వేగములతో] ఏమి! సాగరిక అన్నిచెంతనే

20 ఉన్నది! త్వరగా పోయి రక్షించెదను.

[అంతట నిగడితచరణ సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ.—[కలయంగని] ఆహాహా ! అన్నివైపులా నాలుకలు సాపుతూ మండుతూవున్న యీయన్నిచేపుడు నాదుఃఖానికి అంతం కలుగజేస్తాడు.

రాజా.—[వడిగాఁ దఱిసి] సియా, ఏమి యిప్పుటికిని నాయెడ ఉపేక్షతోనే 25 వర్తిలైదవు?

సాగ.—[రాజాకు గని ఆత్మగతము] ఏమి! అర్ధపుత్రుడే! ఈయనను కనగా నాకు మట్టి ప్రాణంమీద ఆక కలుగుతూ వున్నది. [ప్రకాశము] ప్రభూ, కావు కావు.

రాజా—ఓసి భయశీలా, భయము మానుము.

తే ఉద్ధవడిఁ బేర్చుపొగమొత్త మోర్చు యీనము ;

30 [మ్రోలంగని]

కట్ట ! చనుఁ బాసి సుఱసుఱఁ గాలె నొల్లె;

[చూచి]

సారె దడఁబడె దేల ? [నిపుణముగా కని] హా ! సంకలియలే !

పాతు నిచ్చటు నెడఁ గొని భామ, రమ్మ.

౮౩

[కంఠమునం గొని కమలమూసికొని స్వర్ణసుఖమును నటించుచు] అహో ! 5
క్షణములో నానంతాపము తీచినది ! ప్రియా, ఊఱిడిల్లు మూఱిడిల్లుము.

తే. అంటినను నిన్నుఁ గాల్పఁడ హవ్యభుజుఁడు ;

నిక్క మిది నమ్ము మెట్లు నా నీరజాక్షి,

నీదుసంస్పర్శ తానె మానెడును గాదె

వెగ్గలపుఁదాపమును సుధావేణివోలె

౮౪ 10

[కన్నులు జఱచి చూచి సాగరికమవిడిచి] అహో ! విహృష్యము !

తే అనల మేమాయె ! దొలియల్లె యంతిపుగియు
నలరు!

[వాసవదత్తం గని]

ఇదిగో నవంతిన్నపాత్రుఁబాత !

15

వా. — [రాజాదేహమును నిమిరుచు సంతోషముతో] ఏమిపుణ్యము ! అక్షత
శరీరుడు అర్థపుత్రుడు !

రాజా. — చూతు బాధవ్రత !

బాధ. — విజయ మగుఁగాక మహారాజానకు. దేవా, ఆహా పథిల్లుచున్నావు !
మేము మరల బ్రతికినారము.

20

రాజా. — బలె ! వసుభూతి !

శకు. — దేవా ! ఆహా పథిల్లుచున్నావు !

రాజా. — సఖుఁడు !

విదూ. — జయము జయము నీకు.

రాజా. — [అలోచించి వికర్మముతో]

25

స్వాప్నికమతిశ్రమయ్యె, యైంద్రజాలికంబో !

౮౫

విదూ—ఓయి సంజేహం లేదు, ఇంద్రజాలమే యిది. అదాసికాదుకు వింద్ర జాలికుడు, వెళ్లేటప్పుడు చెప్పినాడు గదా, అవశ్యం జేవర ఇక నొక్కయూట చూడ వలె నని. కనుక అదే యిది.

9

రాజు—దేవీ, నీమాటవలన నే నిద్ర సాగరికను ఇక్కడికి తెచ్చినాడను.

వాస.—[నవ్వి] అశ్వపుత్రా, నీచిత్తమును నేను చక్కగా ఎఱుగుదును.

వసు—[సాగరికం గని అవ్వారింది] బాధ్రవ్యా, ఈబాల రాజపుత్రిని సరిపోలి యున్నది.

బాధ్ర.—అమాత్యా, నాకును అట్లే తోచుచున్నది.

10

వసు.—[ప్రకాశము, రాజు నుద్దేశించి] దేగా, ఈ కన్యక ఎక్కడిది ?

వాస.—అమాత్యా, ఈమె సాగరమునుంచి దొరికిరి దని చెప్పి అమాత్యయో గంధరాయణుడు నాచేతిలో నుగిచినాడు. అందువల్ల నే సాగరిక అని పేరు పెట్టినాము.

రాజు.—[వ్యగ్రము] ఏమీ ! యోగంధరాయణుడు ఉంచినాడా ? ఏమి యితఁడు నాకు తెలుపకయే విమేషా చేయును.

15

వసు.—[అవ్వారింది] బాధ్రవ్యా, వసుంధరునిమెడలోని రత్నమాల అంతపోలి కగా నున్నది, ఈమెయు సాగరమునుండి దొరికినది. అందువలన స్పష్టముగా ఈమె సింహశేఖరుని కూతురు రత్నావళియే. [లేచి ప్రకాశము] అయ్యమ్మలీ, రాజపుత్రీ రత్నావళీ, నీవు ఇట్టియవధుపాలైతివి !

సాగ—[వసుభూతిం గని బాష్పములతో] ఏమి! అమాత్యుడు వసుభూతి!

20

వసు.—అయ్యో! చెడితిని మందభాగ్యుడను! [అని నేలం బడును.

సాగ.—అయ్యో! చెడితిని మందభాగ్యను! అయ్యో నాయనా! అయ్యో అమ్మా; ఎక్కడ ఉన్నావు? నాకు బదులు పలుకు.

[అని కన్నుల దాను క్రింగ వడవైచికొని మూగ్నిల్లును.

వాస.—[సంప్రమముతో] కంచుకీ, ఈమె నాచెల్లెలు రత్నావళియా?

25

కంచుకీ.—దేవీ, ఆమెయే యీమె.

వాస—[రత్నావళిం గొలిచింది] చెల్లెలా, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు.

రాజు.—ఏమీ ! ఉన్నతవంశమువాఁడైనసింహశరాజు విక్రమబాహునికూతురా

ఈకన్య?

విదూ.—[స్వగతము] రత్నావళిని చూచి అదిగోనే నేనుకొంటిని సామాన్య బనానికి ఇటువంటి అభరణం ఉండ దని.

వసు.—[లేచి] రాజపుత్రీ, ఊరికి మూలకి మూలము. ఇదే నీయక్క మిక్కిలి దుఃఖపడుచున్నది. కావున ఈమెను కౌగిలించుకొమ్ము

రత్నావళి.—[ఊరికి రాజాను పీఠచూపునం జూచి స్వగతము] నేను అపవీరాధము చేసినదాన్ని. దేనికి ముఖము చూపనేరను. [అని మెగము వాంచును.

వాస.—[సభాష్టమముగా బాహువుల చాచి] ఓసి అలిగివురాలా అనుగు పల్లెలా, రాపే యిప్పుడు, నెయ్యముం జూపు. [అని శంతమనం గొనును

[రత్నావళి తొట్టపాలు నటించును.

వాస.—[అపవారించి] అర్యపుత్ర, ఈనాకైనత్వానికి నేను లబ్ధపడుతున్నాను. 10 కనుక స్వరగా ఈమెనంట్లని తీసివేయి.

రాజా,—[పరితోషముతో] దేవిమాట చేసెదను.

[అని సాగరిక సంకెలలను తొలగించును.

వాస.—అర్యపుత్ర, అమాత్యయాగంధరాయణుడు నన్ను ఇంతకాలము చెడ్డదాన్ని చేసినాడు. ఎందుచేత ననగా ఎఱిగియుండిన్ని నాకు చెప్పదాయెను. 15

[అంతట యాగంధరాయణుడు ప్రవేశించును]

యాగం.

ఉ. నానచనంబునక హృదయనాయకుఁ బాసెను దేవి యట్టితో :

దేవిని శోకవార్షి ధిని దించితి నే సవతాలిఁ దెచ్చుకొన్ :

దేవికి హర్షమే యగు నధీశునిసర్వమహేశతాప్తిచే ; 20

నీవహిఁ గొల్పియున్ వెఱతు నే ద్రవ దేవికి మోముచూపఁగాన్

కాక మఱియేమి చేయనగును! స్వామిభక్తిప్రత మనఁగా నిట్టిది! అత్యంతమానసి యలయెడల సంగతము అనువర్తనకలవకాక మొల్లదు. [చూచి] పిండంగో దేవర మహారాజా. సమీక్షమునకుం బోయెద. (సమీపించి) జయము జయము దేవరకు. [పాదములందు న్నాలి] దేవా, నేను దేవరకు చెప్పక చేసినదానిని దేవర క్షమించువలయును. 25

రాజా.—చెప్పక యేమి చేసినివో చెప్పము.

యాగం.—దేవరా, ఆనన మలంకరింపుము, సర్వముం జెప్పెదను.

[అందఱును రాజాతోగూడ వారివారిచోటఁ గూర్చుండుదు.

యాగం.—దేవా, వివలయము. ఈమె గలదే అసంహ శేష్యురని కూతురు, ఈమెనుసూర్పి సిద్ధుడు అదేశించినాడు—ఈమెను చెట్టపట్టువాడు సార్వభౌముడు రాజగు నని. అందువలన అనన్యకముచేత నేను దేవరకొఱకు ఎన్నిమాటులు ప్రార్థించినను సింహ శేష్యుడు దేవికి వానపదత్తము చిత్తభేదము కావించనొల్లక కన్యను ఇచ్చి నాడు గాదు.

రాజా.—అంతట నేమి ?

యాగం.—[లబ్ధతో] అంతట లావాణకములో నూగిరమున బుట్టినవిష్ణుచేత నేనికే బోయిన దని ప్రచారమైంది మరల సింహారాజుకడను బాధ్యుని బంపితిని.

రాజా.—యాగంధరాయణా, అట్లుపైవృత్తాంతమును నేను వింటిని. మఱియొక బాలను వి మూహించుకొని దేవచేరిలో నుంచెదని ?

విదూ.—ఓయి చెప్పకున్నా ఈయనఅభిప్రాయం నాకు తెలియనే తెలిగింది. ఏమంటే అంతఃపురంలో ఉండేది అంతఃపురంలో వుండేవాడికి ముఱవుగా కంట బడుతుం దని.

రాజా.—యాగంధరాయణా, నీయభిప్రాయమును వనంతుకుడు సరిగ్రహించి నాడా?

యాగం.—దేవర యానలిచ్చినట్లే.

రాజా.—వింద్రశాలికవృత్తాంతము కూడ నీప్రయోగమే అని తలంచెద.

యాగం.—పిండువిధమున అంతఃపురములో చెలి నున్నయీమెను వీలినవారు చూచుట యెట్లు? చూడకుండ వసుభూతి యెట్లు తెలిసికొనును? [నవ్వి] తెలిసినంతట ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయునో అందులకు దేవి ప్రమాణము.

వాస.—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా అమాత్యా, స్పష్టముగానే చెప్పదేమి? 'రత్నావళిని ఆర్యపుత్రునికి ప్రతిపాదింపుము' అని.

విదూ.—అమ్మా, అమాత్యుడి యభిప్రాయాన్ని నీవు సరిగా కనిపట్టినావు.

వాస.—[చెండునేతులుం జూచి] రావే రత్నావళి రావే, ఇప్పుడయినా నాకు భగినీవద్యకవృత్తము అగునుగాక. [అని తనయాధరణములతో రత్నావళిని అలంకరించి ఆమెచేయి పట్టుకొని రాజుకడకుం దటసి] దేవా, పరిగ్రహింపుము ఈమెను రత్నావళిని.

రాజా.—[హర్షముతో చేతులు చూచి] దేవిప్రసాదము వీరి బహుమతము గాదు? [అని సాగరికము జైకొనును.

వాస.—అర్హపుత్ర. ఈమెపుట్టింటివారు దూరానగదా ఉన్నారు. వారిని ఈమె స్మరింపకుండేలాగను అర్హపుత్రుని ఈమెను చూచుకోవలెను.

[అని అర్పించును.

విదూ.—[హస్తముతో నృత్యము చేయును] హీహీ ! ఓహో ! జయం జయం నీకు ప్రియవయస్కుణికి; ఇప్పుడు కృణివియే హస్తగత యైవది గదా ! 5

వాస.—రాజపుత్రీ వాసవదత్తా దేవిని ప్రణామముచేత అర్పించును.

[రత్నావళి అట్లు చేయును.

బాధ్ర.—చేదీ, నీకు దేవీకబ్ధము మిక్కిలి తగియున్నది

[వాసవదత్త రత్నావళిని కొనిలించుకొని దేవీరదమును అనుగ్రహించును.

బాధ్ర.—ఇప్పుడు నాపరిశ్రమ ఫలం మైనది.

10

యాగం.—దేవా, మఱి చెప్పము, నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియమును గావించును.

రాజా.—ఇంకనుం బ్రియ ముండునా? ఎట్టన,

మ. చెలంగె న్నికమబాహులు డాత్మసముఁ డై; చేపట్టితిన్ సర్వభూ
వలయప్రాప్తివిధాత్రి సాగరిక; లంభగ్నుల్లు ల్లోసలుల్ ;
అలరెఁ బ్రీతి వహించి దేవి భగినిం బ్రాణాధికం గూడుటన్ ; 15
వెలయ న్నీవ యమాత్యసింహుడవుగా, వేతేమి నే గోరుదున్ ?

అయిన నది యగుఁ గాక,—

[భరతవాక్యము]

మ ఇల నింద్రుం డొనరించుతన్ సకలసన్యేధన్ సుసర్వంబుచే ;
నిలవేల్పుల్ దనియింతు గాత విధిసద్వృత్తేష్టులన్ వేల్పులన్ ; 20
కలకాలం బుటుంగాక సాధువులసంగంబు న్సుఖోత్తుంగ మై;
ఖలవాద్దుర్జయవజ్రలేఖము లటుం గాతన్ సమూలంబుగాన్. ౨౮

[అందఱును నిష్క్రమింతురు.

[వింధ్రశాలిక మణెడి చతుర్థాంకము నమాప్తము.]

ఇందలి పాత్రములు

పురుషులు

యనుడు—పశ్చరాజు.

యాగంధరా మునుడు—అతని మిత్రుడు.

సంతకుడు—విదూషకుడు.

వసుధూతి—సింహశేఖరునియమాత్యుడు.

బాభ్రవ్యుడు—పశ్చరాజుకమంఠి.

శంఖరసిద్ధి—పౌరజాలికుడు.

విజయవర్మ—వల్సేకసేనానాయకుడగు రుమణ్ణుని మేనల్లుడు.

స్త్రీలు

వాసవదత్త—వల్సేకునిదేవరి.

రత్నావలి (సాగరిక).—కథానాయిక, సింహశేంద్రుని కూతురు.

కంచనమాల—దేవరికి పేటి.

సుసంగత—మఱియొక పేటి, సాగరిక పెచ్చెలి.

నిపుణిక	} పేటికలు.
మదనిక	
చూలిలతిక	

వసుంధర—ప్రతీహరి

ప్రస్తావితులు

విక్రమబాహువు—సింహశేఖరుడు.

రుమణ్ణుని—వల్సేకునినర్వసేనాపతి.

రత్నావళీ ప్రభ.

అశిష్టమస్మియాపస్తనిర్దేశములగా అశిరూపమున నిందు తొలకటి నాల్గు వద్యములచే మంగళాచరణము చేయఁబడినది.

౧. ప. గౌరియొక్క శివపూజాకుసుమాంబలి సామాజికలకు సకలసంకదల నిచ్చును గాక అని ఇట అశిష్ట.

౨. పెద్దదంపుఁబారిండ్లబరువుచే పార్వతిమేను వంగినదగుటచే ఆమె శివుని శిరముపై కనఁపఁబడి సుండుకు శిరము అంగక సముదయము గాల్గివెళ్ళియు, నన్నిమారులును స్తనభరముచే వణల నమ్రభావము వహించినది. అప్పుడు శివుఁడు ఆమెకు మహోత్సంతతో మూడవకన్నులతోను జూడసాఁగెను. ఆకారణముచే నామెలజ్జను పొందెను; ఆమెకు పులకలఁదాఁపుటయు, చెమర్చుటయు, వణఁకుటయు, నను సాత్వికభావములును గల్గెను. అట్టితరి శిరమును పూజింప నామె పైకిమీటిన పుష్పజలి శిరమును చేరక నడుమనే చెదరిపడిపోయినది. అపస్మాంజగి ఓ సామాజిక లాగా మీకు సకలసంకదల నొసంగుచుగాక.

చరణ+అగ్ర+స్థిత; శని+ఉచ్చిలికిఁ = పారిడ్లవలుదగనమునకు, అందుచే స్తనభరమునకు. శక్తి=హటిమాటికి; నమ్ర= వంగినది; హైమవతి = హిమవంతుని కూతురు, పార్వతి; లజ్జ+అస్థిత = సిగ్గుతోకూడుకొన్నది; గరుపాటు = పులకాంకురము; నును+చెమట, నును పుత్రియం = బ్బార్ధకము. సాత్వికభావము గావున నిండు కగా చెమఱుఁజెప్పుట; కుసుమ+అంజలి=పూలపోసిలి; అంతరమందు= దుమ, అనఁగా శిరముచేరులోపల; అకులము=చెఱిగి.

తన్ను పూజింపఁ బార్వతివడుపాటులు, ఇన్ ప్రసోచ్చితి, దానఁజేటవడు తద్యోవనాశితయము, ఆమె సౌందర్యవిశేషమును శివునిచూపుచు హరించి, ఆయనను నును చూడఁగల్గి. అందుచే తఁడు 'అసాసలఁజూచుట.' రెండుకనులు చాలలేదు. కావున 'దృప్తయిక్.' కోపముతోఁజూచిననే మూడవకన్ను కాల్చును. "కినుక జ్వలియించు దృప్తయిఁ గనినయంత మూడువహ్నులును ముచ్చముడిగి నమసె." (రి-వ వద్యము.) పార్వతికిని ప్రణయావిర్భావమయ్యె ననుటకు ఆమె సాత్వికభావములు 'గరుపాటు' ననుజెప్పుటలో వణఁకు. అట్టియవస్థలో ఎట్టకేలకు నామె చేతి పూజ శివశిరము పైకిమీటఁగా అని మాటిగా శిరముపైఁబడక దుమ చెదరిపోవుట వైజము రమణీయమును. ఇట్లు శివపూజ స్మరపూజయైనది.

కది ప్రపంచమున సుమములాయు, సుమాస్త్రునిదియఁగదా ప్రాభవము. అందుచే

సుమాంజలియాశీస్సుచెప్పట. మఱియు, అనుమాంజలిగౌరిది కావునను, శివపూజాసియై
క్షిముగావునను, 'అనంత శ్రీల' నిచ్చుప్రభావముకలది. (చేతీసంహారమునందును సుమాం
జలిచే అశీస్సుకలదు.) గౌరిచేతిపూలు శివుని శిరముచేరకున్నను, గౌరిహృదయము
శివునిహృదయమును చేరినది; ఆమెకు శివునిప్రణయము లభించినది. ఆర్జున సామాజీకుల
కును మహాఫలము కలుగును.

నాంగీర్ణోకములచొనెల్ల కావ్యార్థమాచన యుండవలయునని కొందఱవశము.
నారు ఈపద్యమునందు ప్రశ్నమాంకమున మదనమహాశిష్యములలో మద, పూజయందలి
పుష్పాంజలిప్రదానమునకు సూచనకలదందురు. ఇందు పుష్పాంజలి శివునిశిరముచేరక
నడుమనే చెదరిపోవుట రత్నావళి సింహాశ్రమమునే వత్సరాజుని కర్పితయయ్యు ననుమ
ఓడదగుటకు ఇత్యాదికారణములచే ఆయనను కొంతకాలము చేరలేకపోవుటకు సూచన
యని మఱికొందఱు.

“లజ్జానీర్వకయై” మున్నగుపదములచే సుమాంజలి యాటలమాటకు హేతువు
గమ్యమగుటచే కావ్యలింగాలంకారము.

ఇది నాంగీర్ణోకము. లక్షణము 'నాటకలయెడప్రతి' యందుఁ జూడవలయును.

.1. ౯. పిమ్మట, నుత్పలసంగత పార్వతి సామాజీకులకు మేలుచేయునగాక యని
యాశీస్సు —

కా. ప్రాచీనసంగమచేత పార్వతి వరునిసరసకు కౌతుక్యముతో బయలుదేరెను
గాసి, వధూజన సహజమై సిగ్గుచే వెనుకాడెను. అప్పుడు బంధుస్త్రీలు ఆమెను మంచి
మాటలతో బ్రతిమాలి వరుని నన్నిధానునకుం జేర్చిరి. ఎదుట వరునిగాంచి నివ్వెఱ
వడి, పుల్కలఁజనింప, సరసకుజేరు పార్వతిని వ్యయ శివుడు కౌగిట స్త్రీ వ్వను. ఆ
పార్వతి మీకు మేలుచేయఁనుగాక.

మరుల=వలపు. సహజ=నైజమై ట్టి; తోడఁబుట్టువు. బంధులఁగల్ = బంధు
స్త్రీలు. (త్రాసము = భయము-సాత్వికభావము. గగురు = పులక, ర' మాంచము. సరస +
ఉత్తరబలఁ=మంచిమాటలు; భయములేర్చు బుజ్జగింపుమాటలు. సరసఁ=సమీపమునకు,
మెయిగొను=కొనిలించు. శర్వాణి=పార్వతి (పుష్ప. శర్వనివర్తి)

పార్వతి ముగ్ధ, 'లజ్జావిడితమన్నది' మునుగా ప్రియునిచేర నుక్కుంత సంద
డించుచుండ, బయలుదేరియు, స్త్రీజనసహజము, ఆదును క్రొత్తపెండ్లికూతులకు
మఱింతసహజమును, విస లజ్జచే వెనుకకుఁ బోఁకొచ్చెను. 'సహజ.' (మూలము.
'సహజువా') సిగ్గు అను తోబుట్టుచేత నని స్వారస్యము. చెల్లెండ్రు, పెండ్లికూతున
మరల్చుటయు నన్యబంధుస్త్రీలు వరుని సామ్యభామునకుజేర్చుటయు స్వభావము.

అలంకారము వ్యభాషోక్తి.

ఇంక కొండలు 2-వ యంకమున వత్సరాజ నమాగమకాలమున సాగరిక యా త్సక్య సాధ్యపప్రవృత్తి సూచకల దందురు.

3. ప. హరిహరాత్మకుఁ డగు దేవుఁడు సామాజికల రక్షించుచుగాక.

సవతిని దెచ్చిసందుకు లక్ష్మీపార్వతుల యుపాలంభకవాక్యములు, —

[హరివరమైన యర్థము] మకరధ్వజాక్ష = మొసలికొక్కెమువానిని సముద్రుగ్గి, మును = పూర్వము (సముద్రమున కాలముందు) నాకొఱకె, శ్రచ్చిలివిగా = చిలికిలివి గదా; కావున, మత్సమక్షమ = నాయెడుటనే, ఓ బహుమార్గ = వెక్కుదారుల (బోవు) వాఁడా. (వెక్కువతారములవాఁడా. తీరుతెచ్చు నీలినియమములేనివాఁడా) లేదా, 'మృగస్వభావ మార్గ' బహుమార్గ = అనేకమృగములరూపములను (మత్స్యాదిని) తాల్చుటచే వానిస్వభావముకలవాఁడా; ధరను = భూదేవిని, మోవన్ = మోచుటకు అదివరాహమూర్తి తగొఱకై భూమిని దాల్చెను; ; నీకేతగుర = నీకేసరిగానున్నది. మత్సరీగి గాదనుట. భూమి గోరూపయని ప్రసిద్ధి కావున అమృగము మృగమైన నీకు తగని భావము; దానినే = ఆభూమినే. భావకుటిలను = స్వల్పగోళాకారను, చంకర టింకరగా నున్నదానిని. దప్పుకోర = వాక్యవ్యాపారములచే నయించుకోర (ఇటు అన్తనేపదము సొంపుగన్నది.) ఓకృష్ట = ఇటు కృష్టవతారవర్ణముకాదు, ('విష్ణుర్నారాయణకృష్ట', ఓనారాయణుఁడా, నా-కంధరా+గ్రహము = కంఠాశ్లేషమును, విడు, నా-గండ = సిగ్గుమూలవాఁడా, (అని, కిన్కణ్ = కోటముతో, ఎవని, అభి భవ = తీరసాగరకృక) లక్ష్మీ, అనున్ = అని యుపాలంభించునో, ఆదేవుఁడు = నారాయణుఁడు.

[హర] మును = గౌరీకల్యాణముందు, నాకొఱకె. నీవు, అమకరధ్వజాక్ష = మన్మథుని, శ్రచ్చిలివిగా = కాల్చిచూపలేదా, కావున, మత్సమక్షమె, (ధర్మ = బ్రాహ్మముందు), బహుమార్గ = బ్రహ్మగను గంగను, మోవన్ = తలపైకెక్కించుకొని మోచుటకు, నీకు తగుర, దానినే = అగంగనే, భావకుటిలను = (నదికావున వక్రముగా ప్రవహించుస్వభావముకలది) అబ్బుశాస్త్రభావను, తన్నుకోర; కృష్టకంధర = స్తల్పనిమెడకలవాఁడా, (విషకంఠుఁడా, కనబడుచు కంఠమునకు కనబడక నిలువెల్లును విషముకలవాఁడా) గ్రహము = నీయాకట్టును (అలింగనమును) ఉజ్జగింపు = వదలు, నా-గండ, అని, కిన్కణ్, ఎవని, సగప్రభవ = హిమవంతునితూతురు పార్వతి, అనన్, ఆదేవుఁడు = ఆదేవుఁడు అనల్యకరుణన్ = మిక్కిలిదయతో, మీక్ష = సామాజికలకు, సర్వసాధాగ్రములు = నకల నందల, పిన్నగుగత.

ఇందు ఉభయార్థములును వ్యవచే నిర్వహించబడినవి కావున శ్లేషాలంకారము.

ఇందు శృతియాంకమున పత్సరాజాపు, సాగరికాకాముకుని, వాసవదత్త ఉపాలంఛించుటను సూచన కలదందురు.

౪. ప దక్షయజ్ఞధ్వంసచరిత్రను పార్వతికి అభివర్ణించు కీర్తన మిమ్ము రక్షించునుగాక.

తా. "కోపముచే మందుచున్న మూడుకన్నులతో నేను జూడంగనే (దక్షయజ్ఞ) త్రేతాగ్నులు పూర్తిగా చల్లారిపోయినవి, రణోత్సాహము నాప్రమదగణములు కలవీర లాడిసిపట్టకొంగ ఆఘుర్విజాలు భయముచే దరి నేలపైబడిరి. దక్షుడు (నివేదేవాధిదేవుడవు, మహాదేవుడవు) అని నన్ను నులింపసాగెను; దక్షుని దీనిగి-
ముగ నేడ్వసాగెను; యజ్ఞమునై విచ్చిన దేవతల్లె నాకు వెలిచి పలాయించులెరి" —
అని యిట్లు స్వప్రభావము ప్రకటించెయ్య దక్షయజ్ఞధ్వంసకథను. సాట్టహాసముగా, పార్వతికి వర్ణించెప్పకీర్తన మిమ్ము రక్షించునుగాక.

"వృత్తయి" కోపమువచ్చిన ఫలనే ప్రమేకాదు. మూడుకన్నులును నివ్వలు గురియును.

ఋర్విజాలు = యాజ్ఞీకులు, మూడుపహ్నులు = అహవనీయము. గార్హపత్యము, దక్షిణాగ్ని: చితురతర = మిక్కిలి చపలులై, "చపలశ్చితురస్పతా" అని ఆమరదండు (=ఉత్సాహశీలులై; గణములు = ప్రమదగణములు, శివునిపరివారము; ముచ్చముడి = ముడిగి + ముడిగి = మిక్కిలి ముడిగి, పూర్తిగా చల్లారి; 'హసించు' స్వప్రకాశమహిమ ప్రకటమగుటలు.

"బిట్టు వెనదాకు చిచ్చుతిపిడగువోలె

సదలరలిచాడు మొముచ్చ ముడిగిపడంగ" సన్నె. కుమార ఆ. ౪.

ఇందు నాలవయంకమున మాయాగ్ని వృత్తాంతమునకు సూచన కలదందురు.

౫. ప. రిక్కలదొర = దక్షప్రములరాజు, చంద్రుడు, రిక్క (ప్ర.) ఋషి; ద్విజవృక్ష = బ్రాహ్మణశ్రేణులు. 'వృష' రూ. వృషభ. ఉత్తరపదమైనప్పుడు వృషభ సింహశాస్త్రాలవతంతల లలామరత్నాదులు శ్రేష్ఠవాచకములు. "విభుఁడు చంద్రవపుమ" రాజవచంద్రునికరీరమువలె శోభాయమాన శరీరుడనగాక.

ఇది ప్రక్షిప్తశ్లోకము. నాందీశ్లోకములలో చంద్రకనులాది శబ్దములలేవని ఎవఁడో వ్రాసిచేర్చినశ్లోకముగానోపును.

"ఈ ప్రక్షిప్తశ్లోకములలో మొదటిది నాందీశ్లోకమని కొందఱును, కడమవికూడ నాందీశ్లోకమని చేరుని కొందఱును చెప్పదురు. అయినను ఇట్టి రూపకారంధశ్లోకములు

రంగద్వారముగాని నాందికావని విశ్వనాథకవిరాజు మతము." విస్తరము సాహిత్యదర్శనమునఁ జూడవలయును. నాందిలక్షణము నాటకలక్షణప్రతిలో మాడు గును. నాంది పద్యములలో పదసంఖ్య సంస్కృతమునకే; అందును కాళిదాసుని విప్రమార్దవీయ నాందికే అది సరిపడలేదు; తెలుగునకు మఱియుఁ జెల్లవు.

ప్రస్తావన.

ప్రస్తావించునది=కథ గవతరింపఁజేయునది ప్రస్తావన, లక్షణము. నా. ల. ప్ర. చూ. 'నాంద్యంతమః' సూక్తధారుడు. చూ. నా. ల. ప్ర.

సూక్తధారుడు= 'సూక్తం=కథాసూక్తం. ధారయతీతి సూక్తధారః' కథా సూక్తమును ధరించువాడు గావు. సూక్తధారుడు. ఇతఁడు ప్రధానముడు. సూక్తధారుడు యిది ఆర్య' అనియు. 'ఏ సూక్తధారుని 'ఆర్యపుత్ర' అనియు సంబోధించుట నాటకకాస్తవమయము.

"అతివిస్తరమేల?" శబ్దములవిరివి విస్తరము, ఇతరములయొక్కవిరివి విస్తరము.

"విప్రమసింహపురీ శ్రీరంగనాయకస్వామి వసంతోత్సవముల" నెల్లరిశా ఉత్తరసింహాని దక్షిణపుటొడ్డుని శ్రీరంగనాయకస్వామివారి యాలయము కలదు. "పెద్దదాటి" పెరుమాళ్ల సేవ" అని యుత్తరమండలములలో ప్రసిద్ధి.

రసికవతంసులు = రసజ్ఞశేఖరులు. 'కావ్యము రసాత్మకమై; వాక్యము' కావ్యము. 'కావ్యమయై రసమును గ్రహించునేర్పరులు రసికులు. కావ్యముయొక్క గుణగుణము లకు వార ప్రమాణము. 'నేపథ్యరచన' గావించి=వేషముదాల్చి. 'నేపథ్యం రక్షభూమా స్యాన్నే పథ్యంప ప్రసాధనే' ఎత్తుడు. పరిష్కరించి=కొంచెమునడచి. "పరిషత్తు" (పరితః సీదన్త్యస్యా మితి పరిషత్) సభ. "సామాజికులు" = (సమాజః సమావేశసం ప్రయోజనమేషా మితి సామాజికాః) నాటకముచూచువారు.

౫. ప. కృతి = నిపుణుడైన, "ప్రవీణేనిపుణాభిజ్ఞే జ్ఞసిష్టాకళితాః వైజ్ఞానికః కృతముఖః కృతేకుశల ఇత్యపి" అమరము. ప్రణేక=రచయిత (యూ. నిపుణాః కవిః); నదన్లు = సభ; హృద్యము = మనోహరము ; ఈహాసిధి = కోర్కె నెఱవేరుట ; భాగ్యము = అదృష్టము; 'ఆనందరాజ్యంబుగాఁ' అనిమాతృకము.

౬. ప. కోవిదసత్తములు = వండితోత్తములు ; బెంకి = స్థానము ; దైవము = భాగ్యము, అదృష్టము. 'దైవం దిష్టంభాగధేయం'

'శ్రీహర్షుడు', 'వేంకటరాయకావ్య'—అను పదములు మహానిపుణులు అని సాధి ప్రాయములు కావున పరికరాంకురము అలంకారము.

గి. ౬, వద్యములందు 'నేను నర్వగుణంబులుంగలిగి' అనుట చే నముచ్చయాలంకారము.

ఈవద్యములు ప్రరోచనమునెదు ప్రస్తావనాంగము. కవికావ్యనటాదుల ప్రశంస ప్రరోచన యనఁబడును. (నా. ల. ప్ర) ప్రరోచనముందు 'కవి తన్నుగించుకొనుట నాటకలక్షణమర్హద.

'సంగీతకము' (స్త్రీభిఃకృతంతు సంగీతం సంగీతకముదా హృతమ్.) సంగీతక మనగా స్త్రీలు కలిసి చేయుసంగీతము.

పం. 12. 'నేపథ్యము.' తెరమాటున నటనటులబము వేషములు దాల్చుచోటు. (Green room)

పం. 13. సనిర్వేదము=మౌఖముతో ; నీకు చింతలేదు—ఇంటివిషయములు మనసునఁ బెట్టపు కావున.

పం. 15 'దేశాంతరంలా ఇచ్చినావు.' ఇటు 'ఇచ్చినావు' = వరనిశ్చయము చేసినావు 'Betrothed'. నటిగ్రామ్యము భాషించుట గమనింపుడు. సంస్కృత నాటకమున స్త్రీలును నీచపాత్రులు ప్రాకృతము భాషించుదు. తెలుగున ప్రాకృత స్థానమున గ్రామ్యము నెలకొల్పఁబడినది. ఇది కాస్తులవారిమతము, సహృదయమత మును. కాస్తులవారి 'గ్రామ్యభాషాప్రయోగనిబంధనము'న ఈమతము సిద్ధాంతితము

2. ప. కడలి = సముద్రము. (కడ x = అలలు - కడలుకలది కడలి) - బహుప్రసా. ఇకారము సమాసాంతకార్యము.

కడ=దిక్కు, కడల కావలినుండి = దిగంతములనుండి ; పిండు = పికానోక, తత్సార్వము పరిచితముగాని; విధి = అదృష్టదేవత.

"కడలిసడను" ఇత్యాద్య ప్రస్తుతవర్ణనచే సూత్రధారుని కన్యకకు దూరదేశ వరునితో వివాహము సుసంభవమే యనియు, అట్లే రక్షావళిని సముద్రమునుండి తెచ్చుటయు సుసంభవమే అరియు ప్రస్తుతము తోచుటచే నప్రస్తుతప్రశంస అలంకారము.

ఇందు కావ్యార్థముచేసిన తప్పక కలదు—'దత్తవలనున్న' సింహళ "ద్వీపము" నుండి వత్సరాజాకడకుఁ బంపఁబడిన రత్నావళి పీడపగిలి 'నడి సముద్రము పాలై' 'విధి యభిముఖుఁడగుట'చే వత్సరాజా నాస్థానముచేరి, కడకు అతనిరాణి యాటయను 'సఖి మతమును' బడసె నను కథయెల్ల సూక్ష్మముగా సూచితము.

ఇటు ప్రస్తావనాంగము కథోత్థాతము కలదు. సూత్రధారుని వాక్యమునుగాని దానియర్థమునుగాని కొని పాత్రము ప్రవేశించుట కథోత్థాతము. 'ఇచట కడలిసడను' ఇత్యాది సూత్రధారవాక్యముంగొని యోగంధరాయణ పాత్రప్రవేశము.

భరతపుత్రుడు—నాట్యకాస్త్రప్రవక్తలలోఁ బ్రసిద్ధుఁడు భరతముని. భరత పుత్రుఁడు లక్షణ వే నటుఁ డెవఁడేసియు. “భరతవాక్యము” సిద్ధి.

“ఏఁడుగో నాతమ్ముఁడు యోగంధరాయణజేషముం దాల్చి వచ్చియున్నాఁడు” ఇట్ల ప్రస్తావనాంగమగు ప్రయోగాతిశయముం గలదు. “ఏఁడె” మున్నగు మాటల వలన పాత్రప్రవేశము నిద్దిప్తమైనచో ప్రయోగాతిశయము.

ప్రథమాంకాదిని విష్కంభకము

ఇందు ‘సిద్ధుని యాచేశము’ మొదలు ‘రుమణ్వంతునితోఁ గలిసె’ అను వఱకు పూర్వోధయెల్ల సూక్ష్మముగా నతినిపుణముగాఁ జెప్పబడినది. ఇందు యోగంధరాయణుని నీలివిధవమును, ఎల్లవిధముల నాయెఁగకు అభ్యుదయములు పునఁబొందుచున్నది, ‘ప్రభుప్రయోజనము సిద్ధప్రాయము’—అనుటచే తన్నీతిప్రభావములమన కడకు రక్షావళివివాహమును వశస్సరాగ సార్యభౌమశ్వప్రాప్తియు కలగఁచున్నవనియు, ‘స్వచ్ఛందచారివగుచు’ ననుటచే తత్ప్రయోగము లంజునకు తెలియననియు వర్తివ్య మాణిగఁగ సూచితము.

సిద్ధాచేశము—చూ. 51 పుట. ‘ఈమెను (రక్షావళిని) బెడ్డియగువాఁడు సార్యభౌముఁడగునని సిద్ధుఁడు ఆదేశించియున్నాఁడు.”

“ఇట్లు దైవంబు యయూత యిచ్చియుండ” (1) రక్షావళిరక్షణము (2) అదియు కాశాంబీవర్తకుని నగుట, (3) ఆతఁడు ఆమెను గుర్తించుట, (4) యోగంధరాయణునికడకుఁజేర్చుట, (5) కడపట సాగరిక రక్షావళియే అని గుఱులించుట వలనకలగ బాధ్యవసుభూతులు సముద్రమునుండి గట్టెక్కి రుమణ్వంతునిఁజేరుట.—ఇవి దైవ మిచ్చిన యయూతలు. దైవసహకృతమగు యోగంధరాయణుని యుత్సాహము నాట కమునకు బీజము.

సిద్ధప్రాయము.—ఇంచుక కొంతగా నెఱవేఱినది. Almost achieved. ప్రాయ, కల్ప, ఇత్యాదులు ఇట్టియర్థమును తెల్పును. రాజాంతఃపురముననున్న సాగరికదై రాజునకు మరులు గల్గుటయు, ఆమె రక్షావళియని యెఱుంగుటతోడనే వాసవ దత్తయే ఆమె వివాహమును నెఱవేర్చుటయు సులువుగ జరుగును.

ధృతిఽప్రయము. యోగంధరాయణునికి ధైర్యముకలగమి రా జెఱుంగనటుల నిశ్చల దాఁజేయుటచే గల్గినభీతిచేత. అనుగతము = తోడజరుగునది. చర్చరీధ్వనులు = చర్చరీ *ద్విపదీభండములు గీతికావిశేషములు.

* “దుశ్రమధ్వలయం సమాశ్రితా, వరలిప్రేమభర నటీయది

ప్రతికణ్ఠ ప్రపూరణేనా, దుశ్రమధ్వ ప్రధమాపిచర్చరీ.”

ద్విపదీభండము.—

౯. ప. ఇందు వత్సరాజు మన్మథుఁడుగా నుపమింపఁబడినాఁడు. ప్రియవసంతుండు = (వత్స) వసంకతుఁడనువానిని వర్మ సచివుఁడుగాఁగలవాఁడు. (మన్మ) వసంక ఋతువు వత్సఁడుగా గలవాఁడు; విక్రాంతవిగ్రహుండు = (వత్స) శమించిన యుద్ధములకలవాఁడు. (మన్మ) (మక్కుంటి కంటి మంటచే) వమసిపోయిన శరీరముగలవాఁడు; జనమనోనిలయుండు = ప్రజలమనములు రాజునందు అనురాగము కలవిగావున నిత్యము నతనిని ఆధ్యానించుటచే, వారిమనసులే వానస్థానముగాఁ గలవాఁడు. (మన్మ) ['హృదయవసతిః కృష్ణబాణస్త బాణః' ప్రశ్నామ్.] అపరాగరూపమున జనుల మనసులయందు వసించువాఁడు; వసంతము మదనోత్తేజము గావున మఱియును. స్వరూపమును = వత్స) తానును తనపాదులను జేయునట్టి యుత్సవమును (మన్మ) 'మదనోత్సవము' కావున తన్నుఁగొప్పి చేయు నుత్సవమును; చూచు తివుట = చూచు నుత్సుకతతో, సాక్షాత్కరించు = (శరీరములేనివాఁడయ్యి) శరీరిగా ప్రజల కనులయెదుట పొడకట్టి, ప్రసవధనుఁడన = (పూర్వియందు) మన్మథుఁడోయన, అదె = వాఁడుగో, వత్సరాజువచ్చుట = ప్రాసాదము (మేద) వెళివచ్చుచున్నాఁడు

ఇందు వత్సరాజు ప్రసవధనులకు సాదృశ్యము చెప్పఁబడటచే నలంకారము ఉపమ; ఉభయసామాన్యములుగా చెప్పఁబడిన విశేషణములు స్లేషచే నిర్వహింపఁబడుటచే ఉపమ స్లేషానుప్రాణితము.

ఇందు వల్మీకుని మన్మథునిగాఁ జెప్పట, "ఏమిప్రత్యక్షుఁడే ఆపూర్వుఁడు కుసుమాంకుఁడు" (I అం) అని సాగరిక రాజును సాక్షాత్తుగా పూజింపఁబడిన మన్మథునిగా పొరపడుటకు పూర్వనిర్దేశప్రాయముగ నున్నది.

ఆదేవత్సరాజు వచ్చు—ఇందు వత్సరాజుప్రస్తావము వెంటనే ఆపాత్రము ప్రవేశించునని సూచించుచున్నది. నిర్దిష్టముగాక పాత్రరంగభలమును ప్రవేశింపరాదని నాటకకావ్యప్రసమయము. ఇది ఈనాటకమున నర్హస్థ నత్యద్భుతముగ నిర్వహింపఁబడినది.

విష్కంభకలక్షణము నాటకలక్షణ ప్రతియందు చూచుండు.

ప్రథమాంకము.

కథాంశము—సాగరిక వత్సరాజును మదనోత్సవములోఁజూచి వలపుఁగొనును.

"ధవేన్ ద్విపదికాగీతిః భరతేన ప్రక్షీర్తితా
యుక్తా చతుర్విశ్వరణైః చతుర్దశకలాత్తయైః."
"ప్రయోదశకలాత్తయైః" అనియుం గొందఱు.

౧౦. చ. నన్దంత్రికై = మంచి (=యోగ్యుడైన, మంత్రిచేతియందు ; యోగంధరాయణుని ప్రభువీతైషిత్యము జగత్ప్రసిద్ధము. ఉజ్జయిని చెఱి తర్వాటయు, ఈనాటకమునందు రత్నావళి ద్వితీయముగ సార్వభౌమత్వము సాధించుటయు తన్వహిమనేతనే. శమిత+ఉపద్రవత = బాధలతిరుటచే ; పినుత - రత్న - ప్రాప్తి - రత్న - జతుల్ = ప్రశస్తమైన రత్నము కలుగుటచే (రాజునందు) ప్రీతిగలవారు ప్రజలు ; ఆమని = వసంతకుమారు (సర్వసూక్ష్మోపభోగక్షుచము); ఈవు = నర్తనఖండవు, కామవ్యవహారదక్షుడవు నీవును ; (వసంతకుమారు రాజునకు ఎంతసహాయుడో ఈనాటకమునకా జూడనగును) అవంతిభవయ్య = (ఉజ్జయినికే అవంతియని మఱొక పేరు) ఉజ్జయినిరాజు చండమహాసేనుని పుత్రి వాసవదత్తయ్య (-నుండగా) వాసవదత్తావత్సరాజుల పరస్పరానురాగము ప్రసిద్ధము. కథాసరిత్సాగరమునందును, నర్మపక్ష వాసవదత్తానాటకమునందును, తావసవత్సరాజనాటకమునందును ప్రథము తెలియవచ్చును. సంకేశమాత్ర = (ఇది మదనోత్సవముగావున) పేరుకనుమాత్రము; భృతి = ముదమును.

ఈపండుగు నాదియని తలంచుటకు సమయంజేసినివైరులకై మున్నగు వాక్యార్థములు హేతువులు అగుటచే అలంకారము కావ్యలింగము. పెక్కుహేతువులు ఏక కార్యమందు అన్వయించుటచే సమచ్ఛయాలంకారమును. ఇట కావ్యలింగము సమచ్ఛయము ప్రాణితము.

రలితనాయకత్వమునకు ఇది చక్కనియదాహరణము.

'శమిత.....రత్న ప్రాప్తి' సుయంత్రాక్షరయతి. త్తకారమును నైయాసరణులు సంయంత్రాక్షరముగ (క+ప=క్ష) గణించిరి. అందుచేతనే తత్సార్వభౌమత్వమునకు గురుత్వము.

విదూషకుడు — నాయకునకు నర్తనఖండము. [నా.ల.ప్ర] వత్సరాజునకు నర్తనఖండము వసంతకుమారు. అశనికంఠి వత్సరాజుతండ్రియగు సహస్రానీకునకు నర్తనఖండము, వసంతకుమారు వాసవదత్త కెట్లు కథావిసేదము గూర్చుచుండినదియు, ఉజ్జయినీకారావిముక్తియందును వాసవదత్తాహరణమందును వత్సరాజున కెట్లుపకరించినదియు కథాసరిత్సాగరమున చదువవచ్చును.

(1) విదూ—“నీవుచెప్పినదిసరే” (2) రాజు—“నానె యీ పండుగో” (3) యోగం (౯ వద్ద) “నర్మమహమును...” ఇట్లు రాజునకును మన్తఘోషకుడొపమ్యము.

13. పం. “ఈమదనమహోత్సవం టావసపటువలెన నా ఒక్కనిచే” విదూషకుడు ప్రాయోగముగ భోజనస్మియుండు, చూడు “మఱిలే, అక్కడికే వెళ్దాం ఎందు

కంటే బాదనకట్టవాడికి నాకు స్వస్తివాచనం ఏమయినా దొరుకుతుంది" రి ఫుట;
వాన: ఆర్యా, ఇదిగో స్వస్తివాచనం పుచ్చుకో 12 ఫుట.

'చిమ్మనగ్రోవి.' మూ. 'శృంగః', 'క్రీడామ్పయస్త్రః' (Syringe). మదన
మహాత్మ్యవము రూపుదాల్పినది. దిబ్బుఖములె తన్నుఖముల; నృత్యమృదంగచర్చరీ
ధ్వనులె తచ్చట్టిములు; పారులనృత్యమే తచ్చేస్తు. వసంతకవని షడ్వనలు కొన్ని కావ్య
స్వర్యకలవిగ నున్నవి.

18. పం. మొగాళిలు = ముఖములు, మొదట్లు.

౧౧. ప. తా. కుంకుమపాడితో కలిసి వచ్చునైన గందవాడి జల్లులచేత చిక్కు
లన్నియు ప్రాతస్సంధ్యారాగోభను దాల్చినవి; అశోకపు సిగదండలు పారులశరముల
మొడుగు వెలయుచున్నవి. బంగారు నగల కాంతులు వారల శరీరములం దంతటను
వ్యాపించియున్నవి. అందుచే కాకాంబీ నగరమంతయు స్వర్ణపర్ణమయమై తనయలం
కారముల సౌభాగ్యముచే కుబేరుని ధనగృహమును కొల్లగొనిన ట్టావ్వచుండ నందలి
జనులెల్ల తమశరీరములకు బంగారు నీటిపోత పోసికొన్నట్లు చూపట్టుచున్నారు. ఎచటఁ
కొదినను ఒకటే వచ్చడనము వరిధవిల్లియున్నది.

టీక. కొంకుమ ఖోదగౌర బుక్కాప్రవృత్తి' గీటు అంతయు నొకసమానము
కాదు. ఖోదము=పాడి (ఖోదః పేషణమార్థయోః) గౌర(మైన)=వచ్చుచున్న, బుక్కా
ప్రవృత్తి = గందవాడిజల్లు; వంజుల-శేఖరములు = అశోకపు సిగదండలు; శరములను
వంప, (సిగదండల బాహుళ్యము లేటపడుచున్నది.) కదాని-డాలు = బంగారుకాంతి;
మేనులను-ముంప = శరీరములను ముంచివేయఁగా, (నగలబాహుళ్యము లేటపడు
చున్నది.) 'ధనేశు ధనగృహంబు' అట్టివిభవము మఱెచ్చటను ఉండదు గాన, జవురు
కొనె = ఒకమారే పూర్తిగా కొల్లగొట్టెను; మొలాము = పూత, తొలసంజసిరి =
ప్రాతస్సంధ్యాక్రి. తొలసంజసిరి తొలసంజయందే యుండును. అటులైనను తొలు
సంజ సిరివంటి సిరి ఇట సకల దిశలయందుఁ గలదని యభిప్రాయము. 'సంజసిరి' -
అను పదముయొక్క యర్థముచే తత్సదృశ మైనసిరి (ఉపమానము) అట్టి పై మైనందున
అలంకారము పదార్థవృత్తి నిదర్శన.

౧౨. ప. తా. పారులు చిమ్మనగ్రోవులచే గురిపించిన యెడతెగని హిమాంబు
పూరము ముంగిల్లో వరదలు గట్టియున్నది. ఉత్సవపు తమకముచే ప్రమోదాలిశయ
మున నటించు పారుల మిలిమిరిన కాలిత్రొక్కుదులచే నేర్పడిన రొంపి ప్రమదల
చెక్కిళ్లనుండి కారుచున్న సిందూరము కలిసి యెఱునైనది, ఆ యెఱుగొంపిని త్రొక్కిన

జనుల పదస్యాసములచే (పూర్వము తెల్లగనుండిన) యంతిపురపు మొగసాల రాకట్టరి కయు నెఱిగినై యొప్పారినది.

టీక. హిమాంబుల్ = పన్నీటి ప్రవాహము, ధృతుల్ - మూరింబో = సంతోషము-అతిశయింపగా, యేవు = అతిశయము; చెక్కుచెంద్రము = కవలములయందలి సిందూరము; ఉరలక్ = కారంగా, నానాపదస్యాసమై = అందఱు జనుల యడుగులు కలదై, రాకట్టు (రాయి+కట్టు) Pavement. సమాసమున నంత్యాక్షరణము. చెంది రము+వి = సిందూరవర్ణము కలదై, ఎఱ్ఱనై, ఎమ్మెకత్తై, రూ. ఎమ్మెకత్తియలు, 'కత్తియ' తద్ధితప్రత్యయము.

౧౩. ప. ఎడతెంకిలేక రాలుచున్న గంటపొడిమబ్బులు దెసలనావరింపఁ గ్రుచ్చున చివ్వుచీకటిలో రత్నభూషణముల కాంతుల మొత్తములచే మాత్ర మొకిం చుక కావచ్చుచు, పడగల పైకెత్తినట్లు వసంతములఁ జల్లకొనుటకై చివ్వునగ్ర పుల పైకెత్తుచు, భుజంగసమూహము నాకు పాతాళము కలంపునకుఁ దెచ్చుచున్నది.

టీక. రత్న=కిరణము, కాంతి; ఫణులు (రూ. ఫణములు) పడగలు; ఆధ్యానము మీఱఁ = ఉత్కంఠ హేచ్చగా. (ఉత్కంఠాపూర్వక స్వరణము ఆధ్యానము.)

ఇచ్చటి బుక్క మబ్బులచీకటి పాతాళపు జీకటి; ఇచ్చటి భుజంగలోకము (= ఎమ్మెకాండ్రసమూహము) పాతాళమున భుజంగలోకము (= పాములగుంపు); ఎమ్మెకాండ్ర శ్రీపులు పాములపడగలు; ఇచ్చట ఎమ్మెకాండ్ర శ్రీపులనెత్తుట పాతాళమున పాములు పడగలనెత్తుట; ఇచ్చట మణిభూషణములకాంతులచే నెమ్మెకాండ్రును, ఫణుమణులకాంతులచే పాములును కానవైనవి. ఈసాదృశ్యముచే నుదయ నునికి పాతాళము స్వరణకువచ్చినది కావున స్వరణాలంకారము.

౧౪ ప. ఇందు వసంతధర్మములు చెప్పఁబడినవి, —నలకడ = దక్షిణదిక్కు; తెమ్మెర (తెమ్మ+ఎర=గిలి) = చల్లచిగాలి, దక్షిణమారుతము; వలరాజా నానతితెచ్చె నే=మలయమారుతము మదనసందేశము దెచ్చుననుట కవినంశ్రదాయము. మదనోద్దీప్తక మని భావము; “ఎలనాగ...” యువతిజనుట తాపముకల్గించెను; ఎలమావులను = తీయఁమామిడి పూచును. (నన = పూవు)

పొగడ, మామిడి, చంపకము, అశోకము—ఇవి వసంతమునఁ బూచును. ‘మగువల.....’ కామకుల యువభోగములకు అశ్చ్యంతము ప్రియమయినది వసం తము; ‘పొగకంటి యీటలు.....’ యువతిజనుట ప్రణయకోపము వసంతమున చిరకాలము నన్యము కాదు. ఈలపు = పారిప్రత్యము, ఇటుమానము, ప్రణయ

కోపము అనునర్థమునఁ బ్రశంభము చిగురుబోడిమల..... = స్రియవరహము ననుభవించు యువలిజనులపైఁగము నన్నగిల్లెను.

చిగురుబోడి మున్నగునవి బహుప్రసీదమానము లనియు చిగురువంటి మేను కలది అను నర్థమైన మేనుకబ్బమున కాదేశముగ పోడిశ్చము వచ్చెననియు బాల వ్యాకరణము. చిగురువలె పోడి = మనోజ్ఞురాలు అని యర్థమనియు, ఉపమాన పూర్వ పదకర్త ధారయ మనియు ప్రాశస్త్యవ్యాకరణము.

‘పూవిల్లుడు’ బహుప్రసీ; ‘పుప్పొడి’-పూవు+పొడి. ప్రాతాదిచ నాద్యక్షరము శేషము, పరవర్తమునకు ద్విత్వము.

౧౫. ప. తా. తొలుదొల్ల వసంతముకుపు ఇచ్చట జరులవృద్ధులు మెత్త పటిచి (యవకాశము కల్పింపగా) పిమ్మట ప్రవేశించుటకు వీలకల్లాటచే, మదనుడు పువ్వుబాణములను నాటునట్లువేయును.

అంత = మెత్తపటిచినపిమ్మట. పోడికల్ - (కాడఁధాతువు) - నాలుకొనునట్లు.

౧౬. ప. చనుగొండల బరువుచే వంగినదైన నమము త్రెగిపడునట్లు ఆప్రమద నటించుచుండ, అపీడచితనోయన, మేలి, అందియల, హారమును నమమును రక్షింప నుద్యమించినవి. అయాటయమైకతై జడ ‘ఇనీ, కొను త్రెగఁబడుచుండ నాకొదులకు ఈతైశేత’ అని విరాగముదాల్చి తన నెలపువీడి పర్యాకులమై, అర్జిన పూలదండల సొగసుఁదనమును పరిత్యజించెను ; అందియలు అటకతైపాదములను పట్టుకొని విడువక “అడవదే, పాపము కొనుత్రెగఁబడుచున్నది.” అని తొంటికన్న ద్విగుణశరముగా బ్రదిమూలకొని యాక్రందించుచున్నవి. మఱి హారము కంఠమందు “ఆకొను త్రెగం బడుచుండ నాడెదవా ! ఆఁ” అని ఇటునటు రొమ్మును ప్రహరించుచున్నా.

మత్తాగిని యాటచేడియ అడునప్పుడు జడవీడి చెదరిపోవుచున్నది, అందెలు మ్రోయుచున్నవి, హారము కంఠించుచున్నది, కొ ననీయాడుచున్నది - అని భావము.

టీక. వేనలి = జడ; ప్రస్తమై = జారి, ఎత్తు = పూలసరము, పోడిమి రూ. పోడిమి) = అందము; అక్కునక = కంఠమందు; కొను = నెన్నడుమూ, కుచాద్రి నప్రమము=కొండలవంటి వలుద పొలిండ్ల బరువుచే వంగినది, ఇది కొనుకువిశేషణము; కుత్త = సారాయిచే కయిపుకొన్న చేడియ.

అలంకారము.—ఇందు వేనలి ప్రస్తమాట మున్నగువానికి కారణము కాని వీడను కారణముగా సంభావించుటచే ఉత్పేక్ష.

11. పం. కానెగట్టిన = (మూ. 'బద్ధపరికరాణాం') అటకై నడుముగట్టిన, పూనికతోనన్న. కానె = దట్టి.

12. పం. హోళీపండుగ = మదనోత్సవము. పం. 18. ద్విపదీఖండము, చర్పరి, ఇవి గీతికావిశేషములు. పం. 19. (ఖండము) = కలకండ అనుమాటచే వసంతకుసునోట నీరూరినది.

మోదకాలు = భక్ష్యవిశేషము, ('మోదకైస్తాదయి' కథాసరిత్సాగరమున సాతవ హనునికథ) "లినేదికాకుంటే నాకెందుకీ", విదూషకుని భోజనప్రియతకు ఉదాహరణము.

పుట. 8. పం. 2. 'నర్తింబిలిసి' 'నృతీగ్రాహిణీనణే' - నృత భాతువుగకు అంగ విశేష మృదు-అంగవిశేషము క్రీడనమునందును పలాయనమునందును గావచ్చును గదా. పం. 9. దేవిగారు ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు = మామూలుగా ఎల్లరతో పల్కువిధమున చేటికలు రాజాతోను బల్కిరి.

పుట 9. పం. 3. మేలకట్టు = చాందినీ Canopy (మేలు = పైభాగమున, కట్టు = వస్త్రముకట్టు. లేనెలిండి = మధుభక్తము = లేటి; బహువ్రీహి.

౧౦. ప. ఈతరువుల నవిడపు మోసులబోలిన లేజివళ్ల యెఱ్ఱివికాంతి కల ద్రావిన వానిముఖ నేత్రముల యెఱ్ఱిదనమువలెను, లేడురుటుముల యవ్వల మధుర స్వనములు వాని యొడలు తెలియని కైపులూరలవలెను, ఈచెట్లు గాలికి కొమ్మలతో తూటలు వాడు మత్తుచే తోడి స్త్రీలతో (=కొమలతో) తూలియాడునట్లును, చూపట్టు చున్నవి. ఇందుచే నీ మకరందోద్యానమునందలి తరువులు మధుభక్తము లగుటచే (= వసంతర్తు భర్తముల గలవగుటచే) మధుభక్తము యనునట్లు (=సారాయి త్రాగి నవోయనునట్లు) కైపుగొన్నవియింటోరే భాసిల్లుచున్నవి.

టీక. వైద్రుము = విద్రుమసంబంధమయిన. తద్ధిశమున ఆశ్చర్యత్యయము ; మొట్టుట = మించుట, లక్ష్యార్థము గానట బీనట = అవ్యక్తధ్వని ; అగుల-త్రందు-కల-అర్పటిక = లేంట్ల-దట్టమయిన-అవ్యక్తమధురమయిన-ధ్వనిని ; 'గీలిపల్కుచు' = మించుచు ; 'మహిజముల్, మధుభక్తము లాట, వైపుగాంచెనభాసిలక' అని ౪-వ పాదము నన్వయము. 'అనక' 'కైపుగాంచె' తో నన్వయించును.

ఇచ్చట రుపమేయములైన మహిజములందు చివళ్ల యెఱ్ఱిదనము, లేంట్లకలార్పటి, కొమలతోడూటలు అను ధర్మములు, ఉపమానమయిన మధుభక్తజనము లందుండుటచే, ఉపమేయమునందు దృఢముగ సంభవించుటచే ఉల్లేపిండు. మధుభక్తము లాట చేత నా అనుటచే మేతూల్లేపిండు. 'మధుభక్తము' అనచో అది శ్లేషలిపిచే శ్లేషానుప్రాసము.

10. పం. ఇందుదోహదశ్రియలు చెప్పబడినవి; పొగడపూలు మూలన రాలట-మునుపు దోహదశ్రియగా ననుకరించునట్లున కల్లు గంధూషములను పొగడ తరువు ముఖం వెలిగ్రక్కె ననునట్లున్నది (పొగడకు కల్లు పుక్కిళ్లచే యోవనులు తడుపుట దోహదము) “వెనుకఁజిక్కిన” ఎండలు ముదిరినవెనుక పూలు (“గంధఫలి బల్కాకొ” దనబడింది.” వసు.) మద్య-తామ్ర-శరుణీమ-ఖేందు-సంధానగరిమ=సారాయిచే నెల్లినయిన యోవనచతుల చంద్రునివంటి ముఖములవేరికచే - జన్మము ముఖం గముచూపుట చంపకమునకు దోహదము. వెనుకఁజిక్కి గూనవలసి, చంపకము దోహదముచే ముందుపూచినది. జన్మముల పాదములతో అశోకమును దోహదార్థము తన్నుగా కట్టిన యందెలస్థములను జంజామ్మును ధ్వనులచే లేటలు అనుకరించుచున్నట్లున్నది- అశోకమునకు దోహదము జన్మముల పాదతాడనము.

‘కాంచనమాల’ వానవదత్తకు పుట్టిగిటనుండి వచ్చినదెలి. వశ్యరాజుతోడ వానవదత్తి పయనమయినప్పుడు ఆమె గుట్టుకాచి తోడవచ్చెను. (క. ౧౦వరి త్సాగరము)

10 పుట, 4 పం. ‘గీనికవల...’ దీనిదోహదము 14 పుట, పం 9 చూచుండి. నవమార్క = వెన్నెలలీగ (శకుంతలకు ప్రియమయినది)

11 పుట. ౧౦. ౬-పట్ట (౬). పార్వము-ప్రక్కన. ‘కుసుమకుసుమారమూర్తి’ ఇది ‘బిసరుహాక్షిని ధనుర్వచ్చిని విశేషణము-స్త్రీ. పుష్పవలె కోమలమయి, శరీరము కలది, (ధను) పుష్పవయసు గావున కుసుమారమయి; ప్రకముచే గోమ సూర తరంబుగాగ = (వాన) మదనపూజాప్రతీకమున, అనలే నన్నవై ననుము మఱింత నన్నమయినది; (ధను) నియతముగ (=ప్రకముచే), కొను = మధ్యభాగము; సూక్ష్మ తరంబు = మిక్కిలి సన్నముగానుండగా, ఈబిసరుహాక్షి - మకరకేతనము = మన్మథుడు, పజ్జక్ + ఉనిచికోన్న = ప్రక్కనుంచుకొన్న, ధనుర్వచ్చియో యనగా = బింటి దబ్బయో యనునట్లు, తనరుచున్నది. మన్మథుడు ప్రక్కనుంచుకొన్న ధనుర్వచ్చి యెట్లుండునో, ఈ వానవదత్త ఇచట మదనపూజావిగ్రహము పజ్జకున్నప్పుడట్లుండెనని భావము. ఉల్లేఖాలంకారము.

9. పం. ఆననగ్రహం = గ్రహమేగ్రహము.

10 పం. నాట్యముచే కూర్చుండు = కూర్చుండుట నభినయించును.

౧౧. ౬. తా. అప్పుడేచేసిన స్నానముచే గలిగిన ఆపూర్వమును పవిత్రమునైన మేలి కాంతితోడను, మేలి చెంగావివస్మితో సొగసుగ ప్రకాశించు వనసాంచలము తోడను (ఓప్పి) మన్మథుని పూజించుచు నీవు కోమలమగు లేత కవచపు దీపవలె నా కనుల శృంగారము వార్చును గొల్పుచున్నావు.

టీక. అబ్బదళ+అయత+నేత్రరో = (తామరచేకులవలె పెద్దన్నకన్నులుగల దానా) ఓసుందరి ; నూన...శోభన్-నూన = ప్రోత్త (ఆవృణ్ణచేసిన), మజ్జన = సన్ననమువలన, ప్రభవ = పుట్టినదియు, నూన్న = అపూర్వమయినదియు, విరిక్త = పరిత్రమయినదియు, (ప్రతికృతపూర్వవిభా) అస్తు, విశిష్ట = ఉత్తమమయినదియును అగు, శోభన్ = కాంతికలిమిచేతను, ఖ్యాత...తన్. ఖ్యాత = (అందమయినదిగ) ప్రసిద్ధమయిన, కుసుంభరాగ = కుసుమపూవు కెంజాయవంశి కెంజాయచే, రుచిర = మనోజ్ఞమయి, పరిస్ఫురత్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, అశుభ+అలతన్ = చీరయంచుల కలిమిచేతను, (శీవు) మనోజాసుని = మనసుని, నోమ. మన్ = పూజించుచు, మృదుల...కైవడిన్-మృదుల = కోమలమయి, ప్రశవ = లేర కిన్ గునుశాఖప్రకాశన్ = ఒకడ తీగవలె, (నాకు) అర్చ. బౌదమన్ = మిక్కిలుమగు న బోవమును, కొలిచెను=కలి గించుచున్నావు. కుసుంభరాగము = కుసుమపూవన్నె. పాచెంగావివన్నె, కవులకు ప్రీయమైనది. ఉపహంకారము.

౨౨. ప. ప్రైతో = చేరితో ; కంగళి (రూ) కంకళి = అ. కము. నవోదయ = ప్రోక్తిగాబట్టి, మృదుర = మిక్కిలికోమలమయి. అపగ - మణియొక (అపూర్వ) కిసాలయ = (రూ. కిసలయ) చివురో, యనునట్లు, నానేరయగళిని = నారెండకనులకు, లాలనగొల్పన్ = ప్రీతిని గల్గించుచున్నది—చేయి చివురువలె కోమలముగ, నెత్తిగనుండుటచేతను, పూజార్థము అశోకవృక్షమును దాకుటచే అంటి యుండుటచేతను ఆయశోకముయొక్క మణిండు మేలిచిగురో అని ఉల్లేఖము.

౨౩. ప. అంగుడు = మన్మథుడు ; అనంగతను = శరీరము లేమిని. భవన్-కర-హేలా-స్వర్గ-ఉత్పంబు = కియొక్కచేయి యొక్క నవిలాస స్వర్గము అయిన పంథోషమును, ఎనయున్ = పొందును. “నిజముగ” అన్నను దూకుట అసత్యమే ; ఉల్లేఖము.

పుట. 12, పం. 9. “ఏమి ప్రత్యక్షుడే కుసుమాయుధుడు” మణుల రాజానకు కుసుమాయుధసాదృశ్యము. కుసుమాయుధుడనుకొని సాగరిక తాను కామింపఁబోవు రాజుపై పూవులు విమ్మట - ప్రణయనాటకమునకు పూర్వరంగము సాంపుగనున్నది.

పం. 13. “శుభిదర్శకుడవు కమ్మ” రాజాపయముగ పిమ్మట నెంతయు సాగరిక కోరఁదగినది. వె తొలికుడు = సులిపాతకుడు.

౨౪. ప. ఓ యుదయనమహారాజా, సూర్యుడు తన కాంతులెల్ల గోల్పోయి ఆకాశము తుదిభాగమున (= అస్తాద్రి సమీపమున) చేరఁగా, ఈసంజప్రాద్ధన, కనుల పండ్లును సేయునట్టియు, కమలముల కాంతుల మాయించుచున్నట్టియు నీపాదములను

చంద్రకిరణములనుగోలె నేవించుటకై నీసభయందు ఇప్పుడు సామంతరాజులు గుమి గూడి యున్నారు.

టీక. చమరగిరి = అస్తాద్రి; రుది = కాంతి; హరువుగ = మనోజ్ఞమగ, 'కనువిందుల,' 'సారసప్రభాహరముల' ఈరెండు విశేషణములను ఉదయనుని పాదములకును, అబ్బుని పాదములకును సమానములు. సారసప్రభాహరములు = పల్నరాజు పాదములు సౌకుమార్యరూఢశృంగారములయందు పద్మములకన్న మిన్నలు. (చూ) చంద్రోదయమువేళ కమలములు యెగిడి కాంతిగోల్పివును. చంద్రకిరణములు సారసప్రభాహరములు. హేళి = సూర్యుడు. పాదము = రణము, అడుగు.

26. పం. తత్సర్వము గాఢాను ప్రశ్నతోడైన వత్సరాజునుగా భావించుచుండిన సాగరిక వైతాళికుడు ఉదయనా అని సంబోధించుగా ఆయనకు వత్సరాజునుగా నెఱింగినది.

28. పం. నొగులు = తపించు "జగిలినకాలే లగులు నొగిలినకొంపే నొగులు" (= కాలిన).

పుట. 13. పం. 1. వ్యక్తుడు = అసత్తుడు; సంధ్యాచిక్రము = సంధ్యా కాలము గడచిపోవుట.

అగి ప. ఉదయగిరి-తట-అంతరితునికొ = పాదభుజిండచటయను - వటుగు వటుగుబడిన వానిని, ప్రాచి = తూర్పుదిక్కు; యామిని నాథుకొ = చంద్రుని; వదనపరిపాండిమము = (దిక్కు) దిక్కుఖములయొక్క తెల్లందనముచే; (ప్రియ) విరహముచే గల్గినమోము తెల్లందనముచే; హృదయస్థితుడు = (దిక్కు) (ఉదయగిరి) చటయలో నున్నవానిని; (ప్రియ) హృదయమందున్నవానిని. కొండచాటున చంద్రుడున్నాడు ఇంకను ఉదయింపలేదు. అతని కంటలు మూతమే వైకి వ్యాపించి యున్నది. అట్లే ప్రియుడు హృదయమన నున్నాడు ఇంకను తత్సమాగ మాభ్యుదయము కలుగలేదు. అందుచే కార్యముచే పాండిమము. ప్రాచీప్రియతోను, ఉదయగిరితటమునకు ప్రియాహృదయముతోను, అందు మఱిగియున్న చంద్రునికి - ప్రియాహృదయస్థుడగు దయిగునితోను సాదృశ్యము.

పాండిమము—పాండుకబ్బముపై భావార్థమున ఇమనిచ ప్రత్యయము. 'యామినినాథుకొ' సాధ్యసమానము. అలంకారము కీపము. నాలవపంక్తిలో ఋత్వ సంబంధ యతి;

౨౬. ప. దేవీ, చూడుము, అమృతాంశుని కాంతిని జెన్నఁజేయు నీముఖ కాంతిని గాంచినంతనే పద్మములు సిగ్గుపడి కాంతివిహీనములై వెలవెలబోవుచున్నవి.

నేర్పరులగు నీచరివారవేళ్ళలగానము వినినంతనే ఈ యాడు లేటికడుపులు సిగ్గుతో పూలమొగ్గలలో డాకినాడుచున్నవి.

అమృత+రుక్ = అమృతకీరణంబు. వేవే = కష్టణము ; నాన = సిగ్గు ; విచ్ఛాయకర్ = కాంతినిహీనతను ; విస్మాణము = నేర్పు ; నిర్బంధకర్ - నిర్ + కంధ్ర కర్ = తూగులేక, అనగా లెస్సగా, పుష్పంధయము = పుష్ప పుష్పమును అన్నముగా కలది. అలః ఉల్లేఖ.

ప్రవేశకము.

కథాంశము—రాజు నవమాలికకు దోహదము చేయించును. సాగరిక చిత్రపరి కరములతోడ ఆరటిచెట్ల యింటికి పోయినదని విని నునంగత అచ్చటికి పోవును.

ధార్మికుడు = శాద్ధనస్వామి; యోగి. “దొరగారు.....నవమాలికని” చూ. పుట. 10 పం. 5.

ద్వితీయాంకము.

కథాంశము—నునంగత సాగరికవ్రాసిన రాజప్రతిమనుచూచి ఆమె వలపు గ్రహించును, అంబ సాగరిక ప్రతిమను తాను వ్రాయును. సాహిత్యపుంగోలి యడా వుడి. సాగరికా నునంగతలు చిత్రపు నట వదలి పీఠటి చెట్లలోనికిఁబోవుదురు. రాజు శారికచే సాగరిక వలపు వృత్తాంతమును వినును. చిత్రపును చూచును. సాగరికను వలచును. వానవదత్త చిత్రరూపలకనుచూచి రాజునై అలిసిపోవును.

4 పుట. చిత్రఫలకము = చిత్రరూపలక. వర్తిక = చిత్రవ్రాయుటంచే—‘వర్తిక’ వర్తి, Brush. దుర్బలజన ప్రార్థనాహతము = పొందుటకు సాధ్యముకాని వానిని కోరు చట్టుదల. మేనులేనివాని నారసాలధాక = అనంగుని బాణముల ధాటి. నారనము (ప్ర) నారాచము.

15 పుట. “ఈదుర్నిమిత్తము” - రాజదర్శనము-అకనినై వలపు—ఈరెండును దుస్సాధ్యములు కావున దుఃఖకారణములు. చిత్తరువు (ప్ర) చిత్రము. వృత్తియందుఁ గడపటి పద్ధము వికల్పముగ లాపించును-చిత్రరూపలక. సావప్తంభముగా = ప్రయత్నముతో. 13 పంక్తి ఇట్టై కాకుంకలమున - ‘తీయమాచి తప్ప మఱియేది చిగిర్చిన గురి వెండ తీవకు తగును’ నంనాదము. మేధావిని - శారికపేరు ; పుష్ప. తెలివికలది. యథాక్షరము = ఉన్నదున్నట్టు (ఒక యక్షరముకూడ వదలక.) శారికముందు రాజున కీవృత్తాంతము నర్పమును తెలుపునని నూచింపఁబడినది.

16 పు. 22 పం. మఱల రాజుకు మదయనితో సామ్యము. కేయము = పాదః దగినది. గళముకు బైస = మాటకు అర్థము గొంతుపట్టుకొనుట—ఎక్కువగ బాధిం

కుటల లక్ష్యము. ఉనురు కక్కి = ప్రాణమువదలి. విరాళి = వియోగవృద్ధి, నక
కుటము = దుఃఖముతో.

౨౦. ప. రాజగుణపుసాలయందలి పెంపునకోరి మెదడుగట్టియున్న
బంగారు గొలుసును త్రెంపికొని తెగఁగా మిగిలిన గొలుసును - మెదడుచేలుచున్నదానిని -
ఈడ్చివేసెను. దాని కాలిగజ్జలు మ్రోయ ఆటలులై యశ్వపాలకులు దానిం బట్టు
టకు వెన్నంటి బరువడుచుండ వేవేగ ద్వారములనుదాటి స్త్రీలను భయపెట్టుచు అంతః
పురములలో జొచ్చెను.

టీక. దారికశిష్ట = త్రెంగగా మిగిలినది; కంఠగ = మెదడునంటుకొనియున్నది;
అభిశిష్ట = క్రొదిలి చేలుచున్నది. ఈ మూఁడును మేడిశృంఖలకు విశేషణములు.
దూటుచు = చొచ్చుచు; ఉదారరక్షణ పదకొండవీటికము = హెచ్చుగా మ్రోయు
చున్న కాలికువలు గలది. అత విద్రవల్ - అకులిక - అశ్వపాలము = వెన్నంటి
వరువడుచున్న కలకనొందిన అశ్వపాలకు కలన్ని సాహిణము = గుఱ్ఱపుసాల, సాహి
ణపుగవి - తత్పురుషసమాసము. “కర్పధారయంబులందు మువ్వకంబునకుఁ బుంపు
లగు” అను మాత్రమున ‘కర్పధారయంబులందు’ అను బహువచనప్రయోగము
అన్యత్ర కూడ కొన్నిచోట్ల పుంస్వాదేశములు కలగనని నూదించుచున్నది.

రాజుల యశ్వశాలలయందు కోరినికట్టిపెట్టట ఆచారము. చక్రిమండేశముల
యందును ఇట్టి ఆచారమున్నట్టు King Robert of Sicily అనుకథచే చెరియును.
అందు సాహిణములలో కొంతోడ ఒకదానిని భోజనము వర్జితము. ఇందుకుఁ బ్రమాణము,-

* “సరటం వార్తయే ద్యత్నాత్పవిత్రం హయాలయే

మద్ధరాశ్రే తథాధార్యోరక్రవశ్రో మహాకపి” ఇతి నటల ఆపి” అని
కావ్యధరుఁడు.

ఇత ఇతః పరేషామశ్వానాం కేశకల్పనాక్రియతే. అయమపరః పాటచ్చర ఇవ
దృఢబద్ధోమద్ధరాయాం కాఘామృగః” వృ. క (iv)

ఇచటకోరి తప్పించుకొని యంతిపురములొనికఁ బాటుచుండ, దానిని పట్టు
కొనుటకై అశ్వపాలురు వెంటఁ బరువెత్తిరి. దారికశిష్టకంఠగ = కంఠేశ్వరైవశేషము.
అని మూ. పా.

౨౧. ప. ఇందు నామనాదిశబ్దముల వ్యుత్పత్తిర్థములు గ్రహించఁబడినవి.
నామనఁడు = పొట్టివాఁడు. కంచుకీ = కంచుకము (పెద్దయంగీ) కలవాఁడు;
కిరాతకులు = (కిరీట) గ్రామసీమను (అకన్తి) విరుగువారు. కుఱ్ఱులు = మరుగుజ్జులు,
క్రంగుటచే మఱియు కనబడనంతటి పొట్టివారైరి.

* కావ్యులవారి వ్యాసక,

“అంకశత్రురమునందు గుఱ్ఱాలు, వండులు, కిరాతులు, ప్లేచ్చులు, అభీరులు, శకారులు, మరుగుజ్జులు, లోనగువారు నహాయులు” సా. ద.

వీరకటి చెట్లు = కానుగ చెట్లు. పెరుగుకూటియానపోతు మా. దధిర్వలంబటః.

17 పుట. 23 పం. వసంతకుని రూప సౌభాగ్యము.

26 పం. విలినవారి పార్శ్వవర్తికావున జూడఁదగినవాఁడు.

18 పుట. రాజా ఇచట దోహదక్రియచే పూచిన నవమాలికాలతను మదనార్తింబొందుచున్న తనస్త్రియా విశేషముగ నుత్పేక్షించుచున్నాఁడు. (లక) పొందువును = తెల్లనిదియు, వనబోర్తన్నకావున; (కాంత) విరహబాధచే పాలినదియు, (ల) న+ఉత్ (=ఉద్గత) + కలిక = పైకి పొటమరించిన మొగ్గలతోఁగూడినది (కాంత) ఉత్కంఠకలది; ప్రాప్తజంభ = (ల) వికసనముపొందినది. (కాం) మదనార్తిచే ఆవులింతలు గలది. అవిరళశ్వసన+ఉద్గమ+అయాసిక+అత్త = (ల) ఎడతెగనిగాలి సోకుడులచేత బాధింపఁబడిన (బడలిన) మేనుకలది (కాం) తెంపులేని సిట్టూర్పుల యావిర్భావముచేత బడలిన శరీరముగలది; అయినట్టిదీనిక, లక = ఉద్యమనలతను, కంఠయుతలావినకీఁబోలె = మదనార్తితోఁగూడిన (దేవికన్న) వేఱైనస్త్రియ్యనుఁబోలె, కనుచు = చూచుచు, దేవిముఖమునక, కింక కెంపు = కోపారుణిమును, పొనరిచెద = కలిగించెదను.

ఇచట దోహదవశమున రాజానవమాలిక పుష్పించినది. రాణీమాధవి పుష్పించలేదు. అందుచే రాజా తన నవమాలికనుచూచి సంతోషించినపుడు దేవికి కోపము కలుగుటనైజము. అకింక - రాణికన్న వేఱుకాంత రాజానువలచి యతనిచే చూడఁబడినపుడు దేవికి కలుగు నాగ్రహముతో బోల్పుఁబడినది.

ఇందు తుల్యవిశేషణములచే చెప్పఁబడిన నాయికాదర్శనవృత్తాంతము సాగరికను రాజాచూచినపుడు వానపదక్షత కలుగఁబోవు కోపమును సూచించుటచే నిది భూతాకాస్థానము.

ఉపమాలంకారము-సాధారణ శ్లిష్టవిశేషణములచే సాధర్మ్యము నిర్వహింపఁబడెను.

31. ప. ఇందు వరుసగ మూడువాక్యములయందు మణిమంత్రైషధముల ప్రభావములు దర్శితములు.

కలగ్ = మూఢమునందు. చన్నగంబులు = పాములు. దొకోవె = దొంగిలించు. రామానుజు, వీరవానరభటాదులు = లక్ష్మణుఁడును, వీరులగు వానిరభీటులును, మొగలగువారు, మేఘనాద-అనాతుల్ = ఇంద్రజిత్తుచే కొట్టఁబడినవారు, బలు = క్రేస్తమైన, అని = ఋగ్వేది, అనిర్భూతి = ప్రతిధ్వని లేనిది. కాళిక = గురువంక.

కొండెగాండ్ల హృదయంలాగున, కుటిలము. చూ. భరతవాక్యము 'ఖలవాద్ధర్మయ వజ్రలేపములు.'

33. ప. కంఠుబారి = కనుమకరవృద్ధ. శుక+శిశు+కారికల్ = చిలుకలు, శిశువులు, గోరువంకలు. ఇందులకు సంవాదము,

“దంపత్యోర్మిళి జల్పత్యోర్గృహకుళే నాకర్ణితం యద్వచ,
స్తత్ప్రాకర్త్యం నన్నిధౌ నిగదతస్తస్యాతిమాత్రం పథూః,
కర్ణాలంబితపద్మరాగశశలం విస్మయచంచాపుడే,
ప్రీడారాఽదధాతి బాడినుఫల వ్యాజేనవాగ్మంథనమ్.” అమరుకము.

34. ప. ఇందు స్త్రీని రాజవాంసికిని పోలికచెప్పబడినది. ఈచిత్రపునందలి తొయ్యలి యెవరో నామాననమును హరించుచున్నది.

లిలాపథూతపద్మ = (స్త్రీ) ఒయారముచే తిరస్కరింపఁబడిన లక్ష్మీగలది. (హం) క్రీడయందు కడలింపఁబడిన తామరలుగలది ; పక్షపాతంపుపేర్చి = (స్త్రీ) స్నేహను వర్తిత్వము యొక్క అతిశయము. (హం) ఔక్కుల కదలిక యొక్క అతిశయము ; చిత్రగత = (స్త్రీ) చిత్రపునందున్నది, (హం) విచిత్రపు నడకగలది ; మానసము = (స్త్రీ) మనస్సు, (హం) మానసనరస్సు. హేమంతాది ఋతువులందు మానసమున మంచుఉండును. మంచుహంసలకు రోగకారి. కనుక హంసలు అమంచుదినములను ఇతరస్థలములందు గడపి వర్షాకాలమునందు మానసనరస్సునకు పోవును. అని ప్రసిద్ధి.

35. ప. ఇంచు = పావైచ్చు. ఉక్కిరి బిక్కిరి చెంపెను = ఊపిరియాడక కష్టపడెను. అపూర్వపూర్ణచంద్రుడు = అపూర్వత్వమేమనగా పూర్వము ధాత నృజించిన పూర్ణచంద్రుడాయన పీఠమైన యంబుజమును ముకుళింపఁజేయలేదు, ఇతఁడు చేసెను. అలం: ధాతకు దుఃస్థితికలిమిలో లేని సంబంధము నున్నట్లు చెప్పటచే నసంబంధమున సంబంధరూపమగు సతికయోక్తి.

36. ప. నామాత్ర ఎటులాకష్టపడి యూరుద్యయిని చాటి నితంబమండలిని చాలకాలముతిరిగి యలలంబోలిన పశిత్రయముచే నెగుడుదిగుగునన్న కాచకడ నిలిచి దప్పిగొన్నదియుంబోలే ఇపుడు నెత్తుదిగ చనుఁగొండలపైకెక్కి, బాష్పంబువులఁ గురియుచున్న నీకనులను మాటిమాటికి ఆనతో చూచుచున్నది.

టీక. ఊరుద్రమించి = ఊరిని చుట్టినంతసేపు (చాలసేపు) తిరిగి, హరిపశిత్ర యాచివచుము = అందమైన మూఁడు పగులచే నెగుడు దిగుడైనది ; దుర్వార - శృప = ఆపరాధి దప్పి ; కుచధరంబులు = చనుఁగొండలు ; వారక = ఉడుగక - మాటికి ; బాష్ప లవనాపిని = కన్నీటి బిందువులను ప్రవహింపఁజేయుచున్నట్టిది - విలొచనద్యయి.

“ఎట్టలా (శృచ్చార్చిత) - నున్నదనముచేతను నిలువుదనముచేతను, లావణ్య ప్రవాహమును కాఁజేయుటచేతను మిఱు మిట్టు గొల్పటచేతను.” అని కావ్యుల వారి టీక.

అలం. ఓకేదృష్టి పెక్కింటియందు క్రమముగనున్నట్లు చెప్పటచే వర్ణాయా
లంకారము. ప్రాణిధర్మములను అప్రాణియగు దృష్టియందున్నట్లు చెప్పటచే సమాధి
అలంకారము.

౩౨. ప. వపువు = నెప్పేను ; ఘర్తాంబు పుంజము - స్వేదజల సమూహము.
అలం : ఉల్లేపిత.

౩౩. ఈ లేదామరాకు పాన్పురెండకొనల బరుకైనచనుదోయి యొక్కయు,
గురునిలంబముయొక్కయు నొత్తిడిచే వాడియున్నది. సన్ననినడుము పాన్పును తాక
మిచే నడుము మాత్రము వాడక పచ్చగనున్నది. విరహబాధతాళలేక చేతులనిటునటు
విసరుటచే ప్రక్కఁజెల్లావెదరై యున్నది. ఇట్లు పాన్పు ఈలేమ విరహబాధను తెల్పు
చున్నది.

టీక. ఇరు గడలు (=రెండు కడలు) వృత్తియందు 'ఇరు' రెండునకు సర్వా
దేశము. సమిధ = గొప్ప, హరితము = పచ్చరిది. సఖః ప్రతిమము = ఆకసము
నంటిది. కరము = మిక్కిలి. ఈ యర్థమున నిది దేశ్యము, అవ్యయము. ఓరలకొ
= ప్రక్కల. పీటతాటము = చెల్లావెదరైనది. మృణానీనీచ్ఛదన తల్పము = తామర
యాకులనెఱ్ఱ.

అలం : శయ్యాష్టానతా వికారములంజూచి కారణమును విరహతాపము
నూహించుటచే అనుమానము.

౪౦. ప. పయ్యుద (పయి+ఎద) = పైట. రూ. పయ్యుద. (సంధివర్ణ వికా
రము) మండలములు = పలయములు. కడిమి = అరికయము. సాలిండ్ల దండితనము =
స్తనముల పలుదతనము.

౪౧. ప. గిండి = కలశము. వసివాడు = మిక్కిలివాడు. మృణాలసరము =
తామర తూండ్ల దండ. అలం : "(1) వన్నని పోగునకే చోటులేనండగా (2) తూడు
నకు చోటెక్కడ" అని యిట్లు నైమత్త్యవ్యాయమున నొకయర్థముచే (= 1) మఱి
యొక యర్థము (=2) సాధింపఁబడుటచే కావ్యార్థాపత్తి.

౪౨. ప. నలుమోములు-నాలుగునకు వృత్తియందు నలు సర్వాదేశము. తనదు
గద్దెయ = తనసించిననము - కమలము, కమలాననుడు గావున ; రుచి = కాంతి.
అబ్బురమ+పోయి (అబ్బురం పోయి) 'పడ్వాదులు వరమగు నప్పుడు మువర్తకమునకు
లోపభూర్జుమిదువులగు నను మాత్రముచే భూర్జుమిదువు. తెఱ+వా = తెఱవ.
అలం : అరికయోక్తి.

౪౩. ప. కనలు = కోపము. భామిని = కోపకల, ప్రకరణోచితముగు సం
జోధనము. రూఢభావము = కోపభావమును ; అకుంతము = మొక్కపోసిది, అధిక

మైనది. అపందభేదము = అధికాయానము. అలం : ఇందు హేతువు కోపము ఉన్నను కోపకార్యములు కలగమిచే విశేషాక్షి.

౪౪. ప. ప్రేదలి = స్త్రీ ; స్వేదచ్ఛద్వమునన్ = చెమట అను నెవముచేత. శీతము = తుంపురు. అలం : రూపకము, స్వేదచ్ఛద్వము—అపహ్నుతి.

౪౫. ప. చిక్కచిక్క యెట్లో అద్భుతవశమున చిక్కి నానై గాఢానురాగ మూనిన ఈకాంత ఎఱ్ఱనికాంతు లనీను రత్నహారముతోరె నేను కంఠమునఁబాల్చక మునుపే (కాంతవక్షమున అలింగవముచేయుట, హారవక్షమున మెడనలంకరించు కొనుట) నీ తెలివి తక్కువదనముచే జానిపోయెను.

టీక. కథితరాగ = ప్రకటింపఁబడినప్రేమగలది. (కాంత) ఎఱ్ఱనికాంతి గలది హారము ; తుడుకు+తుడుకు = తుందుడుకు = అంగచింపక త్వరపడుట, క్షీభము, కలఃత. 'ఇది ద్వితీయముగానే ప్రయోగములం జావలైదు. శ. ర.

28. పు. పం. 22. ముఖము ప్రసన్నముగా నుండుటకు వాస్తవమగు కారణము సాగరికా ప్రథమదర్శనము.

29. పు. ఘృణాక్షరన్యాయము = మ్రానియందునునీ పురుగు తొలువఁగా నేర్పడిన యక్షరము. అది అక్షరాకారముగ తొలువ వలయునని తొలువదు. కాని అలవోకగా నక్షరాకృతి విర్బుదును. అట్లే ఊరకవ్రాసిన చిత్తరువు అలవోకగా సాగరికాకృతిఁ బొల్పెనని భావము.

౪౬. ప. నానై నీకు కోపము కలదో లేదో ఎఱుగను. కనుక లేనిచో “నన్ను దయతోఁజూచునుట పాడిగాదు కదా.” ‘ఇ.కముందు నేను అపరాధముచేయును’ అందమన్న ఇపు డపరాధముచేసికట్టు పిప్ప కొన్నట్లుగును. నేను నిరపరాధిని అన్నచో నామాట అనత్యంబుందువు మఱియిప్పుడేమి పల్కిన నుచితముగ నుండునో తెలియక నేను వగచుచున్నాడను.

నాయము. ప్ర. న్యాయము. పోనరుపను = చేయును. పొచ్చెము = దోషము. అనాగనుఁడు = నిరపరాధి. వృష = అనత్యము.

౪౭. వాగవదత్తకు మనసుగా కోపము కలిగెను. కాని అపె తెలి వివయము కనఁబఱచుచు కోపమునుతై తోఁపనీయలేదు. విదూషకుఁడు దేవిగూఢకోపమును గ్రహించలేదు. కావుననే రాజా ‘మూర్ఖుఁడా’ అనుట

వెడఁ = అల్పముగా ; అంతరశ్రుజడము = అపరికల్పితిచే ముద్దవడినది ; విసీతి = వివయము ; అరణ్యరుదితము = నిర్జనస్థానమున అనవాయస్థినిలాచేసిన విలపనము, వృద్ధుని యర్థము.

ప్రవేశకము.

సాగరిక వాసవదత్త వేషముతో వత్సరాజు వశిష్ఠరించునని జేరిచెలికత్తె రెఱింగిరి.

30. పు. 18 పం. ('అకాశము) కాశాంబికా...' ఇత్యాదికము అకాశభాషితము. చూ. నా. ల. ప్రతి. భట్టిని = జేవేరి.

20 పం కాంచనమాల రాణికడకు తిరిగిపోవుచు దారిలో సాగరికా వత్సరాజు సమాగమమునకై వసంతకుండు సుసంగతతో కలిసిచేసిన కన్నాగమును వారి సంభాషణ మూలమున నలహాకగా తెలిసికొనుచు అలసించినది. అప్పుడాండు జేవితోచెప్పి ఆమెను చిత్రకాలాద్వారము కడకుఁ జెచ్చుట కి వ యింనున.

23. పం. సోత్వాసముగా = ఎగతాళిగా. 24 పం. సూధివిగ్రహచింత - రాజనీతిలో చతురు పాగుములగా నంధి (= శత్రువులతో నంధి) విగ్రహము (= యుద్ధము) అనునవి రెండు. అందె యాగంధరాయణుని చింత, వసంతకుండు సాగరికావత్సరాజులకు నంధి (సమాగమము) సమకూర్చుటకు, అందుచే గలుగు వాసవదత్తావత్సరాజుల విగ్రహము (= కలహము, అలకయొండె) పాపుటకు - ఈరెంటిని స్ఫూర్తిచింతలో (అహాచనగా) ఆలేరినచేయి. ఈతార్చులను తీర్చులను నీలివిశేషములకుపోల్చి, నీలియందు సిగ్ధహస్తదైన యాగంధరాయణునికన్న గట్టివాడనుట ఉత్పాసము.

25. పం. తుదనిక చిటునగవునకు కాంచనమాలా సోత్వాసక్లాసుమేకారణము.

31. పుట. 3 పం. దంట = సమర్థురాలు. ప. 10 ప్రతీకారము = అన్యధాక తీరును పాయము. ప. 13. జేవిచిత్రస్థలక వృత్తాంతము. ద్వి. అం. పు. 29. చూడు. పం 14. నాచేతికప్పిస్తూ = రాజుకంటఁబడకుండ కాపాడుచుని. 'నేపథ్యాన్ని' = వాసవదత్త అపుడుతాల్చియున్న యలంకారములను. సుసంగతకు బహుమానము చేయుట, ఇకమీఁద జాగరూకతను వహించిరాజుకంటఁబడకుండ సాగరికను గట్టిగా కాపాడుచుని. పం. 24. 'తిన్ననిది'. మూ—'అతిఋణకానాదేనీ' = సరళహృదయ. దంకతోరణవలభి = దంకనిర్మిత బహిర్ద్వార (= బోరణ)ముయొక్క వలభి (= వాచూరు) అచోటు విజనముగను, (నుండునదియు) మంచిగాలి తగులునదియునుగ నుండును.

తృతీయాంకము.

రాజు సంకేతస్థలమున వాసవదత్తావేషసాగరికకై నిరీక్షించుట - వాసవదత్తయే వచ్చుట - రాజు ఆమెను సాగరికయనుకొని అనునయించుట - గుడ్డుబయలుబడుట -

అందుకై భయపడి సాగరిక లతా పాశమున ననువులవాయ ప్రయత్నించుట - రాజా రక్షించుట - వానపదత్త సాగరికా పసంతకుఁ జెఱుంగుచుట.

౪౮. చ. సాగరికా సమాగమ విషయమున జేవిధిచే రాజానైరాశ్యము! తదు త్కంతాతిశయమును ౩. 4. పాదములు—ఆప్రియను ఎటుగా పొందియు మూఁడుఁడ నై మంచిగందపురసమువోరె. జల్లనైన ఆప్రియురాలి కరమును నీపై చిరకాలము ఉంపనైతినిగదా! (అదియె తస్మాధ్యము) వందురెడు = దుఃఖించెదవు. పృథ్వా, నదా, సంస్కృతావ్యయములు ఏమాద్యులను బోరయకయు తత్సమములుగా ప్రయోగించఁ బడును. 'పృథ్వా' మాత్రము వైకల్పికముగ ప్రాస్యాంతకుగను.

పొరసియు = పొందియు, కైనియు. చందన - ద్రవ - సుషీమము = మంచి గంధపురసము వలె చల్లనైనది. 'పొరసిపట్టకేసి' = 'దైవవశమున నెట్లొకొకాఁడొర కియు'. ౨. అం. పుట. ౪౪. శిలీముఖంబులు = నూదిమొన బాణములు.

పం. 8 'అహో! ఎంతయాశ్చర్యము.' ఈయాశ్చర్యకారణమే పద్యమున చెప్పబడినది.

౪౯. చ. తా. మనసునైజముగనే చంచలమైనది. (అందుచే గుఱివెట్టియేయుట దుర్ఘటము) మఱియుఁ బరమాణు స్వరూపమగుటచే దృఢీకరము. అట్టిసామన స్సును మన్మథుఁడు ఎట్టులేసెను. అందును ఒక్కసారిగనే ఎల్లసారసములతోను ఎట్టు లేసెను. ఆశ్చర్యము!

మనస్సును అణుస్వరూపముగఁ దార్కికుల చెప్పియున్నారు. శృం. నై. 3 ఆ. (౨3.) 'నలినదళాయ లేక్షణమనః పరమాణువునందు.'

చలలత్య వేధనము విలుకానినేర్పనకు నిదానమని—'కాదో లోలశరవ్యవేధన మహోత్కర్షంబు విల్పానికే.' కాకుం. ౨. అ. లోలమును, అగోచరమును, శర ముతోఁ గొట్టుట, ఒక్కమా తే ఒక్కలత్యమునే అన్ని శరములతోను, దామనట్లు కొట్టుట - ధానుష్కకాశల పరమావధి. ఇట్లు త్రో త్రోత్కర్షము చెప్పుట సారా లంకారము.

౫౦. చ. టీక. అటగులు = బాణములు; చిక్షణాదు = మనసిజాఁడు; లత్యులు = గుఱివెట్టి వేయఁబడువారు - శరవ్యులు. దర్పక = మన్మథ, ఇటసార్థ కము. దర్పించు (గర్వించు) వాఁడు. కామిజనుక్ = కామకుని (నన్ను) సింటిక్ = ఒక్కనిక్, పంచకంగొలిపిలివి = 1 అయిదుగురనుగాఁజేసిలివి. 2 చంపిలివి. అనంఖ్య శిలీముఖంబులక్ = లెక్కలేని బాణములచేత.

తా. మన్మథునిబాణము లైదని లెక్కలదనియు, వానికి లత్యులు నాబోఁటి వారలు లెక్క కెక్కువయనియు లోకప్రసిద్ధము. కాని ఓ మదనుఁడా ఈప్రసిద్ధి

నీచియమున తాకుచునైనది. (1) నీయైదుబాణములు అనంభ్యము లైనవి : (2) అనంభ్యము లభ్యములు ఇప్పుడు నే నొక్కడ నైతిని ; (3) బాణముల పంచత్వము (విదగుట, మృతిసొండుట ననుచు వందించినది. ఇట్లు నైరుద్ధము. పంచ = పంచభూతాత్మకమగు శరీరము మరణనమయమున పృథక్త్యమును చెందును.

వక్రంగి ఒక్కటొప్పునే అయిదుగాఁ జెక్కినట్లు నీవు నన్ను పంచత్వమొందించుచున్నావు. (అయిదుగాఁజెక్కి చంపుచున్నావు.) చిత్తకాతునిబాణముల పంచత్వము కామిజనునిని కామిజనుల యనంభ్యాత్వము చిత్తకాతుని బాణములకును సంక్రమించుటచే విపర్యయము ఆలంకారము. “పంచతంగొలిపితి వొంటిఁగామిజను” అనుచో తొలఁత విరోధముతోచి విప్లు పంచత్వమునను హసనార్థముచెప్పటచే నావిరోధము నివర్తిల్లుటచే విరోధాభాసాలంకారము.

పం. 18, 19. ‘నేను - ఎంతచింతింతునో’ యని యన్వయము. అగ్గమైన = పాత్రమైన, గుఱియైన. ‘నిండుకోపమును లోలోన నడంచుచున్న జేవి’. మూ. ‘అంతర్లూఢకోపవంఠామూఢాః’ - నగుములు నిప్పు మిక్కిలి వెతఁజెట్టును. “అనిగ్నిసోగభీరత్వా దంతర్లూఢమునవృధః, పుట పాత్రతీకానో రామన్య యకఞ్చరః” ఉ.రా.చ.టి.అం.

గం. ౯. పృథ్వు = పృథ్వాంతము; ‘పల్కికొన’ తనవదినరానియట్లు; ఉల్కెడు = భయపడును. పెఱకతల = అన్యనందర్పణలయందు; ‘సఖులు’ ఇతరులు నవ్వినవారలకు తనవృత్తాంతము తెలిసియుండకపోవచ్చుచుగాన భయములేదు. సఖులే నవ్వితన్నుఁగూర్చియేయని నైలక్ష్యము. విలక్షణావము సిగ్గు. మఱిగెడు = తపించును; మానసివిప్లవయంబుచెప్పున = మనసుగోనున్న భయాలిశయముచే. అలం. స్వభావోక్తి. ౧ బంతిలో ఋక్తనంబంధయతి.

పు 33. హృష్టుఁడు = కార్యలాభముచే నంతుష్టుఁడు. “ఇప్పుడు నాప్రియవచనం వివదంచేత నాప్రియవయస్సుడికి ఎంత అనందం కలుగుతుందో అంత అనందం కాకాంఠీరాగ్యం రావడంచేతమాడా కలగలేదు. ఇట్లే చిక్రమార్కశి. టి. ౪౦. “నాకేకతపవారణందిదదటో...”

‘కాకాంఠీ’ వత్సరాజరాజధాని. చిక్రముకాదు = చింతకాదు. ఎఱింగినజే. పాఠితోషికము = బహుమానము. ‘శుద్ధమపర్ణకడియము’ - సమానగ్రాన్థక నిదూషణనిభావలో నరిగినయొప్పుది. ‘మిక్కుటంపు.....అదని! పోతున్నాడు’ ఈవర్ణనము ప్రకృతోపయోగి. సాగరికమగుగూర్చి రాజానాకేతమునకుఁ బోవుటకు పూర్వసూచన.

రాజా - (హర్షముతో). హర్షము కలలుమిగిలినందులకు, రాత్రికదా సాగరికన సంకేతస్థలమున కలసికొనుట.

గం. ౪. తా. ‘ఒక్కజేచక్రము గలదియగు నీరథము లోకపరిమితమైన గొప్ప మార్గమునుగడచిపోయి త్వరగా మఱిల రేవువేకువ ఉదయిరిని చేరునట్లు దారి సాగింప

శక్తికలదిగాను.' అను చింతచేతనోయన సూర్యుడు (ఁడవచక్రమును కల్పించుకొన నుద్దేశించినవాఁడై) సంఖ్య క్రమక్రమముగా త్రెంపివేయుగా మిగిలిన కిరణములె బం గారాకులుగాఁ గలదియైన దిక్పక్ష్పమును (సూర్యుడైతె తనరక్షముకడకు) నడపుచు పడ మటికొండపై నిలిచియున్నాఁడు.

టీక. లోకమితము = లోకము మేరగాఁగలది - అంతపెద్దది. సరసున = త్వరగా; తరమిడి = క్రమముగా; త్రెక్కినఁగఁ + తక్కిన = త్రెంపివేయుగా మిగిలిన; హరిల్ + ఉరు + చక్రము = పెద్దదగు దిక్పక్ష్పము. పెద్దచక్రమైనచో మహాభ్యము త్వరఁగామిగియును. రక్తి = కిరణము. సూర్యునిచక్ర మేకచక్రమనటకు - 'వస్తయం జంతి రథ మేకచక్రమ్', 'నభవన్మాత్రామతి కృష్ణవర్ణనా ధీతైశ్చత్రైః రథేన భాస్కరః'. సూర్యునిరక్షము బంగారుది; 'సీరన్తయేన నవితారథేన దేవో యాతి ఖున నాని పశ్యత్' అందుచే తద్రథచక్రమును తచ్చక్రములును (అరము = అకు) బంగారువి. సాయంకాలము సూర్యకిరణములు వృద్ధ వర్ణములఁగఁ జోచును.

అలం. సూర్యుఁ డస్తాద్రిపై నిల్చుటకు హేతువుకాని మహాభ్య గమనచిరకాల హేతువుగ సంభావింతుటచే హేతు శ్రేష్ఠ.

౫౩. ప. తా. 'పద్మాక్షి' ఇది నాకు నియతసమగుము. నే నిదే పోవల యును. నిదురించుచుండు నిన్ను మేల్కొల్పటకు నేను ప్రాద్ధపాదాపురేఖ మఱల వచ్చెదను' అని (తనప్రియుగాలైన) తామరగింకను విశ్వాసము కల్పించుటకై అస్తాద్రి శిఖరముపై (కరము) కిరణమును చేయిపెట్టి సూర్యుఁడు ప్రమాణ మొనరించు చున్నట్లు తోచుచున్నాఁడు.

టీక. హేలి = సూర్యుఁడు. 'పద్మాక్షి' ఇది తామరలీపకు విశేషణము, పద్మములు అను కనుఁగలదానా. లీపస్త్రీగను, పద్మములు తన్నేత్రములగను ఉపమింపఁబడినవి. నిద్రితను = (ప్రియాపక్షమన) నిద్రించినదానిని, (తామర) ముకుళితను; మేల్కొల్పు = (ప్రి) మేల్కొల్పపు, (తా). వికసింపఁజేయు. ప్రమాణ మొనరించుట వాయికకు విశ్వాసము పుట్టించుటకు. 'అస్తమస్తమన శిరింబల్లి' క్రుంకుకొండ శిఖరముపై కిరణమును చేయియుంది. రాతిమీద చేయిపెట్టి ప్రమాణముచేయుట ఆచారము. * "శిలముట్టుక నానముట్టు శిశువుందిట్టుక"

అలం. ఇందు ప్రకృతభరియైన హేలియందు పద్మాక్షిశబ్దగతమైన స్త్రీలింగ స్వారస్యము చేతను, హేలిశబ్దగత పుంలింగస్వారస్యముచేతను, 'నిద్రితను' 'మేల్కొల్పు' 'ప్రమాణ మొనరించుట' ఇత్యాది చేతనవ్యాపారములచేతను 'పద్మాక్షి' 'కరము' అను శబ్దముల-దలి క్షేపనహీను చేతను, ప్రియను ఆశ్వాసించుటకై ప్రమాణ మొనరించు నప్ర

కృతనాయకవృత్తాంతము తోఁపించబడుచున్నది కావున నమాసోక్త్యలంకారము. ఇట ప్రమాణము సంభావితముకావున నుల్లేఖ, నమాసోక్త్యనుప్రాణితము.

సూర్యాస్తమయము క్రమముగ వర్ణితము. 'వేడివెల్లుభగవానుడు', పిమ్మట 'సంజత్రెక్కినగఁ దక్కినరత్నలు' నీదప 'అస్తమస్తమున కరంబులి' ఇట్లు శిరణముల క్రమనిర్వాణము; పిమ్మట చీకటి క్రమముగా ఆవరించుట వర్ణించబడినది.

శోభనముగాఁబల్కినాపు = లెస్సగాఁ బల్కినాపు. చీకటివర్ణనము, — తూర్పు ర్వము విరళములుగా నుండిన చెట్టులంతులు - ఇప్పుడు చీకటిబలుపుచే నడిమిప్రదేశములు కానరాక పోగా - నంతటను చెట్లున్నట్లే తోచుచున్నవి. దట్టముగా ఖురద పూసికొని మఱింత నలువెక్కిన కారుదున్నలయ, కారదని పంపలయ, నలుపు పంటి నలుపుచు చీకటి మొత్తములు దిక్కులకుఁ గల్గించుచున్నవి. అందుచే నంతటను నలుపై దిక్కులవేర్వేలుగాఁ దోచలేదు. దున్నలు పండులు కదలుచున్నట్లు చీకట్లు వ్యాపించుట.

౫౪. చ. నీలకంఠుని కంఠనైల్యమునకన్న నల్లవైనచివ్వుచీకట్లు మొదట తూర్పు దిక్కును, పిమ్మట పడమటిదిక్కును ఆవరించును; తర్వాత క్రమముగా కొండలు, చెట్లు పువ్వులు, అను విభాగములఁ గ్రమ్మివేయును; పిమ్మట జనులకు కన్నులన్న ప్రయోజనమును పోఁగొట్టును.

టీక. భిద = భేదము ; హరగళద్యుతి = శివునికంఠకాంతి; లాలికద = తూర్పు గాక మిగిలినదిక్కు - పడమటిదిక్కు ; తూర్పు పడమరల చీకట్లు మంచుకొనగా నుత్తర దక్షిణములు మిగిలియుండవు ; మోహరపుటిరులు = దట్టముగచీకట్లు ; కెరలు = ఉత్సహించు, మీఱఁజూచు చీకటిరాత్రులు అభినరణయోగ్యములు. ఇట దద్వర్ధనము ఆప్రయోజనమునకే చేయఁబడినది. ఆలం: స్వభావోక్తి. కదఁటి పాదమున నుపమ.

౫౫. ప. కన్నుగానరాని చీకటిలో పూలచెట్ల గంధమునుబట్టి దారి తెలిసికొనుట. వాటి = దీధి, చాలు; నిర్గుండి = వావిలి; జీలైన = దట్టమైన ; కదంబపాలి = కడిమిచెట్లనమూసము. ౩. 4. పాదములు, — ఇట్లు (ఉచితా మ్రాత... చే) తెలియఁబడు వేర్వేలుగంధముల నామ్రాపించుటచే చెట్లనుపలక్షించుకొని (తమోద్వైగ్య...తక) చీకట్లు రెట్టింపుఁదనముచే క్రమ్మఁబడిన ఈదారిని స్పష్టముగాఁ దెలిసికొంటిని. మాధవ మండపము సంకేతస్థానముగాన మనోహరము.

౩౬. పు. మనశ్శిల = మఱిశిల. 'దేవివేషమువేసికొన్న సాగరికని' ఒకవేళ రాజు వేషసాద్యశక్తముచే వానవదత్తముగా భావించునమో అని హెచ్చరింక. 'బృహస్పతి ఋద్ధి విధవాన్ని పరిహాసించేవాడు' కదా వనంకకుఁడు.

౫౭. ప. ప్రాతఃచెలవ కాలముసాగఁగా, సిగ్గెడలగా ప్రేమవికదదృష్టిని చూచుచు, కంఠాద్దేవముచేయును, కొగిట నిల్చును. మఱి శ్రీత్యచెలవభయకారణమున నీందొక్క

టియ్యఁ జేయదు. అట్లయినను కామిజనునిఁ జూడరాని పక్ష పాతము, తనయిట్లాటని కనుఁబ్రామియైనను సూతనప్రియకుగూడ నతఁడు వేడుకపడును.

నిశ్చితస్థలము = సంకేతస్థలము. ప్రేమవికడదృష్టి = ప్రీతి చక్కగా తెలియ నచ్చుచున్నచూపు. నయమున = మంచిమాటలతో (భయముదీర్చి) చక్కఁబట్టినను = కాఁగిటఁజేర్చినను, కామిని = కామకురాల. (మనుకులానేమో ప్రేమయొన్నది, కాని క్రొత్త దనపుఁగాఁగఁచుచే బ్రకటింపఁజేయుచు.)

ఇట నాయకముగ్ధః— “ప్రథమావతీర్ణయావన పదవనికారయఁ, రితియందు ప్రతికూలయఁ, మానమందు చుడువును, సమధికలక్షణవలియఁ ముగ్ధ” సా. ద.

అభిసారికః— “తానె మదనవశంపదయై కాంతుని తనకడకు రప్పించుకొనునో, లేక తానే అతనికిడదకుంటావునో ఆనాయక అభిసారిక” —సా. ద.

‘ఈవృత్తాంత మేమేని జేవి వానవదత్తకు ఎఱుకవడియుండునా’ రాసున్న యాపదకు పూర్వసూచక, అభిసారికు = అభిసారికావృత్తి నవలంబించు = సంకేత స్థలమునఁ బ్రియనిజేరు.

పు. రెడ్డి ‘మనుగిడుకొన్నవాఁడు’ గుఱుగుతెలియకుండుటకు. నన్ను = నైఁగ (పు) సంజ్ఞ.

అవవారించి = మఱుగుగావతాకుడా = చెడిబ్రదికనవాఁడా, ఇదిలిట్టు. ‘ఈమాట మరవకు’—వానవదత్తకు ‘సాగరిక’ అని తార్చుమాట— ‘దీనివిషయముల ననుభవించువులే’ అని భావము.

“కర్వగావద. చంద్రుఁడు ఉదయిస్తున్నాడు.” వెన్నెలగా నెవరేని గుఱుతించుదు; వానవదత్తచేటికలు చూచిన కష్టము. అందుచే కర్వ. “మృగలాంఛనుఁడా” చంద్రునిలాని మచ్చను కొందఱు జింక అందురు. (“సారస్థం కనించు సంజగిరే” విల్లూఁడు.) రాజు తన్ను వెన్నెలకాంతిలో గుఱుతించునని వానవదత్తభయము. అట్టిచో దొంగను సొత్తుతోఁబరె రాజును సాగరికతోఁబట్టకొన విలంబదుకదా.

౪౨. వ. ఇంచువిల్లినిశిఖ = మదనాగ్ని, ఇంచువిల్లుడు = ఇంచు (=చెఱుకు) విల్లుడు (=విల్లుగాఁగలవాఁడు) బహుప్రీహిణమానము. సమాసాంతకార్యముచూడుదు. తా. వ్యా. సమాత్. ఇట్టివే, మక్కంటి, నలువ మున్నగునవి. పొందు=(ప్రియా) సమాగమము. కాదు = వర్ష ఋతువు. నికట--ఉదక+అగమము = సమీపముననున్న వానరాక గలది (దీనము). పుటము వెట్టెడుఁగాద— పుటము = ఊరనివ్వ, నైకితెలియక లోలోపల కుములు నివ్వ. పుటముఁజెట్టుట = ‘పొచ్చుగ తవించఁజేయుట’ అని ఇటనర్థము. అంకర్ధాధత్వము ఇట నభిప్రేరముగాదు. అపూర్వగరిమ = పూర్వమునకన్న ‘పొచ్చుగా’ ఇది పూర్వవాక్యమునందలి “తొలకనేపద” అనుమాటకు సమానము.

ఇందు రెండువాక్యములయందు రెండుభర్తులందు (1 ఇంచునిల్లునిశిఖ 2 నికటో దకాగమదివనము అనువానియందు) ఉన్న ఒక్కటేనమానభర్తము (=తపించకేయుట) నేటునేటుమాటలచే (1. ఏవదు; 2. పుటము నెట్లెదు అనువానిచే) చెప్పబడుటచే ప్రతివస్తువను అలంకారము.

కాళి = విరహము. “శిరస్సంజ్ఞ” మూటాడిన తాను బయల్పడుదునని వానవ దత్త భయము. ముగ్ధయగు సాగరికకును వావిచ్చి చెప్పటకన్న శిరస్సంజ్ఞనొనగట మనోజ్ఞము. “నీవునర్థిల్లుతున్నావు” = I congratulate you. “ఘ్రాసంజ్ఞ” ఇది ఎనంతకుని కార్యసిద్ధ్యుత్సాహమును సంతోషమును స్వాభావికముగ ప్రకటించుచున్నది.

౧౮. “కదలోదరంబులు”. అరటి:మ్రాను చల్లవిది. దానిలోపలిభాగము మఱియుం జల్లగనుండును.

“ఏకాంత శైత్యాత్కదలీ విశేషాః” కుమారసంభవము.

“నతిరమూరుద్యుతిఃకెందఁబూని నిజదుశ్చర్రాటనోదక్రియా రతిఃబాఘోలవపురితోదరములై రంభేభవ స్తంబులు న్నతఃకపిడెచురుద్విభూతిఁగదలిక ద్వన్తోపమాచుచలఁ ద్ధతికుండాకతిఁబాయదయ్యె, నదివో తద్వైరములంబిలక” —వసు.

విసాభిఖ్యంబులు = (విస+అభిఖ్యంబులు) తామరతూండ్ల శోభకలవి (‘అభి ఖ్యానామశోభయో;’ అను) “చాంద్రమసీ మభిఖ్యామ్.” కుమార. “అమృతాంకుండు (మూ. శితాంకుః) అమృతశబ్దముచే ఇటనభిప్రేతమగు శైశ్వమేగాక. అష్టాదశరత్వము, సంజీవశత్రువు, మొదలగు ననేకగణాతిశయములు స్ఫురించుచున్నవి. ఇందలి యువ మానము లెల్ల శైశ్వప్రయోజనార్థము చెప్పబడినవి కావున “ష్టాదశరాఖ్యాంకః” (=అష్టాదమఁగొల్పు నర్వావయములు గలది). కావుననే “మారప్రారబాణాన్నిచే” నంశ ప్రములైన రాజు నవయవములతాపము కౌగిట హరింప నమర్థ. మారుఁడు (పుట్రి) చంపువాఁడు, తద్బాణములు స్తూరములు. అందుచే రాజు తాపాతిశయము స్ఫురించును. “కమలంగ్రాసి” (కమలిపోవునట్లు తప్రములైన) కావున విరహ మింక కెంతమాత్రమును నవ్యాము గాదు, తదవనోదనము కౌగిటనే సాధ్యము, అని భావము.

వాస. “(బాష్పములతో)” బాష్పములు తనస్త్రియు దెన్యానకుఁ డైనందులకు. “అనఁ! ఏమాశ్చర్యము” వృద్ధయము వఱొకతీరున ఉన్నను లియ్యుమాటలాడు రాజు చోతము ఆశ్చర్యకరము.

పుట 38. “నాతాకుఁడా, ఈమాటమరవకు” “రాణి దుర్వచనములు పలుకును” అనుమాట. “నీకుతగిన ప్రాయశ్చిత్త మవుతుందిలే” అని భావము.

ఇట చంద్రోదయము రాజు సాగరికను నిర్వర్ణించుటకును, వానవదత్త మేల్పు నుండు తీసివచ్చుడు ఆమె చక్కగా గుఱుతు తెలియఁబడును.

“కోపించే కామిలిహక్కిలి” ఎట్టిందనము నమానధర్మము - ఈయునమానము విదూషకుడు అలసోకగా బల్కెనుగాని వానవదత్త మొముఁబాదికాదు. అయినను అది ప్రకృతోచితమే యైవది.

గీ. తనకాంతిసంతయు నీముఖము హరించగా చంద్రుఁ డందకు ప్రతిక్రియచేయువాడై కొండనెత్తమునకెక్కి డొడ్డవృక్షదుండై (==కిరణములను చేతులను పైకెత్తి) తపము చేయుచున్నాఁడ. అది నీమ్రోల చూడుము. ఇట, తపస్వలయుగ తాను (చంద్రుఁడు) ముఖేందువునకన్న విధికాంతినొంది, తనకాంతి నవహరించి (==నకన్న నెక్కుకూకాంతిగలవాడైన) ముఖేందువునకుఁ బ్రతిక్రియచేయుట చంద్రుని తాత్పర్యము. ఇట్లు ప్రతిస్పృహి నోబువడి విజయాస్థము తపమాచరించుటకు వేసవేలగ నుదాహరణములు గలవు.

“డొడ్డవృక్షరత తపించును” చేతులు పైకెత్తి తపముచేయుట తపోవిశేషము “గిరికొనసెక్కి” కొండపై తపస్సుచే ఫలము కోటిగుఱముల విశేషించును. *ఇందులకు ప్రమాణము నారదీయమునందు.—

“శివస్య నన్ని ధానేవ మూర్ఖాగ్న్యోర్నానురోరపి
దీవస్య జ్వలికస్యాశి జవకర్త ప్రశస్యతే.
గృహజపం నమందివ్యాత్ గోష్ఠేశత గుణంభవేత్,
నద్యాం శతనహస్రంస్యా దనంకం శివస్మిధా,
నముద్రతీరే చ గిరా వ్రాదే దేవాలయేషుచ,
పుణ్యాశ్రమేషు నర్చేషు జపః కోటిగుణం భవేత్.”

తపించుట (నేను కొల్లబోయితి నే కుర్మామి ట్తో అని చేతులెత్తి) పరితపించును, తపము చేయును అనియును అర్థము. మూలమున శీవద్యము అమూల్యవ్యాఖ్యాప్రాయము. కవిహృదయము మూలవ్యాఖ్యలకేగాక ఇతరాంధ్రీకర్తలకును గోచరించినదేకాదు.

మూ. “ప్రియే, జశ్య,

అరుహ్య శైలశిఖరం త్వద్వదనాపహృతకాంతిసర్వస్వః

ప్రతిఃక్రమివోర్ధ్వకరః స్థితః పురస్తాన్నికానాభః.

ఇందు ‘డొడ్డవృక్షః స్థితః’ అను వాక్యమునకు కొందఱు అక్షరాధ్యక్షులతోనో అపార్థమతోనో తనివించెందిరి.

ఒక యాంధ్రీకర్త,—

“నీదు వదనాపహృత కాంతి నిచయుండగుచు

చాఁబ్రతిక్రియచేయంగఁ దలంచినట్లు

తెనుటఁగాన్పించుచున్నవాఁ డుదయగిరిని

కరములను కాంచి యల్లదె కమలదైరి”

*కామ్రులవారిజ్ఞాపిక.

= ఇందు “ఊర్ధ్వ” ఊర్ధ్వలోకము వట్టినది, అర్థము అధోలోకము పాలైనది.

మఱి కారదారంజనకే గారు — “The moon has lost his brightness and becomes copper-coloured. On looking round for the thief he notices his property in possession of your face. He takes the face for the thief and raises his hand to beat in retaliation—” అని వ్యాకరించినారు

‘అపహృత, సర్వస్వ’ అను పదములచే వీరు ముఖమునకు చౌర్యము నంటగట్టి చోరదండనార్థము “ఊర్ధ్వకరఃస్థితః” ననుభింపఁజూచినారు. ముఖమును చావఁగొట్టి నట్లు వర్ణించుటగాని నీముఖమును చావమోదనున్నాడని రాజు చెప్పుటగాని సరసము కాదు. దానిచే అపహృతకాంతిసర్వస్వము మఱి లభించునా? కొండశిఖరమునెక్కుట దొంగ ఎటుపోయెనో కన్నఁగొనుటకని రేగా రనిరి గాని—“పురస్తాత్ స్థితః”—ఎదుటనే యున్నవానిని కొండవైకెక్కిచూడనేల? అందుచే నిట కొండనెక్కుటకును ప్రతిక్రియకును సంబంధము మృగ్యము. కవిహృదయ మది కాదనుట స్పష్టముకదా. “ఊర్ధ్వకరః స్థితః” అనుటచేత అది తపఃక్రియార్థమని రసజ్ఞులకు స్ఫురింపకపోవదు. ఇది సరసార్థము. ప్రకృతాంధ్రీకరణమందే యుపలభ్యము.

“ఈతఁడు పొడతెంచుచు తన జడత్వమును ప్రకటించుకొనుచున్నాఁడు.”

(1) జలమయత్వము. (2) మూఢత్వము. చంద్రుఁడు జలమయఁడని ప్రసిద్ధి—

“నలినయమే శశిని రజోద్ధీధితయో మూర్ఖితాః క్షవయన్తి తమోనైశ్చ” (Ray ఉద్ధరించెను).

ఉం. చంద్రుని ధర్మములెల్ల ముఖచంద్రునియందున్నట్లు తేప్పఁబడినవి. అట్టి ముఖచంద్రము ఉండఁగా చంద్రుఁడ దయించుట తజ్జడత్వము.

“నయనానందకరంబు”—చంద్రుఁడును - ముఖచంద్రమును చూచువారలకు ఆనందము కల్గించును. “అరవిందశ్రీని భండింపఁదో” చంద్రోదయమున పద్మములు మొగుడును. అజే వాని శోభాహీనత్వము. కమలములకన్న నెక్కుడు శోభకల దగుటయే ముఖమ కమలములసొంపును భండించుట.

“నయ.....గూర్వదో,” తమ కనుఁగొనలకు చంద్రుఁడు చూపట్టినంతనే జనులకు మదనోద్ధీపనము కలుగును. ముఖచంద్రము తనకంటాక్షము ప్రసరింపఁజేసినంతనే ఎవనికేని మరులు కల్గును. కందర్పఁడు నెచ్చెలిగాఁగలదైన నీముఖచంద్రము ఉండఁగా నింకొకచంద్రుఁడుల్లనీలునా? అతనికి నమృతము కలదని గర్వమేని దొండపండువంటి నీకె మ్మొవెలొ నది కొల్లగా నున్నది. “ప్రయోజన ముద్దిశ్య నమందోపి ప్రవర్తతే” అనికదా న్యాయము. అట్లుండ ముఖేందువుండఁగా తా నుదయించుట అప్రయోజకమని ఎఱింగియు చంద్రుఁడు ఉదయించుట జడత్వము కాదా?

నయన+అంక+ఈక్షణ+మాత్రం = శ్రేణంతియాపుమాత్రమననీ; ఉంక = ఉండఁగా. న్యయము = గర్వము. సార+ఓప్త+బింబము = శ్రేష్ఠమైన దొండవండు పంటి మోది. సార=“రతి నగ్యవ్య కుభరమ్”, “మరుకోల్లలసారము మోదిబింబము.” కావంతలము.

ఇచ్చట వేటిందుఁ దగుటచే ముఖేందువునకు ప్రసిద్ధచంద్రునితోడ భేదమును ప్రకటించి, అముఖమునకు చంద్రునితో నభేదముచెప్పక, తత్కార్యకారిత్వమును (ధర్మమును) మాత్రము చెప్పటచేత నిది తాద్రూప్యరూపకాలంకారము.

“అర్హపుత్రాఅలగనకు” = ప్రియా అని అనకు. “వేటొకతెపాల” ఈ వే ళొక్కతె సాగరిక. రాజా సాగరికనుసూచి “ప్రియో. నయనానంద...అని పర్మెను గావున. ఇకపిమ్మట నీయంకమున రాజా వాసవదత్తను “ప్రియా” అని సంబోధింప లేదు. ‘దేవి’ అని సంబోధించెను.

౬౦. ఓదేవీ, నీయెడ నిట్లు నృప్తముగా దోహమొనర్చి లజ్జితుఁడనై నేను తత్సరి హారముగ నీవదముల లాక్షరాగమును నాశిరముచే. దుడిచివేయుదును; నీకు నాపై కృపకలిగిన, నీముఖచంద్రునియందు కోపాపరాగము చేగలిగిన రక్తిమును మాన్ప నమ ధ్మిఁడ నగుదును నీపాదములకు మ్రొక్కెదను ప్రసన్నవుకమ్ము అనిభావము.

లాక్షికము = లత్తకచేకలిగినది. లత్తకను ఉడలు పాదములకు పారాజించు కొందుడు. విలక్షనులని = సిగ్గుపడిన హృదయముకలవా డన. అన్యకలి = ముఖచంద్రుడు. కోపగ్రహణనితముఁడను గ్రహణము చే గలిగినదైన కౌపును. ముఖమే చంద్రుఁడు. కోపమే గ్రహణము. కెడపుడు = దోహదైదము.

అలం. రూపకము. నాయకుఁడు దక్షిణుఁడు.

“మల్లికోపగించునది లజ్జలేనిది” తనయందు ప్రీతియున్నప్పుడే కోపముచేయుటకు నధికారము; ఎఱిగి ప్రీతిలేనివానిపై కోపముచేయుట సిగ్గుచేటు, న్యర్థము. “ఇక్కడ పశ్చాత్తాపాని కేమికారణమున్నది” నేను వెల్లిపోవుట ఆయనకు ప్రియమే కదలే, అట్టిప్రియముచేసి వెదలిపోయియు నేకు పశ్చాత్తాపము పుట్టెట్లు! తవ్వ చేసికదా పశ్చాత్తాపము.

౬౧. ప్రణయ - బహుకృతి - ప్రభవ - బంధుర - రాగము = రాజా చేయు ప్రేమానువర్తనతాత్రముచే (అతనియందు వాసవదత్తకు) కలిగిన గాఢానురాగము. అకల్మితపూర్వము (అగు) కువారము = ముందెన్నడుఁజేయని (పణయభంగ) దోషము. కువారము = (ప) కువాటము (రూ) కువాడము, కువ్యాడము, కువ్వారము.

అచ్చపాటుగాఁ = “ఓర నాయందంక ప్రీతిగలవాఁ డిట్టానచ్చనే” అని. పుట 37 చూడుడు.

“దయితానుణి” కావుననే దేవి! రాజాకాపట్యము దుర్భరమగుటయు, అచ్చ పాటును. మునిసి (మా. ‘అనహన’) దోషము నెంతమాత్రము నయింపని న్యభావము

పుట 40, పం. 15. సాగరిక—[కన్నీళ్లతో నవ్వి]—సింహ శత్రునిపుత్రికను, వత్సభాజానకు వివాహం లొంగబడినదానను-ఆట్టి నేను పరాధీనమై సంకేతవృత్తాంతము బయల్పడ - దేవిగంధర్వమునకును-త దహనమునకును పాల్పడనై-వానియండికప్పించు కొనుటకై ప్రాణములు పోషించి పరిసరమున-వైతినిగి-అని ఈ తన సంవిధాని మునకు తానే ఆశ్చర్యపడి సాగరిక నవ్వినది, ఈ విషయ పరిణామమునకు దుఃఖించినది.

పం 16. “అయ్యో నాయనా ! అయ్యో ఆత్మా! నేనీప్రపంచ ఆశ్రయమై మంద భాగ్యుని మగసిగిరినానను” ఈ సాగరిక మాటలు వానవజ్రమును సమన్వయించు చున్నది. రాజయొక్క ప్రణయబింగమనకు పాత్రమగుటగా వానవదత్త “అశరణి;” మన్వీనికి ఇంతకన్న దోర్భాగ్యము లేదు కాన- ఆమె ‘మందభాగ్య’; అవసానదశలోఁ దలిదండ్రులఁ దలంచుకొనుటయు, వేపమును, రాజ భయపడుచుండినట్లే ఆ ప్రాణి త్యాగోద్భవమును—ఇట్లు వేపభోగ్యులము లెల్ల సాగరికను వానవదత్తనుగా రాజ భ్రమించ నినుకూలపడినది.

౬. తా. పీ. ప్రాణేశ్వరీ, నీవు సీమేశ్వరు పాశము కలిగించుకొనగనే నాకు మృత్యువు నన్ని హితమగుచున్నది. ఇట్లు నీవు ద్వేషించిన ప్రయోజనము (నీమృతి) కలుగ నేరదు ; కావున ఈసాహసము మానుము.

పాశము = ఈ. అహత+స్య+అర్థము = కొట్టబడిన (= నెఱవేరిన) తన (సాగరికయొక్క) ప్రయోజనముకల. ఇది యన్నమునకు పితేయము. ‘ప్రాణయంత’ కావుననే నాయకమరణశ్రమము రాజునకు నల్ల ప్రాణ పాయకరముగఁ దోచినది. ఇష్టబంధునేతము ఆశ్చర్యమువంటిదే. కలికి = ప్రియములు.

అలం. పాశము కంఠగతమగుటయు (సేతువు) ప్రాణములు కంఠగతము లగుటయు (ఫలము)-ఒకరియందే- (= ఒక్కచోటనె) కలుగుట లోక ప్రసిద్ధము. అట్లుండఁగా వేర్వేరుచోటులందు ఆపేతుఫలములు కలిగియుండుటనే అనంగత్యులంకారము.

పుట. 41. పం 15. “ప్రభూ, నన్నువదలు పరాధీయరాలినిగదా నేను” — నీవు దొరఁపు, నేను చేటిని- మనసమాగమము ఆసాధ్యము.

,, పం. 16. “నాకు మరణానికి ఇటువంటినమయము మట్టిదొరకదు”- మఱల దొరకినపుడు మరణమునకుఁగాక వివాహమంగరమునకైనది!

౬౮. సీకంఠమునుండి ఈమాధవీలతాపాశము తీసివేయుము, నాకంఠమున నీ బాహులతాపాశము చేయుము అని భావము.

బాహుపాశము—పాశము కావుననే ప్రాణములను కట్టిపెట్టవలసినదర్థము. అఱుకకే = కంఠమందు. ‘కంఠగతమైన ప్రాణము నిలువ బాహుపాశమును కంఠముననిడుట అవశ్యకము. సుధాంగీ-కావుననే (తరలిన) ప్రాణములను నిలుపఁజాలును. గోల = ముగ్ధ = బాల - కావుననే అత్తహత్యారూపమగు వెట్టిసాహసము పూనుట. తరలిన = కదలిన.

‘బాహుపాశము’ పాశశబ్దము ఇటు లోభిసార్థకము, అందమైనబాహు వని యర్థము. అట్లే కర్ణపాశము. కంచాంతమైనపు డది నిచనూర్థకము.

ఇది 'హులీనీకృతము. ఇది అతిత్వరితగతి కలది. కావుననే ప్రాణాపాయమును ముప్పుల మొదలగు నాచేగనూచకనందగృహములందు 'నఖలు నఖలు' ఇత్యాది ప్రతిషేధాక్షరప్రారంభముతోడ మహాకవులు ప్రకరణోచితముగ ఈవృత్తమును నిబంధించిరి. ఉదా. ఆశ్రమశ్లోకమును చంపనున్న దుష్ట్యంతునివారిండు కణ్వశిష్యునిచే "నఖలు నఖలుచాణ నన్ని పాశ్యోయమస్మిక్" అని కాళిదాసుఁడును, అట్లే నాగానందరత్నా వళీరూపకములలో నాయకాంత పాశవిమోచన వ్యాపకములగు నాయకులచేత శ్రీ హర్షుఁడును చెప్పించిరి. ఇట్లే ఇందు చతుర్థాంకమునను ఇంద్రజాలకల్పితాన్ని నుండి సాగరికను రక్షించు వత్సరాజావశ్యము మాలినీయందున్నది. ఇట్లు కవులు వృత్తేచిత్యమును రక్షించుదురు, నన్ని వేశసాధాగ్యమును పోషించుదురు. కాస్త్రీమిత్రులును తమ యాంశ్రీకరణమున నీమార్గమును లెప్పగ ననుసరించిరి.

'ఇది' మేఘములేనివృష్టి' ముందనుకొనకయే కలిగిననుభూతికయము, a wind-fall.

"అకాలపు సుడిగాలియైన వానవదత్తాదేవిరాకుంటె" = ఆ సుడిగాలి యీవృష్టిని కొట్టుకొనిపోయి నీతాపమును పూర్వముకన్న హెచ్చుచేయనిచో అనిభావము.

విదూషకునిభీతి సావకాశముని వానవదత్తరాకచే వేర్పడినది.

"అయనకు కనబడకుండా వెరుకవైపువెల్లి కంఠము కొంగిలించుకొని ప్రసాదించి కేస్తాను." వానవదత్త అట్లు చేయలేకపోయినను-నిక మోర్పులో ఉర్పుచేసినది.

సాగ. "నీకుఁ బ్రాణముకంటె ప్రియమైకదేవి" ౬౩ పద్యమున నంపాదము "కంఠకమయ్యె ప్రాణంబు కలికినాకు, నీకుఁబాళఁచుకంఠ నన్ని హితమగుదు"

రాజా కపటదాక్షిణ్యము— "అన్యతమువల్కుచున్నావు" ఈమాట చాటున నుండి వానవదత్త వినుచున్నదని రాజా అనుకొనలేదు. విన్నదని తెలియఁగనే కైలశ్యము, ప్రణీపాతము, అభోమఖభక్త్యమును అతనికి సంభించినవి. విదూషకుఁడు తన్నుఁ గట్ట త్రాట్ల తాఁ దెచ్చుకొనుట నసేడియున్నది. ౩8 కాంచ "హతాశుఁడా ఈమాట మరవకు" అను మాటలఫలము.

౬౪ ఇందు, వానవదత్తకు దాఁజూపిన యనునయములు ప్రేమను ప్రకటించు నదిగ వైకి వానవదత్తకు తోఁచినను—వానిని ఆమె మహాకులీనతకుఁ దగినసేవాప్రకారములంగ చేసితినిగాని ప్రేమచేతఁగాదని రాజా దాక్షిణ్యమును ప్రకటించుచున్నాఁడు.

ఉద్యుపుల్ = నిట్టూర్పులచేత. ఉద్దవిడే = మిక్కిలి, బొమ్మలుచేరఁగ్గ = కనుబొమ్మలు ముడివడఁగా - కుటిలములుకాఁగా. మానికల్ (మానముపూరినవాఁడు మాని, వానిభావము 'మానిక') ఆమె పలుకకుండఁగా. అరహిల్ = అవిధముగా. కులజ + త + అర్హ కకు = నత్కులజాతత్వమునకుఁ దగినట్లు. రస + ఉద్ధరముగు హరిమిన్ = అను రాగము మొందుకొన్న ప్రేమనన్నునో, నీయెడనే = నీయందే - సాగరికయందే. గ్రుద్విలిక్ = తీరముగ పాదుకొల్పితిని - నాటితిని. కలాదరి = కల + ఉదరి = తమనుధ్య.

౬౬. రాజా దేవికోపవ్యాపారములనుగూర్చి తలపోయుచున్నాఁడు,—

దేవిముఖము రోమితికయముచే నెయ్యిపుణ్యాపులను కోల్పోయినది. దేవి మిక్కిలి బెడరించుటచే గల్గినవెఱపుచే సాగరిక దుర్భరదుఃఖ పరవశయయ్యెను. నా

చెలికానిని వసంతకుని దేవి చెలిపాలు గావించినది. ఇంద్రేశ్వరమునకుని నేను దుఃఖంతును. నేనీమూడుదుఃఖముల మునిగి దిక్కుదోచనివాడ నైతిని. ఇంకను నాకు నుభముగలుగునా ?

కాంతాళము = కోపము. గోహరు = బెదరింపు-భయము ; నిర్భగ్ను+అత్త = (దుఃఖముచే) బగిలిన గుండెకలది (భరింపరాని దుఃఖాలితోయముగలది) మువ్వెత్త = మూడు+వెత్తలు = (మూడువ్యధలు) ద్విగునమానము. ద్విగువున కేకపచనంబు ప్రాయశః కంబుగ నగును.

చ తు ర్థాం క ము.

కథాంశము:—

విష్కంభము:—రాణి సాగరికనటనో దాచెను. రత్నావళి జీవితాళమాని రత్నముల నొకబ్రాహ్మణుని కిమ్మని పంపెను. అది వసంతకుడు రాజు నూరటకై పరిగ్రహించెను.

అం:-వసుభూత్యాదులు రాజదర్శనము చేసికొనుట-ఇంద్రజాలము- అగ్నినుండి రాజు సాగరికను జపించుట-రత్నావళి యభిజ్ఞానము-వివాహము.

౬౭. నేను దేవికి ఎంతయు సంతోషముగొల్పునట్లు వర్తించి ఆనందమును నేను, ఎంత తియ్యగల బల్కినను, ఎన్ని కటక కటకములు చేసినను, ఎన్నిమాణులు పాదములపైబడినను, ఎంత సిగ్గుగన్నులచినను, నభిముఖములు మాటి మాటికి ఎంత యోచించినను, దేవి రోషము మానదాయెను. కాని, ఏడ్చి యేడ్చి దేవి ఎట్లకేని తనంతాళనే కన్నీటి పెల్లువలచేత తనకోపమును కడిగివేచికొనెను.

హరునము. [రూ.] అరునము - [ప్ర] హర్షము; హాళి=ఆనందము; భాస = శపథము=పట్టు; విలక్షిత=నిగ్గరితనము. ఆక్రియను తెలుపవాయెను=అట్లు ప్రసన్నురాలిని చేతులకే పోయెను. రోదనము శోకానందమునకు అప్పుడో పాయెను.

"She must weep or she will die." Tennyson.

౬౮-వ పద్యమునక జేప్పిన "మువ్వెత్తలా" మొదటిది దేవికోపము నివర్తింపదని.

దేవి ప్రసాదము అను కార్యమునకు రాజుయొక్కయు, చెలలయొక్కయు, సాంకర్ష్య ప్రయత్నములు అను కారణము ఉండగా, రోదన రూపకారణాంతరము చెప్పటచే ఆకార్యసిద్ధి నులవాయెను గావున సమాధ్యలంకారము.

"ఇట్లు దేవి ప్రసన్నురాలై నందున—" దేవి సాగరికను వాచి, తత్కారణమునక బ్రసన్నురైనది.

"సాగరికచింత యొక్కదే" — ౬౯-వ పద్యములాని "మువ్వెత్త" ను రెండు మిలియుండ నొక్కటే వాచించుచున్నదని రాజునుచున్నాడు. వసంతకుడు చెలి

వడుట సాగరిక కారణముననే గావున, ఆమె విమలమున రాజు చింతదీరిన వసుంతుని విషయముననుగొడ చింత అట్లునే తీరునని అతని భావము. మఱియు నేచేది యను భూతమైనప్పుడు అది యొక్కవివేచి దిగుము వ్యాసము నంతయు సాగ్రమించు టయు వైజము. సాగరికసా సూర్యనచింతకు కారణము శర్వాని విప్రున —

౬౮ కద్యువు గారేవు వోరె మృదుకమైక మేకగల సాగ్రమి. రాలు నే నకురాగంబు గ్రోళ్లగా నిగ్గ కొనింబినట్లు ప్రసిద్ధమై యా సాగ్రమపాదము లొనింబిన రుద్రమల కామము సాగ్రమయలు చొచ్చిగిసి సాగ్రంపు. 'నుకు మారతనువా' కామననే కలగెట 'తానురగ గన్' గారేవు పరితాపము ("మొ గలి గారేవుకు శంకె నెగలవోలె" శరవట ఇవచ్చి కేళికెగ్గ ప్రయో. ఉ. రా. చు.) "నవరాగ" నగు సాగ్రమనే గాథము. ప్రక్షింప సమర్థవ. 'తుంటి కెంట' బల్లె డగ నీటివల. వన్మథుల సౌదమగు సాగ్రమల తా సాగ్రమల కొట్టెను. అంగుచే సామె ('దయిత') కరణి యచని సౌదమగుగ్రా సాగ్రమి. కొనింబు కొనకపూర్వము దారి దొరగతదు. కొనింబుకొనగనే ఆభూషణ సయరాగాలిశయ ముచేత అమె సీదై నులుపుగా ఆతనిహృదయము ప్రవేశించెనని వన్ననలెం గఅంగ నలివేణుల చిత్తముల' ఇత్యాదిజ్వలములందు చిత్తము సాగ్రమల వన్న సదారికమో అట్లే ఇట 'దయిత' కరణుటయు; రెండు సాగ్రమలకు కరణుటకు లక్ష్యమైన తాగ్రమము.

ఈవద్యమున సాగరిక రాజునాడు స్త్రీనయాటల 'విక్కటో సాగరికచింత' అందుకే "ఏలన" అని ఇది కారణముగఁ జెప్పఁబడినది.

'నాచిత్రమస్థానము' = నాకు ఊరట ఉ. గా. చ. ("విశ్రామోహనయస్య = మనంబెందురదిట్ల")

"ఎవరితోఁ జెప్పకొని బాష్పములు విడుచు" — ఇది ఊరట. తన కష్టమును ప్రయోజనముతో చెప్పకొని దుఃఖించుట తాడ మనసునకు ఊరటగల్గించును. వనంత కుడు ప్రతిక్రియలు ఉపదేశించుటకును, పేయుటకును నూడ నమర్థుడై

18-9. పం— "కృంచితస్యా అదృశమైవ లావణ్యం కేనానై మర్షి ప్రకాశిస్తున్నాట" — విదియ చంద్రుని కార్యలక్షణములు. చంద్రునికాంతి యెల్ల నాగిరలా వైకుంఠుట లావణ్యాలితము; చీకటి పెల్లిదమునూడ కాంతిని హెచ్చించును.

"అలతం బింత ననిద్ర తాంత నయమండై స్రుక్కియొక్ భాసీలు" గలయంజెస్సెన పీఠమో యన నలత్యుత్తమతక్ నుప్రభా." కాకుం. 11.
"ప్రియాయాస్సాబాధు తదపి కమనియం పపురదం." కాకుం. III.
మనగి తాపము, మదనతాపము శరీరంబును తాపమున నమానమలయ్యు, లావణ్య సౌభాగ్యమును మదనతాపమే గల్గించుకాలనని కాలిదాను కాకుం. III
వైక్లవమునఁ జెప్పియున్నాడు.

20 ప. "వర్ణిల్లుతున్నావు" తన విముక్తి రాజానకు భాగ్యముగ వనంతకుడు వల్కుట అతని హాస్యకారికచే.

47. పు. పం. 1. వేషముతోనే. చూపుట 41 పం 16-17.

పం. 7. అక్రియమనగనే రాజానకు సాగరిక హృదయచిహ్నము దోచినది.
“అతిస్నేహము పాపశంక” కా II.

౬౯. ప. దక్షిణాంశం (1) దక్షిణాంశం (చిహ్నము)ను గూర్చి పోయిన వాడు, అలాగే మృత్యువు. (2) దక్షిణాంశం = వయస్సు అని దక్షిణాంశం కాని వాడు (చిహ్నము) అని గుర్తింపు అవలంబించు.

రాజా అనియు, ఈ ప్రాంతం సాగరిక హృదయచిహ్నముగాను, కావన సాగరికమైన దాక్షిణ్యము లేనివాడని,

ప్రాణములను పక్షిణులగునట్లు రాజుగ్రహం. -- పం. 16-17. సాగరిక వెంటనే బోయినచో వానిని దక్షిణాంశాగ్రహం అని (2) అని పిలువవలయును.

తా. పి. నాస్రూముల రం. వేషములను కలగనినాగరిక బోధక సిద్ధ యుద్ధవైరులన్నాడని మీరు అని నమదల (సాగరిక బోధక) దియావంతుల రగుల. మీరు ఎటువైరానినాగరిక, ఇష్టం కే దూరమైన యావదగదయానకు గలసికొనజాలరు. ఇంకొకటి అజ్ఞాన బోధకం గలసికొనగలరు. “మలేధ యాన (చిహ్నం) ఇతరము” అని నాస్రూములను మందయానమునకును సోధరము. “అజ్ఞాన ఇవాన్యవర్తిత స్త్రీం గమ్యంతే వస్యాన్ శస్త్రాన్ సతి విలంబే యుష్మాఖిః ప్రాప్తుమశక్య ఏవ” — అని శారదాగంజనరే వ్యాఖ్యనుబట్టి మలేధ యానకము తీర్చిదిద్దిన నూచకము (కాని దీని ప్రవాణాంశరము మృగము.) మఱి మందగమనార్థమే నాస్రూము. “మదగదరాజయాన మమం” అని యిందయాన మానమల్” కదికర్త రనాయనము. ౧ అశ్వా. చెడుదురు = కొట్టిబోవుదురు; చెడగం = అవిచేరి, జడుడు, మూఢుడు;

౭౦. ప. ఈరక్షమాల ప్రయాణంబు వేషమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయి, నమదలనే ప్రయాణంతాగనమునుపొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయినట్టి నాశరీరమును-సమానమైన కష్టదశ నెచ్చెరిపెరి-పిదార్పుచున్నది.

“నమదశణ” — రాజా శరీరమునకును, రక్షమాలకును దశాసామ్యము సాగరికా కంఠాక్షేపమును బొందుటయు, వెంటనే గోల్పోవుటయు. “నమదశణ” నఖవలె నోదార్పు” నమాన సుఖదుఃఖములు గలవారు ఆకారణమున నెచ్చెరిపై అన్యోన్యము నోదార్పుకొనటో, పరామర్శించుకొనటో ప్రసిద్ధము.

“అజ్ఞానవారు ప్రాణసఖు లాత్మసమర్థ సమభేద మోదనర్థ” కాకుం. సమభేద మోదనార్థము స్పష్టకర్తము. ఇట్లే కాకుంకలమున దుష్టంతుడు ప్రయాణరహితమైన యంగుళీయకమునుగూర్చి పరిచేయించెను.

పు. 17. పం. 23 రాక్షేధరించినచో అకవికి దానిని ‘కనుచు ధృతిం కెంద’ పిలువెను. రాజానకు గవ్వదునట్లు వనంకకుడు ధరించుటయు, పిమ్మట వసుధూతి చూచుటయు సంభవించినది. పుట పేరి. 7, 8 పంక్తులు.

42. పుట; 7 పం. ఈవిజయవర్మ పృథ్వాంతము 1 అం. యాగంధరాయణుని విష్ణుంధములో కలదు. దానిని ఇట చెప్పట భౌద్ధవ్యవహారముల ప్రవేశనార్థము.

రమణ్యుండు వత్సరాజమంత్రి, సేనానియు.

20. పం. “గజతురగపదాతి” పర్వతదేశము కావున రథము లంజ్జగింపబడెను.

21. పం. చన్నం దొడంగిలిమి=సిద్ధపటుప సాగిలిమి.

25. పం. విమాచటని భీరము ! రాజు మనసు సాగరికయందే యుండుటచేత, “విరివిగా వినఁగోరుచున్నాము” అని రాజు మర్యాదకన్నమాటపై విజయ సేనుండు ఎంత జెప్పినో అని, సంగ్రహింపుమకుటగా “నాగుండె.....” అని మిషపలుకుట.

ప. 20. తా. ఆ కోసలరాజు కార్యము దీపింప వింధ్యదుర్గమువదలి రుమణ్యుండుని ఎదిరించెను. మఱియొందువింధ్యముచేతనుం బోలె తన గజబృందముచే నతఁడు (వైరిబలముల) నలుదెసల నాక్రమించెను. అతని మదగజములు వైరి కాలి బలములను నుగ్గుచేయఁగా, రుమణ్యుండు బాణవర్షములు గురియొడుచు, దానుకోరిన కార్యము (కోసఁడు వింధ్యమును వెడలి వచ్చుట) సిద్ధించుటచే విజృంభించి వేవేగ ఓక్కండే వింధ్యుని యుద్ధమున నెదుర్కొనెను.

వింజము (ప్ర) వింధ్యము; ‘లాఁలి వింజముననాక్’ పూర్వమొకవింధ్యము దిక్కులు గ్రమ్ముటచే, ఇప్పుడు మఱియొందు వింధ్యముచేతనుంబోలె; గజత=గజనమూహము-వింధ్య పర్వతముతో నొపయ్యము; ఓత్తుచుక్ = ఆక్రమించుచు; దంతుఁ=ఎనుఁగులు. శ్రచ్చు=నగ్గుచేయు; అఁజఱ (అమ్మ+పఱ) బాణనమూహము; పేర్పి=విజృంభించి; కదిసెన్ = మార్కొనెను; రిపుక్ + ఎక్కటిక్ = అనహాయశూరుడైన శత్రువును.

ఇందు ‘లాఁలి వింజముననాక్’ ఉపమ.

2 పంక్తిలో నరనయతి.

22 బొమడికములు=కీరీటములు; హుత్రి = తగిలి; సెత్తులు+అగరెక్ = తలలు బగిలివవి; మొత్తుల.....మణువుల్ = ప్రహరణములచే నగ్నికణములు రాలఁగా, కవచములు మ్రోగినవి; ‘గుంటియిడికోసిరి’-గుంటి=దున్నుట వైరుతోయుట మున్నగు నమయములయందు కర్నకులు చెసికొను భూవిభాగము; “గుంటియిడి”మునుముపెట్టి = వరుసబెట్టికోసిరి= (వైరునుఁబోలె) నైన్యములనెల్ల ఖండించిరి. ఓంటరీలు (ఏ. ఓంట రీఁడు) = అనహాయశూరులు ; ఇరుపరిక్=ఉభయనైన్యములను; (పరి=సేన-“పరిసను జెంచి గోగణముపట్టె” విరాట పర్వము) చదియ=చచ్చు; హంతకారి=జెట్టికాడు-శూరుండు ; ఉక్కు మడచెను = (ఉక్కు = Steel or mettle పరాక్రమము) నంహరించెను.

యుద్ధవర్ణన తిక్కనమార్గమున నాంధ్రీకృతము. పటిమరక్షితము. వింధ్యుని ‘మత్తదివభ్య’ రుమణ్యుండుని “అహాయాహవముభే” అను విశేషణములు తెలుఁగు లో లుప్తములు.

16-17. పం. శత్రు విక్రమ క్షామచే నాయకుని మహాచార్యము పరిస్ఫుటము.

19. పం. పినులగి పిండ్లు (ఏ) పిండు=కమాహము.

21. పం. తగిట్టు బహుళరింపుమని భావము.

25. పం. వాసవదత్త రాజాకడకు వింద్రజాలికుని పంపుటకు వాడు ఉజ్జయిని వాడను పక్షపాతము కారణము పు. 51. పం. 8. సాగరికమరులునుండి రాజుననును వెలురిలి వినోదపెట్టుటకు; ఉజ్జయిని ద్రౌత్రజాలికుని సాధించుటకు యాగంధరాయణుని నీలియునదే; తప్పక దర్శనమగును.

పు. 50. 2. పం. రాజునకుగూడ సాగరిక వర్తమానస్థితి ఇంద్రజాలమహిమచే కనుగొనుటకు కుతూహలముకలదుగదా.

[23] ఇంద్రజాలము=మాయ, కపట మొండె; “కాలం కపటేఽప్యక్తమ్” హలా యుధుడు. ఇంద్రకృతమైన కాలము=(మాయ) ఇంద్రజాలము-నేర్పినవాడు వింద్ర జాలికుడు. శంబరుడు - మాయలో పేరెక్కిన యనురుడు. “కాంబరీభిల్లుడు= మాయభిల్లుడు”. మను.

[24] పం. వాయువియమ్యుడు=అగ్ని; సరియధ్యాపనము=నుట్టమధ్యాపనము. హట్టిగములు = నృత్యవిశేషములు. చదల = ఆకాశమున; దరిసింతు = చూపెదను. (నానా. కాన్కపెట్టెదను దరిసింతు—నిన్ను జూతాంకుర” కాశ్య. III); గురుని మంత్రముహిమ గుఱికిరాగ = నాగురువుపదేశించిన మంత్రముయొక్క ప్రభావమున; (గుఱికి) రాగా=నిర్ణయమునకురాగా=లెక్కకురాగా = (ప్రకటముకాగా.)

(51. పు.) 4. పం. భద్రా=you good fellow.

‘విజనము’—‘పరజనము లేకుండ.’

పం. 14. ‘గర్జిల్లుచున్నాడు’ (=వీరములు పల్కుచున్నాడు) మఱి చినుకు పడునో లేదో. (=ఇతని విద్యను.....గాక)

[22. పద్య] చంద్ర+అపీడుడు—(అపీడమనగా శిరోమాల్యము) చందురుని సిగదండగాఁ గలవాడు, శివుడు. కాఙ్+ (విష్టుడేవుని వింటిపేరు) + (అసి=భద్రము) + ‘గ’=పొందిన, చతుర్హస్తండు=నాలుగు చేతులగలవాడు; విరావణము=విరావతము, ఇంద్రునియేనుగు. మంజీరము=అంబె.

3 బంబిలో ప్రాదియలి.

పం. 27. అపవారింబి=ఇతరులు విననట్లు.

‘ఈతని సంతోషంతో’ నీకు పనివుంటే’ = పుష్కలముగా పొరినోషికము కావలయునేని. ఇంద్రజాలికునికి ఇప్పుడు విమాపకుడుపదేశించినది పూర్వమే యాగంధరాయణుడు పదేశించినాడు. ఆ ప్రకృతము సాధించుటకే, ప్రత్యాయసార్థము ఇట మఱల చెప్పించుట, ఈ యద్భుతములఁ దొలుకఁ జూపుట.

(పు 52) పం. 4; భాగ్యవ్యుడు వత్సరాజు కంఠు.

పం. 5. ‘శోభనము చూర్తము’—శోభలుని విజయముచే

పం. 6. కార్యశేషము. ఇట నాటకములో కొనపడినకార్యము- action.

(1) మృత్తిచేయవలసిన కార్యము. (2) తానువచ్చులోపల తననీతి ప్రయోగమెల్ల

రాజునకు లేటవడుట. (3) ఇంద్రజాలముచే సాగరికను పనుభూత్యాదులు చూచి గుఱుకుంటుట, 4) రత్నాపరీ నృత్యాగమయ రాజేలుంగుట.

ఇంద్రజాలముననుముండే పనుభూత్యాదులను ప్రవేశపెట్టియిండిన రాణి రాజు కై 'విజనము' యందుట గా వారెల్లరు నట నుండకపోవుదురు. ఇప్పుడు చేసిన పట్టున తర్వాత ఆచరింపలేదు.

12. పం. 'కక్కటి' విమానముడు హెచ్చరించినది, సాగరిక ప్రేక్షణ మున్నె యాగుభగాయలు యిచ్చి, విద్రుతాలికి స్ని

14. పం. రాజు, ఇంద్రజాలముని తెలిసికొనుగాని ఎట్టకేని తర్వాత చూడనే చూచెను.

15. పం. "నీపై వెళ్లి"—ఈ కారణమున ఇంద్రజాలము పూర్తియగు మఱి చూచుటలేదని తోచుటకు. అట్టి తలంపే కల్పించో తర్వాతి యంతఃపురాన్ని యభార్థమను భ్రాంతి కలగదు. దాని ప్రయోగము నెఱవేఱదు.

17. పం. పనుభూత్యాదు రాజు పునఃగాన పనుభూతికి ప్రత్యుత్థాన సత్కారముచేయ నర్హుడు. ఇందువల్ల రాజుజ్ఞానము ప్రయోజనము మఱి పెంచునని గల్గినది—పనుభూతికి రిచ్చిమలను గూర్చిన సంకయము.

20. ప. జయహస్తీ = రాజు విజయముగళనయములం దారోపించు భద్ర గజము; డిల్లవోయి = డిల్లడి ఆశ్చర్యముచే; గీలి = సంగీతమునకు; ధైర్యము = పరపక్షుడనై; నిర్విఘ్నాడనై; రాజగోష్ఠి = సామంజరాజులనభిలషు, స్వాగమములనొండె.

హస్త్యం = ఆపద్మకాండ, స్థయ = ఆశ్చర్యము చేస, విస్తారిత = మఱియనట్లు చేయుటచేస, సింహాసేంద్రునియొక్క, మహాలక్ష్మయ్యండనై = పద్మయైశ్వర్యము కలవాడనై (సింహాసేంద్రుని యైశ్వర్యము గొప్పది. కాని వత్సరాజు యైశ్వర్యముకడ నది లెక్కకుగాదానైనను కక్షుకలవాకిలి, పందరిచాడి. అందే ఇన్నియు జూచుట. రాజభవనంపునాటి ముగదటిచాపడియే ఇంత యద్భుతములతో సెండియున్నప్పుడు, రాజభవన మెట్లుండునో : ద్వైశ్వుకాడు (ద్వార్ + శ్వుండు) ద్వారపాలకుడు. సింహాసేంద్రుని ముత్రిక = యాతాగాఢ పత్సరాజు ద్వైశ్వుకపాలకుని అనోట సర్వము నిత్యవరిల తమె; ద్వైశ్వుకదేశమునందే మహాశ్వనులజూచు నద్భుత పాటుచూచి అవటి ద్వారపాలకుడు నన్ను వత్సనట్లు చేసినాడెట్లువారడనైతి. "గ్రామ్యుండ" పల్లెటూరివాడు నగరను నకువచ్చి తాను మున్నెండూ జూచియెఱుగని వింతల నాశ్చర్యముతో నోరుదెఱచుకొని చూచుట ప్రసిద్ధము.

1. బురిగి సేవ్యనమాసాధించుతి. "దేవు అరే పాశ్చాత్య శక్తితో ద్వారమ్ ఉదాత్తాలంకరము.

22. పం. ఇట వత్సేశ్వరుని ప్రధానము సింహాసేంద్రుని ప్రభావమునకన్న హెచ్చని పనుభూతిచే చెప్పించుట పునః, పం 11, 12 లలో నెకని రత్నమణి విషయమున జరిపించిన సందేహమునకు-ఎన్నెన్నో శక్తిములండుట చాలత పెరిపాపు రాజగృహముగా ఆభరణములతోగల అరుదుగాదు- అను సమాధానము కల్పింతు.

కె. ఆనందాచార్యముచేగల్గిన యవస్థావిశేషములు కన మనలితనమునకు సహజములైన యవస్థావిశేషముల మొందుగొల్పినవి.

హర్షముచేగల్గిన వణిగు మునలితనపు వణిగులు హెచ్చించినది. హర్షముచే గల్గినబాష్పము (ఆనందబాష్పము) మునలితనముచే అనలేమందమైన చూపును మఱింత కగ్గించినది. హర్షముచేగల్గిడు దగ్గుత్తిక మునలితనపుఁ గఁతుకుదనముచే అనలే మొడు వారిసమాటను మఱింత మోడుబడఁ జేయుచున్నది. ఇట్లు చిరకాలమునకు రాజదర్శనముచే గల్గిన హర్షము మునలితనమునకు తోడ్పడుచున్నది.

“కొతుకుదనము”=అక్షరములు ఉచ్చారణలోఁ జారిపోవుట. “జడపఱుచు”= మొద్దుపడఁజేయు.

“హర్షము” ఇష్టప్రాప్తివలన కలుగు మనఃప్రసాదము, అశ్రుగద్గదభయకంఠాది కరము. సా. దర్శ.

పుట. 53-పం. 11—12. పుట. 52. పం. 22 వ్యాఖ్య చూడు.

ప. 20. “వత్సరాజునకు తుల్యుడగు పుత్రుని”—వానవదత్తకు సరవాహన దత్తుడుదయించి విద్యాధరచక్రవర్తి పదమునకు పట్టద్రుఁడయ్యెను. అతఁడే కృ. 30 త్యాగర కృ. 30 నాయకుడు.

పుట. 53. పం. 14. ‘మీమామమంత్రి’ (మాతలామాళ్ళు) మామతూతురు వానవదత్తకు చెల్లెలగుటెట్లో? ఆచారము? స్త్రీయదగ్గిఁగోని ‘మాతృవ్యవృత్తి’ పాతమే ఇటును దగునేమొ. “అన్యతము” పైన వసుభూతిచెప్పిన పృతాంతము యోగంధరాయణుడు రాజునకుఁ జెప్పలేదు. అందుచే రాజు దాని నన్యతమునట.

వానవదత్తకు కన బంధువగు సింహశేఖరునిమంత్రి అన్యతము చెప్పుచున్నాఁడనుట ఇష్టముకాదు ; యోగంధరాయణుడును మనఃమరియోట చే గౌరవపాత్రుఁడు అన్యతము చెప్పినాఁడనుట సుసంభవముగా తోచలేదు. విమర్శఫలము వ్యర్థమైనది.

“లావాణకమున నివ్వలో జేవి కాలిపోయిన దని ప్రవాద పుట్టింది”—ఈ పృతాంతము కృ. 30 త్యాగరమున నిట్లున్నది,—“జేవిని నృపుని యుక్తిచేత లావాణకమునకు తోడ్కొనిపోవము. అదే మగధజేతమునెల్లను తాకుచుండు మనజేతము. అది వేటకు అనుకూలము. మనజేతము గాన అందు రాజు జేవియొద్ద లేనిసమయము భులువుగా దొరకును. అట్లు అతఁడు లేనప్పుడు అంతఃపురమునకు నివ్వపెట్టి మన యాలోచన జరిగింపవచ్చును. జేవిని కొనిపోయి యుక్తిచేత పద్మావతియింట నుంచెదము. గుప్తముగా నచ్చటనున్న యామెకలమునకు పద్మావతియే సాక్షిణి యగును.”

పం. 21. సంబంధలోపము=వత్సరాజుతో బాంధవ్యము భంగమాట

25. “చెల్లెలు, రత్నావళి” పుట. 53, పం. 14 వ్యాఖ్య చూడు.

27-28. ఓడఁగిలియు.....” ఆకారము చే నిచ్చెల్లెలు రత్నావళియు నముద్రమునుండి దరిగాంచి బ్రదికియుండవచ్చును.

(పుట, 55.) పం. 5. కాశ్యపుడు ఏమి చెప్పియుండునో? అతని రత్నా
వని కర్నాణి వృత్తాంతము తెలిసియుండునా? యోగంధరాయణునిపంపున నూర
కుడియుండునా? కాశ్యపు కాశ్యపుడు అంకకాలము మనుభూతిలో నుండుటెల!

... 90 వృద్ధులు ఈయన్ని తెలిగయుచున్న జ్వాలలచేత పైమేడలకు బంగారు శిఖర
మలయంక్షమును కల్పించును. మిక్కిలి మృది పైకెగిరి ఉద్యానవనమున చెట్టులకొనల
నమాహామును మాడ్చుచు, కృతకపర్వతమునకుఁ దట్టంపుఁటోగ మొత్తములచే నీటితో
నిండిన కారుమ్రుప్పుల నైల్లమును కల్గించుచు, కాలిపోవుదుమని (యంతఃపురములోని)
స్త్రీలెల్ల భయపడుచుండ అంతఃపురమును భీరిగొల్పుచున్నది.

మేలుచుచ్చులు = చంద్రకాలలు, శిరోగృహములు, మిడ్లవైయంతస్తులు; శ్రేస్తులు
= శిఖరములు turrets; అంగు = అందము; "బంగరుశ్రేస్తులు" అన్ని జ్వాలలు ఎత్తుగఁ
బోనుచోను 'నన్నుమగ' వ్యాపించునటల చేతను; 'బంగారుపన్నుగలవి యాటచేతను;
కేగి=ఎగసి; విశృంభించి; కమర్చు=మాడ్చు; ధూమ్యు=ధూమముల నమాహాము; అవరో
ధము=అంతఃపురము; కేళిగిరి=క్రీడాపర్వతము. పూర్వపురాణాలు విలాసవిహారార్థము
ఁజేయించు నిర్మించుకొనువారు. "కృతకాద్రికందరాకేరినిసూచనవేదాపరస్పరావేల్లన
ములు," పారిజాత (౧ అ)

'అగ్ర' ఎంతో యెత్తునకు వ్యాపించె ననుటకు.

౧. వాడుకవివరంతి పుట 54. పం. 19 వ్యాఖ్య చూడుడు.

పం. 23. దీనిచే రాణి యుజ్జయినికి సాగరికను పంపె ననుమాట కల్లయని
స్పష్టము.

పం. 26. అకరణముగా=అప్రకృతకారణమునకై, "తల్ సాదృశ్యమభావకృ
తదన్యత్వ స్తకదల్పతా అప్రాకృత్యం నిరోధకృ న ఇథా వైత్ ప్రక్రితాః." ఇట
చేటి ప్రాణము రక్షించుట అప్రకృతకారణము; కలభవృత్తి = మిడుతవృత్తి - మిడుత
తన అగ్నిలో దుమికి చచ్చును. రత్నావళి ప్రాణరక్షణార్థము పోవు రాజాను తలి
యక మనుభూతి వారిండుట. "ఓయి సాహసం చెయ్యకు!" విదూషకునికేగింపడ అది
ఇంద్రకాలకల్పితాన్నియని తట్టినది కాదు.

౮. వెలిచెదవు=విస్తరింపఁజేసెదవు; జ్వాలాచ్చయంబుల్ = మంటలమొత్తములు;
కలివియొలిచిచ్చు=ప్రియావరహన్ని.

ప్రభాయాన్ని, విఃహన్ని-ఈరెంటిలో రెండవదియే పట్టియనునయు, అట్టి షష్టి-
యమునే ఓర్పుకొనఁజాలిన తన్ను ఇది యేమియు చేయఁజాలదనియు భావము. (వింశత్ర
కాలికాన్నిగావున రాజానకు వేడితగులలేదు.)

పు. 55. పం. 10. "అగ్రపుత్రుడు ఈలాగు భూసుకొన్నాడు" రాజే భూసు
కొని యగ్నిలో చొర్చునని వానపదత్త యనుకొనలేదు.

పం. 11. అనుగమిస్తాను=అనుసరిస్తాను.

పం. 1. మున్నాడి=కుందుపోయి, పయన్యునితో మృతినొందుటలో తా
నగ్రేనరుడుగా నుండవలెనని.

పం. 13. రాజపుత్రి = రత్నావలి.

పం. 16. సంశయ-తులను-ఎక్కించినది, సంశయమును త్రాను నెక్కించినావు. భరతమంత్రిని సంశయము పాలు చేసినావు.

పం. 17. అందఱు అగ్నిప్రవేశము నటించుదు. అందుచే నందఱును సాగరిక యన్నచోటికే చేరుదురు. ఇట్లందఱునొకచోట చేర్చుటే యొంద్రచారికాగ్ని ప్రసాదము.

పం. 19. నిగడిత రూ. నిగడిత = సంకెళ్లగట్టినది.

పం. 20 మృతిచే తనదుఃఖమును అగ్ని తుడిచివేట్టించునని సాగరిక భావము. కాని వింద్రచారికాగ్ని ఇంకొకతెఱుగన అమెదుఃఖమును చీకటిగొట్టింది.

(రా3 ప.) ఉద్దవడి. రూ. ఉద్దవడి = మిక్కిలి. చతుఃబాసి = ప్రసవమునురడిచి బారి, ఒకై = ప్రసాంకుకము-పయింబ ; సంకెలియలు-ఎ=సంకెళ్లా? కాళ్లు మాటమాటికిఁ దడఁగఁడుచున్న సే పివో, సంకెళ్ల చేతనా !

సంకెలియ, రూ, సంకెల (ప్ర) శృంఖల.

పాతు నిచ్చట = ఇచ్చోటి నుండినిచ్చు (పాయఁజేయుదువు) తొలఁగింతును. పాయుధాతువు ప్రేరణార్థకము పాతు, తద్ధర్మమున 'పాతుదును' రూ. పాతును "స్వాప్తికమతిభ్రమయే, యొంద్రచారికంబో" ఈరెంటునె ఇట్టి యలాకసాధారణ వృత్తములు సాధ్యములు.

"వింద్రచారికంబో" అని రాజనుట అది ఇంద్రచాలమని తెలిసికాదు. "ఇది ఇంద్రచాలమే" ఇత్యాది విమోచకవాక్యములచే జరిగిపోయిన యొంద్రచాలముతో రాజోత్సవకథ ననుసంధింప ననువుపడెను.

(రీ3 పు) పం. 6-7. రాజు వాస్తవముగా సాగరికాకాముఁడై ఆమెను తెచ్చి నను, "నీమాటవలన నే నిదే సాగరికను తెచ్చితిని" అని తనతోదాక్షిణ్యమునకై పట్టుటచే వానపదక్షమ నవ్యుపయోగము.

"నందేహమేషు, తప్పక నామాటవలననే తెచ్చితిని" అని ఆమె సోత్సాహముగా బలెత్తెను.

పం. 8. ఇందుకే ఇంక ప్రయత్నము

పం. 15. "ఏమి యితఁడు నాకు తెలుచకయే ఏమేమో చేయును" అందు శ్రీభగవంతుని యాగంధరాయణుని భయము. "వదికి జంతువునె యాండు వ్యవృద్ధుడనచారి నాకు" 1 అం. విష్కంభ.

పం. 21. తనరాజపుత్రి వశ్యరాజు రాణిగాఁగా "నిగడితవరణ"గా, నొక దానిగా, నందుట చూచి పశుభూతి దుఃఖమావలెకపోయెను.

పం. 22-23. రాజు ఊరకుండుటచేత, రాజు నాణకలేకయే యాగంధరాయణుఁడు తన్ను తెప్పించెనని, సాగరిక "వెడితిని" అనుట (1) దాన్యము, (2) కైదు (3) నిష్కృతావధుట (4) రాజు తన్నుకప్పించియు నూరకుండుట ఇట్లై సాగరికను దుఃఖ హేతువు భూ. 'అన్యూనాయనా' దుఃఖముచే నైశ్యరాములేతను స్వయంబంధపుల కలంచుకొనుట.

28. “ఉన్నకవంకమువాడైన” — రత్నావళి మహాభరత. “రాజా” — రాజ పుత్రియు.

(పు. 59.) పం. 1. అదిలా నే ననుకొంటిని. పుట. 45. పం. 17, 18. చూడుడు.

పం. 17. ఇప్పటికి యాగంధరాయణుని “కార్యశేషము” పూర్తియైనది; కావున, ప్రవేశము.

సవతాల (సవతి + అల) మునిషులకు సవతికన్న హెచ్చు శోకకారణములేదు. నిలన, తాను పూర్వము ఆశ్రయపాతముగ నేలకొనుచుండిన ప్రాణేశ్వరప్రణయసామ్రాజ్యమున నవతి పాలపంచుకొనుటే గాక జనప్రాభవమును డిండకీయనుగూడఁ జేయును. సవతి (ప్ర) నవత్తి.

౮౬. “త్రవక్” = సిగ్గుచేత; నర్వవిధముల నావ్యవసాయము ప్రభువీరతపరాయణ మైనను, అందుచే దేవిని ప్రియకరమేయైనను ఆమెకు ప్రియ విరహతాపము, నవత్తి సంఘటనము ఇత్యాద్యప్రియములు మత్కృశములగుటచే ఆమెకు హెచ్చు చూప లజ్జించుచున్నాడను.

(పు. 90) పం. 10. వరుభూతి చెప్పగా.

ప 11, 12. బృహస్పతి బుద్ధిని పరిహసించు విదూషకుని బుద్ధి.

పం. 19, 20 ఇంద్రకాలప్రయోజనము.

పా. 2౨. రత్నావళితై కుములుచుండియు వానవదత్త ప్రసాదమును బహూకరించుటకై తాను రత్నావళిపాణిగ్రహణము చేసెనట్లు రాజా వానవదత్త యందు దాక్షిణ్యము ప్రకటించుచున్నాడు.

(పు. 61) పం. 9. నీకురత్నావళి, దేవీకన్ధమున్నచో సంతానమునకు రాజ్యమువచ్చును.

10. ఇందు వానవదత్త యాదార్యము ప్రకటము.

11. బాధి పుట్టుడు తనతేనికి రత్నావళి ద్వితీయను నర్వవృద్ధినిగూర్చి యాగంధరాయణుని పంపున సంతయు పరిశ్రమించెను.

[౮౬ పద్య] “నర్వభూవలయప్రాప్తి విధాన్తి” = నర్వభూమండలపు లాభమును కల్గించునది.

౮౮. నకలనన్య+ఇష్టక్ = అన్ని పంటలచే గొనియాడఁదగినదానిని; ఇల శేల్పులు = క్రాస్తాణాః; విధివత్ + వృత్త + ఇష్టలక్ = కాస్త్రోత్తరీయి చేయఁబడిన యజ్ఞములగు; సాధనగమము = శాంతిచారలగోడి సాంగత్యము.

సుఖ+ఉక్తుంగము + వి = సుఖముచే సలికయించినట్లై; ఉఱుక్ = ఉండును.

“ఖలనాక్ - దుర్గయ - వృత్తశేషములు” ఖలులఁకొండెగాగ్రు; దుర్గయఁజయింపరాని; “వృత్తశేషముగా పరిచినరాలగు అంటించుటగు సిద్ధిముచేయఁబడు నొకటిగురు; తా. ౮౯ అడుకఁబడినది చూపింపదు; అట్లే కొండెగాండ్రహుటలగు ప్రభువులు నమ్ము

దురు. ఆమాటయలయందలి మోసము వారికెఱుకపఱుచుటకు ఎవరికిని శక్యముగాదు. అట్టి యా కొండెములు నశించునుగాక యని ప్రార్థన.”

భరతవాక్యశ్లోకము రత్నావళిప్రియదర్శికల రెంటును ఒకటే. ప్రియదర్శికా భరతవాక్యపద్యము కాస్త్రులవారిది,—

ఈ వానవుడిష్టవృష్టల నవారిగఁబాడియుఁ బంటఁ బెంచుకన్;
 భూసురులిష్టలన్ సుర నమూహములం దనియింతు గావుకన్;
 వాసిగ సాధునంగమము వధిలఁగావుత కాశ్వకంబుగా;
 నాసిలుఁ గావుకన్ భిలుల నాల్కులు నాటెడు పాడు కొండెమల్.

భరతవాక్యము వ్యాఖ్య చూ.

“అస్తే కావ్యస్య నిత్యత్వాత్ పర్యాదాశిషముత్తమమ్” అను నాలంకారిక నియమము ననుసరించి కావ్యాంతమున నుత్తమమగు నాశీర్వాదము నిబంధింపఁబడినది

భరణికోట - వేంకటసుబ్బయ్యయ్య, సంగుభొట్ల - నారాయణశర్మయ్య
 రచించిన యీ రత్నావళిప్రభ
 సంపూర్ణము.

ఓం తత్సత్.

—

1. అనుబంధము.

నాటక-క్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండువిధములు. అందు దృశ్యము గుంబంబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత రూపమని నామాంతరము, అభినయమనగా అవస్థను అనుకరించుట. రూపకము ఉభయార్థకము అని రూపకము రెండువిధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డినుము వ్యాయోగము సమవకారము వీధి అంకము ఈహామ్యగము అని రూపకము పదివిధములు. ఉపరూపకము పదునెనిమిదివిధములు రత్నావళి నాటికయను నుభూతూపకకాలిది. క్రీడమరూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికే చెప్పబడుచున్నవి. [కడమరూపకములకును ఉపరూపకములకును ఎట్టి అట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటికకు లక్షణము. చూ. ఉపోద్ఘాతము.

అంకలక్షణము:—అంకమున నాయకునిచరితము ప్రత్యక్షముగా చూపబడును, రసభావములు పెంపగుచుండును, శబ్దార్థములు అసూధముగాను గద్యవాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును, విదే నొక యవాంతరప్రయోజనము సమాప్తివందవలయును, బిందువు కొంచెము అంటియుండవలయును, కార్యములు తెక్కుగా యుండగూడదు వీజమునకు సంహారము కూడదు, నాగానందిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కిటముగా నుండగూడదు. అపశ్యక్తకార్యములకు భంగము కలుగకూడదు. కథ అనేకదినములు కట్టునదిగా నుండగూడదు నాయకుడు అసన్నుడుగా నుండవలయును. పాత్రములు ముప్పైరు నలుగురు యుండవలయును.

ఈపక్ష్యమాణములు అందుం గూడవు.—దూరమునుండి నిలుచుట, చుట్టుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, కావము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంకక్షతములు నేయుట, నఖిక్షతములు నేయుట, ఇట్లు లక్షాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోచియానుట, ఇత్యాదులు, కగరారులను ముట్టడించుట, స్నానమాచుట, మైత్రుఃకత్తునీగనుట,—ఇట్టి అంకముందు చూపగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా యుండగూడదు, దేవీవరిజనాదులయొక్క మంత్రులయు వణికాలయు భావసోదృశ్యములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతో నొడివనై యుండవలయు; దానియంతమున పాత్ర లందఱుకు నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై వీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములావల ప్రవేశించినదైన సుతీయోకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామానుజమందలి సీతాశ్చర్యంపరమును ఉ. రా. చరితమండలి కుశలవ జననభాగమును, వేంకటరాయకామ్రలవారి ప్రతాపద్రుతియమందు అష్టమాంకమున పీడనాదులను మ్రోల వర్రకు లాడిందినభాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట నభ్యుత్థానము, తరువాత పోర్కీసులు, నాటకమును గూడ పోర్కీసులు, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాటక

వస్తువుకంటె ముందుగా రంగనిఘ్నకాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వాదముతోఁ గూడినట్టిది జీవద్విజ్ఞ స్థితిపాదులవృత్తి నాంది యని చెప్పబడును. అది మంగళకర్మము లైన కంఠ చంద్రకముల చక్రవాక్ శ్రేవములను వదించునదియు, ఎనిమిదేసి, పంద్రెం దేసివదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయశ్చముగా నాటకములలో నాంది యని శలంబఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారసామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములును కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముంగావించి రూపకసామమును కవిసాహు గోత్రాదులను కీర్తింపవల యును. భారతీవృత్తి నవలంబించవలయును. ప్రాయశ్చముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావించవలయును. భారతి యనగా శంకృతప్రాయమును సరాశ్రయము నగు వాగ్యార్థపాఠము.

సూత్రధారుఁడు నాటితో నేని విదూషకునితో నేని పారివార్చికునితో నేని, తూతున్నవాడై తమకార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆశీరించునవైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు నట్లాపము ఆముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁ బడును.

ఏవస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును, జేటువిధముగా నేని కల్పించవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినది యగు కథను అర్థోక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళి కాంకావతా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంకములను తెలుపును, వంశీప్రార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిగా చూపఁబడును. అది ఒకరో యిద్దఱో మధ్యపాత్రముల చే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో నంగీకరును. రత్నావళి I అం. మొదట శుద్ధవిష్కంభకము.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండవముల నడుభూతమును మిగత లక్షణము విష్కంభకమున కెట్లో అట్లే. I, II; II, III; III, IV; అంకములకు నడునుప్రవేశకములు గలవు.

చూళి యనునది పరదాలోనివారు, చేయునట్టి యర్థసూచన. ఉదా. రత్నావళి 12, 16, 55, పుటలలో.

కాంకసూచిత పాత్రములు ఆయంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే వైయంక మును పోయింపుట అంకావతారమనఁబడును.

రాంకసూచిత పాత్రములలో అన్నియంకముల సూచనయు చేయఁబడునని దానిని అంక ముఖమందురు.

దీని మీదు పశాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు అర్థ ప్రకృతులు
ఇంచుకగా ఉద్దేశించబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ
హేతువు దీని మనఃబడును.

అవాంతరకథ విచ్చేద మొందినప్పుడు దానిని వైకథతో సంధానము చేయు
నట్టిది మీదువు.

వ్యాసి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పశాక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకదేశకథమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నశక్తికమో జేనికొఱకై యారంభమో జేని సిద్ధిచే నమూ వీరయో
అది కార్య మనఁబడును.

ఫలాగ్రులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:—అరంభ యవస్థ
ప్రాప్త్యాకా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయైదవస్థలును మున్ను వెప్పిన యుగ ప్రకృతులతో యోగముం
బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అది క్రమముగా ముఖ ప్రతి
ముఖ గర్భ విమ ర్శనసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

[సంధ్యాదుల నమన్వయము “రత్నావళి నాటి కానిర్మాణము”నఁ జెలియనగును.]

15217